

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО
МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

Марцінко Наталя Миколаївна

УДК [94:355.01(470+571:477):338(477)] «20»

ДИСЕРТАЦІЯ

**«ГІБРИДНА ВІЙНА» РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ:
ВПЛИВ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ**

20.02.22 – військова історія
Галузь науки: Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Всі оригінали ідентичні

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради Д 35.051.25

кандидат історичних наук, доцент

Л. Кривизюк

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н. Марцінко

Науковий керівник:

Муравський Олег Іванович, кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Марцінко Н.М. «Гібридна війна» Російської Федерації: вплив на економічний розвиток України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 20.02.22 «Військова історія». – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, МО України, Львів, 2021.

У дисертації розв'язана актуальна наукова проблема, що полягала в комплексному аналізі особливостей та характеру перманентної «гібридної війни» Російської Федерації проти України в економічній сфері, узагальненні досвіду та розробці пропозицій щодо покращення стану національної безпеки України в економічній сфері.

Актуальність вивчення «гібридної війни» Російської Федерації проти України в економічній площині визначається тим, що збройний конфлікт, розв'язаний Російською Федерацією на східних кордонах нашої держави (2014 р.), підвищив увагу суспільства до комплексу проблем, пов'язаних із національною безпекою, змушує науковців вдатися до теоретичного аналізу причин і можливих наслідків «гібридної війни». Перманентна гібридна агресія Росії, яка триває із 1990-х років у політичній, інформаційній, соціально-економічній сферах поставила Українську державу перед стратегічним викликом щодо її можливої ефективної адаптації до нової геополітичної/геоекономічної реальності XXI століття.

Наукова новизна одержаних результатів полягає як у постановці проблеми, так і в комплексному підході до її вирішення, що зумовлено відсутністю у вітчизняній та зарубіжній історіографії наукових робіт. У дисертації *уперше*: комплексно досліджено специфіку перманентної «гібридної війни» Російської Федерації проти України в економічній сфері; визначено основні стадії «гібридної війни» Росії в Україні (економічний сегмент) та їх характерні риси; у контексті порівняльного аналізу охарактеризовано особливості

зовнішньоекономічної політики Росії щодо України та інших країн пострадянського простору; на конкретних прикладах показано вплив економічних чинників на політичні рішення вищого керівництва України; *уточнено*: положення про те, що євроатлантичний вектор зовнішньої політики України – єдиний чинник збереження суверенітету України в умовах російської військової агресії; методику протидії «гібридним викликам» в економічній сфері на сучасному етапі російсько-української війни; *набули подальшого розвитку*: осмислення програм українських політичних партій у сфері забезпечення національної безпеки України; питання перспективи практичного використання здобутків української та зарубіжної історіографії у сфері протидії «гібридним викликам».

У дисертації проаналізовано та систематизовано стан наукової розробки теми, джерельну базу та теоретико-методологічні засади дослідження.

За результатами дослідження встановлено, що «гібридна війна» Росії проти України в економічній сфері тривала, де факто, від часу відновлення Української державності (1991 р.) із яскраво вираженими двома етапами: перший (1991 – 2014 рр.) – Росія використовувала Українську державу в якості «сировинного придатка», що на тлі газових, торгових «війн» призвело до швидкого збагачення російських бізнес-структур, які фінансували розбудову військово-промислового комплексу країни-агресора та стали фінансовою і економічною опорою для анексії Кримського півострова, збройного конфлікту у східних областях України (2014 р.); другий (2014 – 2019 рр.) – відкрита торговельно-економічна «війна» проти України (у цей період частка українського експорту до Росії зменшилась із 30 до 9%).

Акцентовано увагу на тому, що розвал СРСР (1991 р.) започаткував нову сторінку в російсько-українських відносинах, що відображають стратегічні документи Російської Федерації з питань безпекової політики (Стратегія національної безпеки, Концепція зовнішньої політики, Енергетична стратегія, Воєнна доктрина, Концепція довгострокового соціально-економічного

розвитку, Стратегія розвитку інформаційного суспільства, а також щорічні президентські «Послання Федеральним Зборам Російської Федерації» та ін.). Констатовано, що необхідність втілення концепції «гібридної війни» проти України обґрунтовувалась російськими пропагандистами, відомими громадсько-політичними діячами, які наголошували на необхідності відновлення тотального впливу Російської Федерації на пострадянському просторі за допомогою низки політико-економічних та ідеологічних важелів. Звернено увагу на те, що концепція «русского миар» (базовий концепт російської національної ідеї), завжди була ідеологічним виправданням російського шовінізму, імперіалізму і військової агресії проти сусідніх держав.

У дисертації з'ясовано особливості російсько-українських DIME-конфліктів, з-поміж яких акцентовано увагу на: (а) «газові війни» (основні «методи» впливу на нашу державу – завищення тарифів на газ для України і зниження тарифу на його транспортування (1992, 2005 – 2006, 2009 рр.)); (б) «транзитні війни», торгівельні санкції – блокування товарів з України, які спрямовувалися не тільки до Росії, а й до інших країн СНД; (в) «продовольчі війни»: скорочення поставок українського м'яса до Росії (українські підприємства зазнали збитків на близько 100 млн доларів США), закриття українських кондитерських фабрик на території Російської Федерації, заборона ввезення українських сирів та інші заходи, які підривали економіку України напередодні окупації Криму.

Дисертаційне дослідження показало, що упродовж досліджуваного періоду Російська Федерація значну увагу приділяла експансії російського капіталу до України, що стало одним із базових методів ведення країною-агресором «гібридної війни». Характерними рисами цього процесу стали: (а) створення сприятливих умов для входження російських грошей в українську економічну і фінансову систему; (б) тотальне скуповування високоліквідних українських підприємств за заниженою вартістю (у модернізацію придбаних українських підприємств російський бізнес коштів не вкладав, значна частина російського

капіталу заходила в Україну через офшори, що свідчить про його непрозорість); (в) поглинання російським капіталом алюмінієвої галузі України, встановлення контролю над виробництвом титану, поширення впливу російського бізнесу на найбільші об'єкти українського транспортного машинобудування, встановлення контролю над стратегічно важливими підприємствами суднобудування, у тому числі й військового, енергомашинобудування, транспорту; (г) поширення російського впливу на державні підприємства, пов'язані з атомною енергетикою, гірничо-металургійним комплексом, енергетичним машинобудуванням, тепловозобудуванням; (д) проникнення бізнес-структур країни-агресора у фінансову систему України (із 36% іноземного капіталу у статутному капіталі української банківської системи 17,4% становив саме російський капітал).

З'ясовано, що неоімперська складова зовнішньої політики Російської Федерації в економічній сфері полягала у намаганні блокувати євроатлантичну інтеграцію України та залучити її до наддержавних утворень, які на просторі СНД створювалися під егідою Росії. Зазначено, що суть геополітичних інтересів країни-агресора – у збереженні основ економічної єдності країн колишнього СРСР на основі його енергетичної системи та коопераційних зв'язків в економічній сфері. Доведено, що Росія намагається не допустити зниження залежності України від російських енергоносіїв, створює перешкоди в отриманні Україною доступу до альтернативних джерел газу, а також блокує диверсифікацію шляхів нафтового та газового експорту країнами Центральної Азії. Для того щоб мати додаткові важелі тиску на Україну в енергетичній галузі, Росія прискорює будівництво нових газопроводів «Північний потік» і «Південний потік» в обхід української території.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що матеріали і висновки дисертації можуть бути використані у науково-дослідницькій сфері (при підготовці фундаментальних праць з історії України), навчальній (у процесі розробки і викладання нормативних та спеціальних курсів у ВНЗ), а також

практично-політичній (для діяльності політичних партій, що сповідують національно-демократичну ідеологію). Зібраний фактологічний матеріал, науково-теоретичні узагальнення можуть слугувати для подальшого поглибленого аналізу суміжної проблематики.

Ключові слова: «гібридна війна», Російська Федерація, Україна, економіка, збройна агресія, «русский мир».

SUMMARY

Martsinko N.M. "Hybrid War" of the Russian Federation: the impact on the economic development of Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of historical sciences on a specialty 20.02.22 "Military history". – Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy, Ministry of Defense of Ukraine, Lviv, 2021.

The dissertation solves a vital scientific problem, which consisted in a comprehensive analysis of the features and nature of the permanent "hybrid war" of the Russian Federation against Ukraine in the economic sphere, generalization of experience and development of proposals to improve Ukraine's national security in the economic sphere.

The urgency of studying the "hybrid war" of the Russian Federation against Ukraine in the economic sphere is determined by the fact that the armed conflict resolved by the Russian Federation on the eastern borders of our state (2014) has increased public attention to a range of issues related to national security and forces scientists to resort to a theoretical analysis of the causes and possible consequences of "hybrid war". Russia's permanent hybrid aggression, which has been going on since the 1990s in the political, informational, and socio-economic spheres, has posed a strategic challenge to the Ukrainian state regarding its possible effective adaptation to the new geopolitical / geoeconomic reality of the 21st century.

The scientific novelty of the obtained results lies both in the formulation of the problem and in a comprehensive approach to its solution, which is due to the lack of domestic and foreign historiography of scientific works. In the dissertation for the first time: the specifics of the permanent "hybrid war" of the Russian Federation against Ukraine in the economic sphere are comprehensively investigated; the main stages of Russia's "hybrid war" in Ukraine (economic segment) and their characteristics are identified; in the context of comparative analysis, the peculiarities of Russia's foreign economic policy towards Ukraine and other countries of the post-Soviet space are characterized; specific examples show the influence of economic factors on the political decisions of the top leadership of Ukraine; clarified: the provision that the Euro-Atlantic vector of Ukraine's foreign policy is the only factor in preserving Ukraine's sovereignty in the face of Russian military aggression; methods of counteracting "hybrid challenges" in the economic sphere at the present stage of the Russian-Ukrainian war; further development has been provided to: understanding the programs of Ukrainian political parties in the field of national security of Ukraine; the question of the prospects of practical use of the achievements of Ukrainian and foreign historiography in the field of counteracting "hybrid challenges".

The dissertation analyzes and systematizes the state of scientific development of the topic, the source base and theoretical and methodological principles of the study. The study found that Russia's "hybrid war" against Ukraine in the economic sphere has lasted, de facto, since the restoration of Ukrainian statehood (1991) with two distinct stages: the first (1991 – 2014) – Russia used the Ukrainian state as a "raw material appendage", which in the context of gas, trade "wars" led to the rapid enrichment of Russian business structures, which financed the development of the military-industrial complex of the aggressor country and became a financial and economic support for the annexation of the Crimean peninsula, armed conflict in the eastern regions of Ukraine (2014); the second (2014 – 2019) – open trade and

economic "war" against Ukraine (during this period, the share of Ukrainian exports to Russia decreased from 30 to 9%).

Emphasis is placed on the fact that the collapse of the USSR (1991) launched a new page in Russian-Ukrainian relations, as reflected in the strategic documents of the Russian Federation on security policy (National Security Strategy, Foreign Policy Concept, Energy Strategy, Military Doctrine, Concept of long-term social-economic development, the Strategy for the Development of the Information Society, as well as the annual presidential ("Message to the Federal Assembly of the Russian Federation", etc.). It was stated that the need to implement the concept of "hybrid war" against Ukraine was justified by Russian propagandists, well-known public and political figures, who stressed the need to restore the total influence of the Russian Federation in the post-Soviet space through a number of political, economic and ideological levers. Attention is drawn to the fact that the concept of "Russkii Mir" (the basic concept of the Russian national idea) has always been an ideological justification for Russian chauvinism, imperialism and military aggression against neighboring states.

The dissertation clarifies the peculiarities of the Russian-Ukrainian DIME-conflicts, among which the focus is on: (a) "gas wars" (the main "methods" of influencing our country – overcharging Ukraine for gas and undercharging for its transportation (1992, 2005 – 2006, 2009); (b) "transit wars", trade sanctions – the blocking of goods from Ukraine, which were sent not only to Russia but also to other countries; (c) "food wars": reduction of supplies of Ukrainian meat to Russia (Ukrainian enterprises suffered losses of about 100 million US dollars), closure of Ukrainian confectioneries in the Russian Federation, ban on imports of Ukrainian cheese and other measures that undermined the economy of Ukraine on the eve of the occupation of Crimea.

The dissertation research showed that during the period under study the Russian Federation paid considerable attention to the expansion of Russian funds to Ukraine, which became one of the basic methods of conducting a "hybrid war" by the

aggressor country. Characteristic features of this process were: (a) the creation of favorable conditions for the entry of Russian money into the Ukrainian economic and financial system; (b) total purchasing of highly liquid Ukrainian enterprises at a reduced cost (Russian business did not invest in the modernization of acquired Ukrainian enterprises, a significant part of Russian funds came to Ukraine through offshore, which indicates its opacity); (c) absorption of Russian capital by the aluminum industry of Ukraine, establishment of control over titanium production, expansion of the influence of Russian business on the largest objects of Ukrainian transport engineering, establishment of control over strategically important shipbuilding enterprises, including military, power engineering, transport; (d) the spread of Russian influence on state-owned enterprises related to nuclear energy, mining and metallurgy, energy engineering, and diesel engineering; (e) penetration of business structures of the aggressor country into the financial system of Ukraine (out of 36% of foreign capital in the authorized capital of the Ukrainian banking system, 17.4% was Russian capital).

It was found that the neo-imperial component of the Russian foreign policy in the economic sphere was an attempt to block Ukraine's Euro-Atlantic integration and involve it in the supranational entities that were created in the CIS under the auspices of Russia. It is noted that the essence of the geopolitical interests of the aggressor country is to preserve the foundations of economic unity of the former Soviet Union on the basis of its energy system and cooperation in the economic sphere. It has been proven that Russia is trying to prevent decreasing of Ukraine's dependence on Russian energy, creating obstacles to Ukraine's access to alternative gas sources, and blocking the diversification of oil and gas exports by Central Asian countries. In order to have additional leverage over Ukraine in the energy sector, Russia is accelerating the construction of new "Nord Stream" and "South Stream" gas pipelines bypassing Ukrainian territory.

The practical significance of the results is that the materials and conclusions of the dissertation can be used in research (in the preparation of fundamental works on

the history of Ukraine), educational (in the development and teaching of normative and special courses in universities), as well as practical political (for the activities of political parties professing a national-democratic ideology). Collected factual material, scientific and theoretical generalizations can serve for further in-depth analysis of related issues.

Key words: "hybrid war", the Russian Federation, Ukraine, economy, armed aggression, "Russkii Mir".

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Розділи у колективних монографіях

1. Марцінко Н. Діяльність Об'єднаних центрів цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України. *Цивільно-військове співробітництво на території Донецької та Луганської областей: моделі, тенденції, перспективи: колективна монографія*; [відп. ред. І.Г. Патер]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018. С. 271–278.
2. Марцінко Н. Економічна ретроспектива України та країн Європейського Союзу. *«Ідея Європи» в суспільному дискурсі сучасної України: колективна монографія*; [відп. ред. І.Я. Соляр]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019. С. 56–68.

Статті у наукових фахових виданнях

3. Марцінко Н. Економічне підґрунтя євразійських утворень: історичний аспект. *Військово-науковий вісник*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2016. Вип. 26. С. 264–275.
4. Марцінко Н. Економічна складова гібридної війни. *Virtus: Науковий журнал*. Монреаль: СРМ «ASF», 2018. Вип. 21. С. 259–262.
5. Марцінко Н., Івахів О. Гібридна війна: економічна складова. *Współczesna polityka bezpieczeństwa aspekty politycznego spodarcze i militarne*. Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2018. Т. 2. S. 110–120.

6. Martsinko N. Securityfactor of Ukraine'sc ooperation with Post Sovietcountries and European integration associations. *Virtus: Науковий журнал*. Монреаль: СРМ «ASF». 2019. Вип. 34. С. 213–220.

7. Марцінко Н. Підтримка сецесіоністських рухів Російською Федерацією на сході України і вплив цієї підтримки на безпеку в Європі. *Військово-науковий вісник*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2020. Вип. 33. С. 255–275.

Статті апробаційного характеру

8. Марцінко Н. Виклики євразійства національній безпеці України. *Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції «Виклики політики безпеки: історія та сучасність» (Львів, 16-18 червня 2016 р.)*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2016. С. 47–48.

9. Марцінко Н., Лаврут О., Лаврут Т. Радіостанція «ОРІОН-173»: результати випробовувань у Національній академії сухопутних військ. *Збірник тез доповідей Науково-практичної конференції «Застосування Сухопутних військ Збройних Сил України у конфліктах сучасності» (Львів, 17 листопада 2016 р.)*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2016. С. 46–47.

10. Марцінко Н. Концепція Євразійства як одна із складових військово-політичної та військово-технічної політики Російської Федерації. *Збірник тез доповідей міжнародної науково-технічної конференції «Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ» (Львів, 11-12 травня 2017 р.)*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2017. С. 356.

11. Марцінко Н. Гібридна війна і концепція євразійства: нові реалії міжнародних відносин та міжнародного права. *Збірник праць всеукраїнської науково-практичної конференції «Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення» (Маріуполь, 9 червня 2017 р.)*. Маріуполь: Донецький державний університет управління, 2017. С. 68–71.

12. Марцінко Н. Чорноморська геополітична думка Юрія Липи. *Збірник тез доповідей міжнародної наукової конференції «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття» (Львів, 15-17 червня 2017 р.)*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2017. С. 130–132.

13. Martsinko N., Kulagin K. The system life cycle management of defenseproductin Ukraine: the current state and prospects. *Збірник тез доповідей Науково-практичної конференції «Застосування Сухопутних військ Збройних Сил України у конфліктах сучасності» (Львів, 16 листопада 2017 р.)*. Львів, 2017. С. 136–137.

14. Марцінко Н. Історичні аспекти «агресивної» військової політики РФ. *Збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції «Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ» (Львів, 17-18 травня 2018 р.)*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2018. С. 341.

15. Марцінко Н. Економічні аспекти безпеки. *Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції «Виклики політики безпеки: історія та сучасність» (Львів, 18-19 жовтня 2018 р.)*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2018. С. 137–138.

16. Марцінко Н. Російська Федерація – гібридний агресор. *Збірник наукових праць за матеріалами III Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції «Війна на Донбасі. 2014 – 2018 рр.» (Київ, 19 квітня 2018 р.)*. Київ: Національний військово-історичний музей України, 2018. С. 133–135.

17. Марцінко Н. Діяльність груп цивільно-військового співробітництва на Сході України. *Збірник наукових праць за матеріалами IV Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції «Війна на Донбасі. 2014 – 2018 рр.» (Київ, 11 квітня 2019 р.)*. Київ: Національний військово-історичний музей України, 2019. С. 122–124.

18. Марцінко Н., Івахів О. Доктрини «Герасимов 1.0» та «Герасимов 2.0», як складові військово-політичної та військово-технічної політики Російської Федерації. *Збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції «Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ» (Львів, 16-17 травня 2019 р.)*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2019. С. 335.

19. Марцінко Н., Івахів О. Антропологічні аспекти «гібридної» військової агресії Російської Федерації. *Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн» (Львів, 25-26 червня 2019 р.)*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2019. С. 142–145.

20. Марцінко Н., Заболотнюк В. Ретроспектива пригнічення більшовицькою Росією українських емігрантів та євразійців «гібридними методами» (1918 – 1930). *XI International scientific and practical conference (Liverpool, June 24-26, 2020)*. Liverpool, 2020. P. 368–375.

21. Марцінко Н., Заболотнюк В. Питання загальної військової повинності громадян України під час «гібридної» агресії Російської Федерації. *World science: Problems, prospects and innovations. Abstracts of VI International Scientific and practical conference (Toronto, february 23-25, 2021)*. Toronto, 2021. P. 450–458.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АТЕС	–	Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво
АТО	–	Антитерористична операція
ВВП	–	валовий внутрішній продукт
ВПО	–	внутрішньо переміщені особи
ВЦА	–	військово-цивільна адміністрація
ГП	–	глобальний інформаційний простір
ГКЧП	–	Державний комітет з надзвичайного стану
ГТС	–	газотранспортна система
ГУАМ	–	Регіональне об'єднання чотирьох держав: Грузія, Україна, Азербайджанська Республіка, Республіка Молдова
ДНР	–	псевдоутворення «Донецька народна республіка»
ДНЯЗ	–	Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
ЄАЕС	–	Євразійський економічний союз
ЄврАзЕС	–	Євразійське економічне співтовариство
ЄЕК	–	Євразійська економічна комісія
ЄЕП	–	Єдиний економічний простір
ЄС	–	Європейський Союз
ЗВТ	–	зона вільної торгівлі
ЗМІ	–	засоби масової інформації
ЗС України	–	Збройні сили України
ІПСО	–	інформаційно-психологічна операція
КВ	–	кібервійна
КМУ	–	Кабінет Міністрів України
КНР	–	Китайська Народна Республіка
ЛНР	–	псевдоутворення «Луганська народна республіка»
МЗС	–	Міністерство закордонних справ
МС РБК	–	Митний союз Росії, Білорусі та Казахстану (англ. Customs Union of Russia, Belarus and Kazakhstan)

МТО	–	миротворча операція
НАН України	–	Національна академія наук України
НІСД	–	Національний інститут стратегічних досліджень
НАТО	–	Північноатлантичний альянс
НУО	–	неурядова організація
ОБСЄ	–	Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ОДКБ	–	Організація договору про колективну безпеку
ООН	–	Організація Об'єднаних Націй
ООС	–	операція Об'єднаних сил
ОРДЛО	–	окремі райони Донецької та Луганської областей
ОЧЕС	–	Організація Чорноморського економічного співробітництва
ПАРЄ	–	Парламентська асамблея Ради Європи
ПДЧ НАТО	–	План дій щодо членства в НАТО
ПРО	–	Протиракетна оборона
РРФСР	–	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РФ	–	Російська Федерація
РНБО	–	Рада національної безпеки і оборони України
СБУ	–	Служба безпеки України
СГВ	–	Світова гібридна війна
СНД	–	Союз Незалежних Держав
СОТ	–	Світова організація торгівлі
СРСР	–	Союз Радянських Соціалістичних Республік
ССО	–	Сили спеціальних операцій
США	–	Сполучені Штати Америки
ТРАСЕКА	–	транспортний коридор Європа – Кавказ – Азія
УРСР	–	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УЦЕПД	–	Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (м. Київ)
ЦВС	–	Цивільно-військове співробітництво

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	14
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	24
1.1. Історіографія проблеми	24
1.2. Джерельна база	33
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	40
Висновки до Розділу 1	53
РОЗДІЛ 2. РОСІЙСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ЕКСПАНСІОНІЗМ: ДОКТРИНАЛЬНО-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР	55
2.1. Російські технології «гібридної війни» в економічній сфері: нормативно-правовий аспект	55
2.2. Теоретико-ідеологічне підґрунтя економічної «гібридної війни»	67
2.3. Доктрина «русского мира» як фактор дестабілізації політичних і соціально-економічних процесів в Україні	84
Висновки до Розділу 2	96
РОЗДІЛ 3. «ЕКОНОМІЧНА ДИПЛОМАТІЯ» ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ «ГІБРИДНОЮ ВІЙНОЮ»	98
3.1. Використання Російською Федерацією інтеграційного потенціалу СНД (економічний сегмент)	98
3.2. Особливості створення, напрями діяльності Євразійського економічного співтовариства	110

	17
3.3. Євразійський економічний союз як теоретична основа нової союзної держави на пострадянському просторі	120
Висновки до Розділу 3	129
РОЗДІЛ 4. ГІБРИДНІ «DIME-КОНФЛІКТИ» ТА ЇХ НАСЛІДКИ	131
4.1. «Газові війни»: витоки, перебіг	131
4.2. «Торгівельні війни»: динаміка змін і трансформацій	146
4.3. Економічна «гібридна війна»: сучасний етап	157
Висновки до Розділу 4	173
ВИСНОВКИ	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	179
ДОДАТКИ	241

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. «Гібридна війна» Російської Федерації проти України – одна з подій ХХІ ст., яка уже залишила глибокий слід у політичній, економічній, національно-культурній сферах нашої держави на сучасному етапі її розвитку. Планомірність «гібридної війни» можна прослідкувати від часу відновлення незалежності України (1991 р.). Сьогодні політичній еліті нашої держави важливо усвідомити факт того, що стратегічна зовнішньополітична мета Російської Федерації – встановлення на території України довготривалого керованого хаосу за допомогою складових «гібридної війни», передусім економічних. Зважаючи на те, що Україна проходить етап становлення своєї державності, особливо актуальним завданням для сучасної військово-історичної науки є вивчення історичного досвіду «гібридної війни» Росії проти України в економічній сфері.

Збройний конфлікт, розв'язаний Російською Федерацією на східних кордонах нашої держави (2014 р.), актуалізує комплекс проблем, пов'язаних із національною безпекою, змушує науковців вдаватися до теоретичного аналізу причин і можливих наслідків «гібридної війни», вказати на шляхи вирішення проблеми. Перманентна агресія Росії, яка триває із 1990-х років у політичній (насаджування інтеграційних проєктів на пострадянському просторі, блокування вступу України до євроатлантичних структур, спроби впливати на розстановку політичних сил тощо) та соціально-економічній («газові, торгові, продовольчі війни», експансія російського капіталу та ін.) сферах поставила Українську державу перед стратегічним викликом щодо її ефективної адаптації в умовах нової геополітичної / гео економічної реальності та необхідності реалізації стратегії міжнародної суб'єктності.

Наукова проблема дослідження полягає в теоретичному аналізі економічної складової «гібридної війни» Російської Федерації проти України, узагальненні досвіду та розробці пропозицій щодо підвищення рівня національної безпеки Української держави.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою Плану наукової та науково-технічної діяльності Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Робота виконувалася в рамках науково-дослідної теми: «Висвітлення Антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил на Сході України в історичних документах та матеріалах» (номер державної реєстрації 0119U002271).

Мета і завдання дослідження. **Мета** – проаналізувати особливості перманентної «гібридної війни» Російської Федерації проти України в економічній сфері.

Для досягнення мети поставлено **завдання**:

- проаналізувати законодавче забезпечення «гібридної війни» Російською Федерацією в економічній сфері, визначити роль концепту «русского мира» у цьому процесі;
- охарактеризувати економічні процеси на пострадянському просторі та спроби Російської Федерації використати інтеграційний потенціал СНД у власних геополітичних інтересах;
- визначити «гібридну складову» у діяльності Євразійського економічного співтовариства, Євразійського економічного союзу;
- з'ясувати особливості торгових, газових, продовольчих війн Російської Федерації та їх наслідки для економіки України;
- простежити специфіку «гібридної війни» Росії (економічний сегмент) в умовах російсько-української війни.

Об'єктом дослідження є передумови, причини, рушійні сили, механізми, методи, характер реалізації «гібридної війни» Російської Федерації в економічній сфері в Україні, а також доктрини, які сприяли її втіленню.

Предмет дослідження – економічна складова «гібридної війни» Російської Федерації в Україні.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1991 – 2019 рр. Нижня хронологічна межа пов'язана з відновленням незалежності України, верхня – з черговими виборами Президента України та зміною політичної еліти нашої держави.

Територіальні межі дисертації охоплюють територію України, яка стала об'єктом перманентної «гібридної війни» Російської Федерації в економічній сфері.

Методи дослідження. Робота має комплексний характер, тому передбачає дослідження «гібридної війни» Російської Федерації в економічній сфері шляхом використання принципів історизму, послідовності, наукового плюралізму, об'єктивності, системності та всебічності. У дослідженні широко використано низку теоретичних методів, зокрема компаративний, діалектичний, структурно-функціональний. Загальноісторичні методи (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний) дозволяють класифікувати сукупність об'єктів або ж явищ на якісно визначені типи (класи) відповідно до властивих їм загальних істотних ознак, з'ясувати суть історичного процесу як сукупності історичних фактів та ситуацій у їх цілісності та історичному зв'язку. Важливе значення мають спеціальні історичні методи дослідження (синхронний, діахронний, а також кількісні методи, зокрема статистичні).

Наукова новизна отриманих результатів

У дисертації уперше:

- комплексно досліджено специфіку перманентної «гібридної війни» Російської Федерації проти України в економічній сфері;
- визначено основні стадії «гібридної війни» Росії в Україні (економічний сегмент) та їх характерні риси;
- у контексті порівняльного аналізу охарактеризовано особливості зовнішньоекономічної політики Росії щодо України та інших країн пострадянського простору;
- на конкретних прикладах показано вплив економічних чинників на політичні рішення вищого керівництва України.

Уточнено:

- положення про те, що євроатлантичний вектор зовнішньої політики України – єдиний чинник збереження суверенітету України в умовах російської військової агресії;
- методика протидії «гібридним викликам» в економічній сфері на сучасному етапі російсько-української війни.

Набули подальшого розвитку:

- осмислення програм українських політичних партій у сфері забезпечення національної безпеки України;
- питання перспективи практичного використання здобутків української та зарубіжної історіографії у сфері протидії «гібридним викликам».

Практичне значення отриманих результатів. Матеріали і висновки дисертації можуть бути використані у науково-дослідницькій сфері (при підготовці фундаментальних праць з історії України), навчальній (у процесі розробки і викладання нормативних та спеціальних курсів у ВНЗ), а також практично-політичній (для діяльності політичних партій, що сповідують національно-демократичну ідеологію). Зібраний фактологічний матеріал,

науково-теоретичні узагальнення можуть слугувати для подальшого поглибленого аналізу суміжної проблематики.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертаційній роботі наукові положення, рекомендації, висновки належать особисто автору та його науковим напрацюванням. Дослідження є самостійною науковою працею, в якій представлено всебічний аналіз «гібридної війни» Росії проти України в економічній сфері. У статті, написаній у співавторстві з О. Лаврут, Т. Лаврут, особистий внесок автора становить 30%, у співавторстві з К. Кулагіним – 50%, у співавторстві з О. Івахівим – 60%; у співавторстві з В. Заболотнюком – 50%. Решта статей написані одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, окремі положення – на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях: Міжнародна наукова конференція «Виклики політики безпеки: історія та сучасність» (Львів, 2014, 2018); Міжнародна науково-практична конференція «Застосування Сухопутних військ Збройних Сил України у конфліктах сучасності» (Львів, 2016); Міжнародна науково-технічна конференція «Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ» (Львів, 2017, 2018, 2019); Всеукраїнська науково-практична конференція «Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення» (Маріуполь, 2017); Міжнародна наукова конференція «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття» (Львів, 2017, 2019); Міжнародна наукова конференція «Współczesna polityka bezpieczeństwa: aspekty militarne i społeczno-gospodarcze» (Rzeszów, 2017); Науково-практична конференція «Застосування Сухопутних військ Збройних Сил України у конфліктах сучасності» (Львів, 2017); III Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Війна на Донбасі. 2014–2018 рр.» (Київ, 2018).

Публікації. Основні концептуальні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено у 2 розділах колективних монографій, 5 наукових статтях у фахових виданнях, затверджених Департаментом атестації кадрів вищої кваліфікації та ліцензування МОН України, наукових збірниках, які входять до міжнародних наукометричних баз, 14 – у виданнях, які додатково відображають результати дисертаційної роботи.

Обсяг і структура дисертації. Дисертаційна робота структурована за проблемно-хронологічним принципом. Дослідження складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (589 позицій), додатків. Загальний обсяг рукопису дисертації становить 269 сторінок, із них 178 – основний текст.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

«Гібридна війна» (агресія) Російської Федерації проти України та російсько-українські відносини в економічній сфері – проблемні питання, що уже понад два десятиліття в різних тематичних ракурсах перебувають у суспільному, науковому дискурсах обох держав. Проте дотепер немає ґрунтовної праці, яка б комплексно висвітлювала окреслену тему. Історіографію проблеми доцільно поділити на декілька груп: 1) праці учених, які присвячені питанню національної безпеки, зокрема відображають її економічні детермінанти; 2) наукові роботи, що розкривають зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні аспекти досліджуваних процесів; 3) монографії, статті, які характеризують багатоаспектну сучасну «гібридну війну» Росії; 4) наукові та науково-популярні студії, що безпосередньо присвячені агресії Російської Федерації в економічній сфері та загалом відображають суперечності соціально-економічного розвитку України в історичній ретроспективі.

Першу групу наукових досліджень складають монографії, розвідки, які присвячені національній безпеці України. Зазначимо, що у 1990-х роках, а також у подальші роки в Україні починають формуватися перші безпекознавчі центри та школи. Зокрема при Раді національної безпеки і оборони України (РНБО) створюються науково-дослідні установи: Національний інститут проблем міжнародної безпеки, Інститут проблем національної безпеки та Національний інститут стратегічних досліджень, Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України. Постають також відповідні наукові установи Національної академії наук України,

відомчі та регіональні наукові й інформаційно-аналітичні центри і установи, громадські організації тощо.

Важливим центром безпекознавства став заснований у 1992 р. у системі НАН України Інститут стратегічних досліджень (директор – І. Пирожков, згодом – Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД). Після зміни підпорядкування і переходу під опіку РНБО уточнено мету та завдання наукової інституції, а науковців переорієнтовано на розвиток безпекознавства. Національний інститут проблем міжнародної безпеки (заснований у 2001 р.) розпочав роботу ще 1997 року як Національний інститут українсько-російських відносин (займався налагодженням українсько-російських відносин) [2, арк. 2-3]. Ще один важливий науковий осередок безпекознавства – Інститут проблем національної безпеки (ІПНБ), утворений наприкінці 2003 р. на основі Українського інституту досліджень навколишнього середовища і ресурсів НАН України.

Охарактеризувавши основні наукові центри безпекознавства, можемо виокремити наукові здобутки української історіографії у цій сфері. Передусім зазначимо важливі напрацювання у цій сфері відомих громадсько-політичних діячів, військових. Значну увагу привертає науковий доробок В. Горбуліна (наукові студії, які стосуються питань національної безпеки [270], оборонної політики держави в умовах становлення постбіполярної системи міжнародних відносин [269], формування стратегії національної безпеки України, розбудови її воєнної організації та інших силових структур, взаємодії центральних органів влади та політичного істеблішменту в сфері посилення безпеки держави [263]). У дослідженні «Національна безпека. Порядок денний для України» він разом із О. Литвиненком провів аналіз найважливіших чинників національної безпеки України: вітчизняних еліт і Російської Федерації та її істеблішменту, які були визначені як основне джерело майбутніх викликів та загроз для України [273].

У монографії «Засади національної безпеки України» В. Горбулін дискутував навколо проблем національної безпеки в умовах несприятливої зовнішньополітичної ситуації навколо України [263]. Значну увагу політик звертав також на проблеми стратегічного планування у сфері національної безпеки [266]. Саме В. Горбулін вказував, що підписання «Харківських угод» у 2010 р. було стартом безпосередньої підготовки російської операції з встановлення повного контролю над Україною і аж ніяк не «актом турботи росіян про українську безпеку» [274]. Про наявність російської загрози для національної безпеки науковець згадував у численних публікаціях на сторінках українських періодичних видань [271], [272].

А. Гриценко – співробітник Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Національного науково-дослідного центру оборонних технологій і воєнної безпеки України, экс-міністр оборони України підготував чимало аналітичних розвідок та ґрунтовних монографій, у яких розглядав широкий спектр питань державного будівництва. Неможливо оминати увагою й науковий доробок міністра оборони України (1996–2001 рр., 2004–2005 рр.) О. Кузьмука, який у працях «Формування та еволюція Воєнної організації (сектору безпеки і оборони) України (1991 – 2012)» [366] проаналізував історичний досвід формування та еволюції Воєнної організації нашої держави. У низці інших праць високопосадовець приділяв увагу також і стратегічній перспективі розвитку системи безпеки України [365].

Історичні аспекти процесу підготовки та ухвалення Концепції національної безпеки та Воєнної доктрини України досліджував у своїй роботі Л. Артюшин. Науковець намагався показати стратегічний характер національних інтересів країни, особливості їхнього формування. Окремо автор розглянув геополітичні системи міжнародних відносин [195]. В. Богданович у монографії «Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення» [214] запропонував низку критеріїв для

здійснення оцінки стану національної оборони, військово-політичної ситуації, стану забезпечення національної безпеки.

Чимало українських учених порушували питання надійності державного контролю і управління системою національної безпеки, теоретично обґрунтовували її понятійно-категоріальний апарат (О. Власюк [231], [232], О. Бодрук [217], О. Зatinaйко [324], В. Головка [258], В. Смоляннюк [507], [508], [509], Ю. Лавриненко, Б. Парахонський, Г. Ситник, М. Требін [255], В. Ліпкан, С. Пирожков, М. Єрошенко, С. Борисович, О. Корнієвський [350], В. Антонов [192], [193], Л. Артюшин [195] та ін.). Взаємозв'язок між соціально-економічним розвитком держави та її національною безпекою фрагментарно відслідковували О. Панфілов [439], П. Скиба [502], О. Корнієвський [350], Г. Почепцов [466], [467], [468], Г. Ситник [500], [501], П. Ткачук і А. Харук [522], М. Требін [528], [529], [530], В. Богайчук [213], О. Яцино [577], В. Білоус, О. Маначинський, С. Пирожков та В. Чумак, В. Баранівський [203], О. Щурко, В. Ліпкан [381] тощо.

Також заслуговує на увагу монографія науковців Інституту проблем національної безпеки «Оборонна політика України на початку ХХІ століття» [432]. Г. Ситник у роботі «Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади)» [500] проаналізував філософсько-методологічні, системні аспекти основ національної безпеки та методологічні основи державного управління національною безпекою. О. Пошедін обґрунтовано окреслив напрями, на яких необхідно зосередити увагу Україні в процесі зміцнення воєнно-політичного елемента європейської безпеки [470].

Друга група досліджень стосується зовнішньополітичного виміру досліджуваних у дисертації проблем. Зауважимо, що у сучасній українській історіографії чітко виокремлюються дві групи наукових студій: одні вчені закликали шукати захисту національних інтересів шляхом вступу до НАТО, брати участь у міжнародних військових операціях (окреслені тенденції

помітні у працях Г. Перепелиці [449], [450], [451], А. Соболева [510], В. Марчука [401], А. Войціховського [235], І. Кабаненка [331], В. Радецького [481], [482], І. Поліщука, О. Губаренка [284], В. Нікітюка [430], А. Мирончука [410], О. Коня [339], В. Хижняка [552] та ін.), інші «агітували» до інтеграційних проєктів Росії на пострадянському просторі або ж закликали дотримуватися позаблокового статусу.

Зокрема А. Панюк у своїх працях ґрунтовно аналізував нормативно-правову базу та основні питання миротворчої діяльності ЗСУ, створення системи міжнародних відносин у галузі воєнного співробітництва, зокрема налагодження співпраці з НАТО [440]. Позитивні та негативні сторони вступу до Альянсу окреслював у своїх статтях В. Радецький. Він також наголошував на необхідності формування європейської системи безпеки із залученням до цього процесу України [481]. Дослідник О. Луник вказував на те, що саме активна миротворча діяльність ЗСУ стала запорукою входження України до світової системи збереження миру [388].

О. Пулим зосередив свою увагу на кроках Міністерства оборони України на шляху до налагодження рівноправного партнерства з НАТО. Як важливу складову цього процесу дослідник зазначив участь ЗСУ в миротворчих операціях під егідою ООН [476], [477]. О. Губаренко досліджував комплекс нормативно-правової бази миротворчої діяльності ЗСУ і необхідні складові для розвитку теорії та практики майбутньої участі українських військових у миротворчих операціях [284]. В. Гречанінов через аналіз геополітичної ситуації в світі намагався показати місце України у системі міжнародних відносин, а також спрогнозувати перспективу його розвитку [280]. В. Шкідченко зробив спробу узагальнити досвід десятилітньої участі України у врегулюванні міжнародних конфліктів [568]. Заслуговує на увагу дослідження, проведене вітчизняним науковцем

І. Храбаном [554], у якому розглянуто вплив розвитку системотворчих процесів на гарантування національної безпеки України.

У праці О. Дергачова, В. Корендовича, С. Мітряєвої, Г. Муляра «Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства» [540] зазначено основні проблеми формування та реалізації курсу на євроатлантичну інтеграцію України. У контексті розбудови Збройних сил України Г. Перепелиця звертав увагу на місце України в архітектурі європейської безпеки [234], процеси ядерного роззброєння [450] та реформування ЗСУ [451], їхні передумови та перспективи, перспективи співробітництва України та НАТО [449] тощо.

Чимало досліджень українських та російських учених присвячено вивченню першого за часом виникнення інтеграційного проекту на теренах колишнього Радянського Союзу – СНД. У цьому контексті виокремимо наукові праці, в яких формування Співдружності розглядається не тільки з політичної точки зору, але й економічної (наукові студії В. Воробйова [242], І. Клімкіна [340], Л. Москвіна [420], О. Михайленка [413], Ю. Нікулічева [429], Ю. Шишкова [567], А. Каженова [332], Є. Моїсеєва [418] та ін.).

Кількість наукових, науково-популярних досліджень, які присвячені «гібридній війні», в останні роки зростає у геометричній прогресії (*третья группа*). Однак, як справедливо зауважує К. Сабрі, попри існування численних праць на цю тему, кількість яких різко збільшилася з 2014 року і продовжує зростати дотепер, значна частина питань теорії та практики ведення «гібридної війни» все-таки залишається відкритою [494].

Одним із перших українських досліджень, яке присвячувалося проблемі окупації Автономної Республіки Крим (АРК) Росією, стала монографія українського політолога Т. Березовця «Анексія: острів Крим. Хроніки «гібридної війни» [207]. Дослідник детально аналізує передумови та особливості російського вторгнення, маловідомі факти протистояння агресії [207]. Концепт «гібридної війни» набув подальшого розвитку у численних

дослідженнях політолога Є. Магди, який у монографії [392] та інших наукових працях [393], [394], [395] аналізує окремі її аспекти.

Заслуговує на увагу науковий доробок В. Горбуліна. У монографії «Світова гібридна війна: український фронт» [497] колектив авторів під його керівництвом охарактеризував особливості сучасної «гібридної війни» Росії, підкреслюючи, що «прихід В. Януковича, Партії регіонів та очолюваного ними кримінального-олігархічного капіталу до практично монопольної влади створили для Кремля нові можливості посилення впливу на Україну» [274].

Окрім робіт С. Полумієнка [458], М. Розумного [486], В. Мартинюка [400], К. Поповича [461] в останні роки науковці значно розширили уявлення широкої громадськості про поняття «гібридної війни», її ознаки та можливі наслідки, перебіг Антитерористичної операції (праці В. Грицюка, М. Гребенюка та ін.). І. Рущенко та Ю. Рущенко стверджують, що «чимало із зазначених технологій [«гібридної війни» – *Н.М.*] застосовано спецслужбами СРСР, а також на Близькому Сході (війна між Ізраїлем та «Хезболлою» у 2006 р.)» [492, с. 88]. Вчені наводять результати досліджень фахівців Міжнародного інституту стратегічних студій (International Institute of Strategic Studies), які припустили, що «попри вже відомі історичні приклади застосування подібних технологій більшість армій різних країн світу, зокрема армії НАТО, не готові до протистояння загрозам гібридної війни...» [492, с. 8].

У праці Ю. Мацієвського «У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991 – 2014)» [404] розглянуто становлення і розвиток української незалежної держави з точки зору квадратранзиту. «Розвиток постіндустріального суспільства спричиняє появу інноваційних форм боротьби, і саме тому вважаємо пріоритетним завданням зрозуміти принципи функціонування воєн в сучасному просторі», – констатує А. Червінчук [560].

К. Сабрі зауважує, що «специфіка гібридної війни потребує створення власного переконливого розуміння змісту перемоги над ворогом. Особливо важливим стає бачення бажаних післявоєнних сценаріїв із залученням принципів міжнародного права у частині правила після війни (*jus post bellum*), їхньої модифікації для умов гібридної війни та з точки зору відповідальності гібридного агресора» [494]. Водночас Б. Андрушків, Н. Кирич, О. Погайдак зазначають, що «за ініціативи імперіаліста-агресора зруйновано не лише промисловість та інфраструктуру двох областей України. Ним анексовано Крим, а там безпідставно знищено та привласнено українську власність. Як результат, держава несе не лише мільярдні збитки, мають місце недобір та значні необґрунтовані бюджетні витрати» [190].

С. Полумієнко стверджує, що Росія повністю повернулася до концепції Радянського Союзу, який весь час «наздоганяв і переганяв» США, боровся з НАТО, замінюючи для своїх громадян реальні цінності сьогодення та іноді власне життя на примарні мрії про майбутнє дітей [478]. «Погляди молодшого покоління формувалися в умовах економічної кризи початку 90-х років, коли після масового закриття підприємств, особливо на Сході України, вони жили за принципом «заробляй як можеш», не зважаючи на суспільні інтереси та моральні норми», – зазначав він [458, с. 76].

Екс-керівник Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович переконаний, що Російська Федерація веде в Україні не гібридну, а «більшовицьку» війну [227], а події, що відбуваються сьогодні на Сході України, дуже схожі на те, що відбувалося у 1918 – 1920 рр. «Такі події як утвердження радянської влади насправді у 1918, 1919, 1920 роках і те, що відбувається зараз – в цьому можна провести багато паралелей. Світ говорить про якийсь новий тип війни, який застосовується проти України, так звану гібридну війну, але мені здається, насправді, цей тип не новий – це типовий більшовицький тип ведення війни, який вівся проти України ще в 1918 році», – зазначив В. В'ятрович [227].

Наукові праці *четвертої групи* переконують, що у 2000-х роках Російська Федерація «послідовно йшла до використання енергоресурсів як енергетичної зброї, ретельно маскуючи це під комерційні суперечки з покупцями російських вуглеводнів на пострадянському просторі» [260, с. 62]. Наукові студії цієї групи викликають найбільше зацікавлення, оскільки відображають окремі фрагменти «гібридної війни» Росії проти України в економічній сфері.

Розглядаючи національну безпеку України в економічній сфері, науковці наголошують, що на формування внутрішнього виміру національної безпеки впливають загострення боротьби вітчизняних та зарубіжних (російських) бізнесових груп за українські ресурси, використання ними не завжди легальних методів у процесі розподілу власності, поширення корупції, проблема нелегальної міграції (праці Я. Базилюк [201], В. Гошовської [277], В. Куценка [371], М. Долішнього [305], А. Сухорукова [517], О. Хомри [553], В. Шлемка [570], Н. Яценко [576] та ін.).

У наукових, науково-популярних студіях економістів, політичних оглядачів, науковців завуальовано зазначено, що «період кінця 1990-х – початку 2000-х характеризується перерозподілом ринку, газовими війнами – перетягуванням на себе ковдри тими, хто сильніший» [389], а «гібридна війна» Російської Федерації в економічній сфері розцінюється крізь призму виступу Президента Росії 22 грудня 2005 р. на засіданні Ради безпеки, де він окреслив зовнішньополітичну доктрину Росії, назвавши свою країну «енергетичною імперією» [351] (роботи Ю. Федотової [544], М. Гончара, О. Іщука, А. Чубіка [261], Р. Буданова [223], Ю. Корогодського [351], В. Дейнеги [293], Є. Будерацького [224], О. Литвиненко [377], О. Крамара, Р. Павленка [357], В. Княжанського [342], Б. Данилишина [291], В. Волошина [241], О. Поповича [462], В. Матоли [403], В. Магалецької [391], В. Савінка [496], С. Кулицького [368], А. Полчанова [459], Ю. Вишневського [228] та ін.).

Таким чином, сьогодні немає цілісної праці, яка б висвітлювала «гібридну війну» Російської Федерації проти України в економічній сфері, а історіографію теми поділено на декілька груп: 1) праці вчених, які присвячені проблемам національної безпеки, зокрема відображають її економічні детермінанти; 2) дослідження, що розкривають зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні аспекти досліджуваних процесів; 3) монографії, статті, які характеризують багатоаспектну сучасну «гібридну війну» Росії; 4) наукові та науково-популярні студії, що безпосередньо присвячені агресії Російської Федерації в економічній сфері та загалом відображають суперечності соціально-економічного розвитку України в історичній ретроспективі.

1.2. Джерельна база

Всебічне дослідження «гібридної війни» Російської Федерації проти України в економічній сфері неможливе без залучення до наукового обігу чотирьох основних груп документів: 1) архівних матеріалів; 2) опублікованих документів – законодавчих, нормативно-правових актів; 3) матеріалів періодичної преси; 4) мемуарів відомих громадсько-політичних діячів України та Російської Федерації. Попри певний суб'єктивізм вони дають цінну інформацію про досліджуваний об'єкт.

Важлива складова дисертаційної роботи – архівні матеріали (*перша група*), які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Галузевому державному архіві Міністерства оборони України (ГДА МОУ), Галузевому державному архіві Міністерства закордонних справ України (ГДА МЗС України), Архіві Верховної Ради України, а також опубліковані в окремих збірниках документів.

Матеріали фондів ЦДАГО України, ЦДАВО України дозволили ознайомитись із законодавчим забезпеченням національної безпеки України в економічній сфері, із програмами провідних українських політичних партій. Їхнє опрацювання також дозволило краще систематизувати ідейні пріоритети представників суспільно-політичної еліти України, виокремити основні візії у суспільно-політичній думці на комплекс економічних питань, перспектив російсько-українських відносин в умовах «гібридної війни». Вивчення законодавчих актів, нормативно-правових документів дозволило окреслити фундаментальні, загальнонаціональні інтереси, відповідно до яких формувалися принципи, напрями, пріоритети та функції економічної політики держави.

Важлива складова джерельної бази – архівні документи Історико-архівного управління Міністерства закордонних справ України. У фондах зберігається значна кількість різних за характером, формою та змістом документів, присвячених дипломатичним, міжпарламентським, економічним, військовим відносинам між Україною та Російською Федерацією (фонд «Міжнародних договорів» та «Основний фонд») – угоди, меморандуми, протоколи, комюніке, домовленості, декларації тощо.

Діловодні матеріали цих фондів представлені широким спектром документів, які можна виокремити в декілька груп: 1) документи особового походження; 2) дипломатичне листування; 3) звіти Посольства України у Російській Федерації про роботу за певні періоди; 4) протокольні матеріали візитів керівництва обох країн; 5) інформаційні прес-релізи Посольства України у Росії засобам масової інформації та огляди матеріалів провідної російської преси. Матеріали ГДА МЗС України доповнюють архівні документи Верховної Ради України (фонд № Р-1).

Дослідження «гібридної агресії» Російської Федерації проти України в економічній сфері неможливо без архівних документів ГДА МОУ (ф. 3697). Окреслені документи дозволяють проаналізувати та визначити: наскільки

Росія готова до імпортозаміщення української продукції у галузі ВПК (наприклад, міжконтинентальні балістичні ракети РС-20, які були розроблені підприємством «Південне», м. Дніпро); наскільки Росія залежна від українських комплектуючих у сфері ракетобудування, а саме систем управління балістичними ракетами та головок самонаведення для бойових ракет; наскільки країна-агресор постраждає у разі припинення українсько-російської співпраці у сфері літакобудування, зважаючи на те, що у виробництві комплектуючих для російських літаків задіяні близько 20 українських підприємств, які постачають приблизно 30 товарних найменувань [291] тощо.

Документи *другої групи* (законодавчі, нормативно-правові акти) становлять особливий інтерес у контексті досліджуваних проблем. Власне основу дисертаційного дослідження складають конституційні та доктринальні документи Російської Федерації, які стосуються питань економічної та військово-політичної співпраці. До них відносимо доктрини, декларації, двосторонні угоди, статутні документи міждержавних об'єднань тощо. У дисертації ґрунтовно проаналізовані стратегічні документи Росії у сфері безпекової політики – Стратегія національної безпеки, Концепція зовнішньої політики, Енергетична стратегія, Воєнні доктрини, Концепція довгострокового соціально-економічного розвитку, Стратегія розвитку інформаційного суспільства тощо (детальніше див. пп. 2.1). Їх суть влучно резюмував М. Гончар, який констатував: «Оскільки Росія – найбільша за територією країна світу та найбагатша на енергетичні ресурси, передусім, вуглеводневі, на яких базується світова економіка, то в уявленні Кремля, мірою зростання народонаселення планети, світ охоплюватиме дефіцит енергоресурсів. Відповідно до цих уявлень, а також історичної ретроспективи країни як об'єкта територіальних зазіхань через її ресурсні багатства, Росії доведеться захищати суверенітет над територією та право розпоряджатися ресурсною базою без будь-яких іноземних впливів. Такі

уявлення є складовою як російського мілітаризму, так і енергетичного гегемонізму» [260, с. 61].

При ухваленні цих стратегічних документів, починаючи із 2000-х років, визначальну роль відігравав Президент Російської Федерації В. Путін, який, по-перше, не обтяжений міжнародними договірно-правовими «умовностями» типу кордонів і договорів; по-друге, має унікальну, за західними мірками, персональну оперативність прийняття рішень та безумовність їх підтримки іншими державними інститутами; по-третє, спирається на традицію утилітарного і безконтрольного використання людських ресурсів (засекреченість людських втрат силових відомств); по-четверте, має такий рівень підтримки громадян, якого не мають західні лідери [251, с. 6].

Якщо розглядати законодавчі та нормативно-правові акти Української держави, то варто виокремити Конституцію України, закони України, постанови Верховної Ради УРСР і Верховної Ради України, Воєнні концепції та доктрини, Укази Президентів України, Постанови і Розпорядження Кабінету Міністрів України, документи, які регламентують діяльність вищих органів державної влади у питаннях економічного та військового будівництва, нормативно-правові документи, що регулюють діяльність силових відомств України, накази і директиви Міністра оборони України, начальника Генерального штабу ЗСУ тощо.

Вітчизняні нормативні акти центральних органів державної влади та виступи Президентів України дають можливість простежити процес еволюції та основні напрями зовнішньої економічної політики України, зокрема на пострадянському просторі. Передусім наголосимо, що принципи, завдання і механізми забезпечення життєво важливих інтересів держави та суспільства від зовнішніх і внутрішніх загроз визначені у «Стратегії національної безпеки України» від 12 лютого 2007 р. У Законі України «Про основи національної безпеки України» визначено реальні та потенційні загрози національній безпеці в економічній сфері [96].

У Рішенні РНБО «Про заходи щодо подолання демографічної кризи та розвитку трудових ресурсів потенціалу України» (введено в дію Указом Президента України від 19 вересня 2007 р.) визначено основні чинники, які створили передумови численних проблем у демографічній сфері – кризові процеси в економіці упродовж 1990-х років, істотне скорочення валового внутрішнього продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного потенціалу, ослаблення державного регулювання та контролю у сфері економіки, нестабільність правових механізмів, ускладнення соціального забезпечення і соціального захисту громадян спричинили в Україні процеси депопуляції, негативно вплинули на стан здоров'я людей, кількісні та якісні демографічні показники [87].

Зважаючи на загрозові тенденції у демографічній сфері, на урядовому рівні була розроблена Стратегія демографічного розвитку на період до 2015 р., затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 24 червня 2006 р., та прийнято план заходів щодо реалізації зазначеної Стратегії (схвалений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 червня 2007 р.). Водночас передбачалося створити Міжвідомчу комісію з питань подолання демографічної кризи та розвитку трудових ресурсів потенціалу. Чинники зазначають, що державна політика у сфері демографії повинна будуватися виходячи з двох складових: 1) політика, спрямована на зміну демографічної структури, зокрема, збільшення народжуваності та поповнення молодого населення за рахунок міграційної політики; 2) підтримка людей похилого віку, за допомогою пенсії [84].

Важливою складовою економічної безпеки є енергетична безпека держави, якій на сучасному етапі розвитку українського державотворення приділяється достатньо багато уваги. Енергетична безпека – стан економіки, який забезпечує захищеність національних інтересів в енергетичній сфері від існуючих і потенційних загроз внутрішнього та зовнішнього характеру, дає змогу задовольняти реальні потреби в паливно-

енергетичних ресурсах для забезпечення життєдіяльності населення та надійного функціонування національної економіки в режимах звичайного, надзвичайного та воєнного стану.

В Україні створена належна нормативно-правова база, яка регулює питання забезпечення енергетичної безпеки, зокрема, ухвалені Закони України «Про функціонування паливно-енергетичного комплексу в особливий період», «Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу», «Про альтернативні джерела енергії», «Про енергозбереження» та ін. Водночас у 2006 р. Урядом України розроблена, а у 2011 р. оновлена Енергетична стратегія України на період до 2030 року. Однак українське енергетичне законодавство не має дієвих механізмів практичної реалізації положень нормативно-правових актів відповідно до європейських стандартів.

Фінансово-грошові аспекти економічної безпеки відіграють не менш важливу роль, ніж демографічні та енергетичні. Передусім виокремимо занепад інвестиційної та інноваційної діяльності, незацікавленість приватного бізнесу у співпраці з державою у стратегічних для економіки країни сферах. Українська держава, на відміну від більшості країн Європи, не провела політику оздоровлення національної економіки шляхом пошуку оптимального співвідношення між державним та приватним секторами, що у підсумку дозволило б посилити рівень національної безпеки країни [489, с. 15].

Третю групу використаних у дисертаційній роботі джерел становлять матеріали періодичної преси. Низка законодавчих актів України, тексти угод з міжнародними організаціями опубліковані в офіційних періодичних виданнях органів влади «Відомості Верховної Ради України», «Голос України», «Політика і час», «Стратегічна панорама». Тексти міжнародних документів оприлюднені на офіційних Інтернет-сайтах органів влади України та Російської Федерації.

Поряд із офіційними виданнями якісними аналітичними матеріалами відзначались часописи «Політична Думка», «Наука і Оборона», «Національна безпека і оборона», «Зовнішні справи», «Народна армія», «Військо України», «Незалежний культурологічний часопис „І”» та ін. На їхніх сторінках можна побачити аналітичні статті та огляди вищих посадових осіб держави, представників Міністерства оборони Російської Федерації та України, провідних вчених-економістів і аналітиків Національної академії наук України (НАН України), НІСД, Інституту миру, конверсії та конфліктних ситуацій тощо.

Особливу цінність становлять спеціалізовані випуски науково-експертних установ, які розкривають окремі проблемні теми в економічній сфері. Наприклад, фахівцями Українського центру економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова (УЦЕПД) було створено спеціальний випуск журналу «Національна безпека та оборона», в якому представлені аналітичні та соціологічні дослідження цього Центру.

Останню (*четверту групу*) джерел складають мемуари та офіційні виступи керівників Російської Федерації, України, держав СНД, очільників інших інтеграційних об'єднань пострадянського простору, керівників російських та українських політичних партій, інших громадських діячів. У роботі, зокрема, використано спогади Л. Кравчука [131], який «закладав фундамент» зовнішньої політики України. Заслужують на увагу й мемуари першого міністра закордонних справ України А. Зленка [127], народного депутата України Ю. Костенка [130], який проаналізував процес ядерного роззброєння України, а також лідерів інших політичних сил України – В. Горбуліна [121], В. Чорновола [144], О. Мороза [136] та ін.

Проте у роботі використані мемуари не тільки українських політиків, але й військових, керівників стратегічних підприємств. Значне зацікавлення викликають спогади Начальника прес-центру НАК «Нафтогаз України» (2005 – 2006 рр.) С. Лук'янчука «Перша газова війна. Нотатки очевидця.

Частина 1» [135], який одним із перших звернув увагу українського політикуму на тотальну залежність України від російського газу та можливі наслідки такої непродуманої енергетичної політики. Також у дисертаційній праці широко використовуються спогади та офіційні виступи впливових російських політичних діячів – праці М. Горбачова [120], Б. Єльцина [123], В. Путіна [142], [143], Б. Гризлова [122], С. Лаврова [133], В. Ніколаєнка [138], С. Нарижкіна [137], І. Іванова [128], Є. Примакова [140] та ін. Їх детальний аналіз дозволяє визначити закономірності російської зовнішньої політики, сформувані теоретичні узагальнення щодо причин та наслідків «гібридної війни» Російської Федерації проти України.

Таким чином, у дисертаційній роботі використано репрезентативний комплекс джерельних матеріалів, основу якого становлять: 1) архівні матеріали, чимало з яких уперше вводяться до наукового обігу; 2) опубліковані документи – законодавчі, нормативно-правові акти; 3) матеріали періодичної преси; 4) мемуари відомих громадсько-політичних діячів України та Російської Федерації. Поєднання окреслених джерел із різноплановою науковою літературою дозволило всебічно охарактеризувати «гібридну війну» Росії проти України в економічній сфері.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Дослідження «гібридної війни» Російської Федерації в економічній сфері неможливо без використання сучасного методологічного інструментарію, а також низки історико-філософських принципів. Водночас, розглядаючи теоретико-методологічні засади дослідження, не менш важливо окреслити значення понятійно-термінологічного апарату.

Звичайно, серед базових термінів дисертації – «гібридна війна». Уперше цей термін був застосований у США, «hybrid» у кембриджському словнику трактується таким чином: 1) рослина або тварина, яка була виведена із двох

різних типів з метою отримання найкращих характеристик; 2) те, що являє собою суміш двох різних речовин [581]. Зміст цього терміна, зазначає Ю. Федотова, полягає у «поєднанні певних характеристик у єдиному фізичному явищі чи об'єкті» [544, с. 55]. Варто наголосити, що термін «hybrid war» у науковій літературі почав застосовуватися тільки після початку російської агресії проти України. До цього часу використовували словосполучення «hybrid warfare», що перекладається як «гібридні засоби ведення військових дій». Отже, сьогодні спостерігається очевидне розширення концепту застосування терміна [544, с. 55].

Автором концепту «гібридна війна» у сучасній політологічній думці вважають американського науковця Ф. Хоффмана, який стверджував, що «це суміш летальності міждержавного конфлікту з фанатизмом і люття партизанської війни. В таких конфліктах держави або підтримані ними бойовики і терористи будуть використовувати переваги сучасного озброєння, систем зв'язку, кіберзлочинності, інформаційної пропаганди і масового насилля проти цивільних» [366, с. 139–140].

Український учений І. Рущенко виокремлює три етапи гібридної війни: (а) підготовчий, (б) «м'якої сили», (в) збройного силового протистояння («гаряча фаза»). Дослідник зазначає, що війна вступає до «гарячої фази», коли вичерпуються можливості «м'якої сили» і коли країна-жертва прокидається від шоку і спроможна дати відсіч. Оскільки «гібридна війна» – це ланцюг запланованих агресором подій, які ведуть до загарбання чужих територій, то, щоб зруйнувати плани ворога, як вважає І. Рущенко, необхідно розірвати цей ланцюг [492, с. 160] (роль іміджу держави у цьому процесі – у додатку С).

Однак, «сьогодні, не дивлячись на існування різних визначень цього феномену, в міжнародному праві бракує розуміння поняття «гібридна війна», – констатує К. Сабрі. – Тобто ми не маємо змоги спиратися на комплексні термінологічні визначення або на фундаментальні роботи, які б

дозволили нам розібратися в питанні настільки ж повноцінно, як, наприклад, у питаннях воєнних конфліктів, які проходять у традиційному руслі. Але всі розуміють напевне, що гібридний тип війни є типом воєнного конфлікту, який все частіше буде застосовуватися у ХХІ столітті» [494, с. 206].

Сьогодні поняття «гібридна війна» («hybrid warfare») і «гібридна загроза» («hybrid warfare threats») уже введені в офіційну термінологію західної військової політики. Так у підсумковому документі, прийнятому на саміті НАТО у вересні 2014 року в Уельсі (Великобританія), у п. 13 йдеться про необхідність підготовки Північноатлантичного військового альянсу до того, «щоб НАТО була здатна ефективно долати конкретні виклики, що виникають у зв'язку з погрозами гібридної війни, при веденні якої застосовується широкий ряд тісно взаємопов'язаних відкритих і замкнених військових, воєнізованих та цивільних заходів» [39].

Як бачимо, в Європейському Союзі доволі чітко ідентифікували «гібридні загрози» та визначили заходи протидії (про відповідність терміна «гібридна війна» російсько-українській війні – у додатку К). Розроблено низку документів, включаючи Глобальну стратегію ЄС, Спільний рамковий документ з протидії гібридним загрозам (06.04. 2016 р.) [584], Спільну доповідь Європейському парламенту і Європейській Раді з його імплементації (19.07. 2017 р.) [583], Оперативний протокол ЄС з протидії гібридним загрозам «EU Playbook» (05.07. 2016 р.), Спільний робочий документ «Східне партнерство – 20 очікуваних досягнень до 2020 року: фокусуючись на головних пріоритетах та реальних результатах» (15.12. 2016 р.), доповідь Європейського парламенту «Протидія гібридним загрозам: Співпраця ЄС / НАТО» (березень 2017 р.) [246, с. 98].

Таким чином, у сучасній політологічній науці поняття «гібридна війна» використовується здебільшого у двох значеннях. Перше з них вузьке – «гібридними» називають війни, що є комбінацією заходів «жорсткої» та «м'якої» сили, які поєднують суто військові дії і комплекси підричних

операцій диверсійного, інформаційного, соціального та економічного характеру [588]. З іншого боку, існує бачення «гібридної війни» як перманентного явища сучасної російської політики [278]. Саме у другому значенні термін «гібридна війна» використовується у дисертаційній роботі (про причини «гібридних війн» – у додатку М).

Визначивши значення терміна «гібридна війна», необхідно дати відповідь на запитання: *коли почалася «гібридна війна» Російської Федерації в економічній сфері проти України.* У теоретичному дискурсі сучасні науковці зазначають, що «гібридна війна» не оголошується і, отже, не має початку, так само, як і кінця, оскільки мирна угода неможлива. Ця війна може лише вичерпатися внаслідок нестачі ресурсів. Протилежна сторона може не визнаватися правовим суб'єктом, тоді як сторона, яка веде війну, може не визнавати цього і навіть прагне брати на себе функції посередника у конфлікті [442, с. 10]. Доктор політичних наук, директор Інституту зовнішньої політики Дипломатичної академії України Г. Перепелиця також зауважував, що відсутність чіткої дати початку «гібридної війни» позбавляє країну можливості своєчасно мобілізуватися і належним чином підготуватися до такої війни, щоб дати гідну відсіч російському агресору [453] (опитування українців про мету «гібридної війни» Росії – у додатку Ж).

«Для російських більшовиків і їхніх наступників – «кремлівських чекістів» – одним із головних інструментів (а разом із тим і цілей) такої війни в тому, що стосується України, завжди було намагання позбавити українців їхньої самостійності чи бодай розмити її, – зазначає С. Грабовський. – Соціокультурну, мовно-лінгвістичну, ментальну, політичну – які йшли і йдуть у сув'язі. Тож знаходження засобів протидії «гібридній війні» та перемога в ній – це одна з умов виживання української нації та держави» [278, с. 20]. Перемога у «гібридній війні» – перемога не військова, а смислова [278, с. 20]. Це невиконання політичних вимог противника і збереження

Україною свого існування як самостійної держави. Щоб здобути перемогу, треба переконливо окреслити її політичний і моральний сенс [442, с. 12].

Виступаючи 19 лютого 2019 р. у Верховній Раді України, Д. Туск констатував, що «поглинення України, її матеріальних та людських ресурсів – одна з ключових передумов розгортання російського імперського проєкту» [572]. На його думку, витоки сучасної російсько-української війни можна віднайти ще в період становлення Російської імперії та її протистояння з Українською державою у формі Гетьманщини. Своєрідним початком збройного конфлікту стала Конотопська битва 1659 р., де українські війська гетьмана Виговського розбили московське військо. Важливим етапом протистояння була Полтавська битва 1709 р., перемога в якій царя Петра I забезпечила закріплення російського впливу на теренах Гетьманщини і пришвидшила процеси створення Російської імперії [572].

«Подальший процес становлення та розширення імперської Росії завжди супроводжувався війнами з Україною. Росія прагнула знищити нашу суб'єктність. Історія стосунків українського та російського народів – це літопис воєн, визвольних повстань українців і послідовної політики русифікації та асиміляції українців» [227], – вважає В. В'ятрович. Він зауважує, що теперішню війну називають «гібридною», представляючи її новим способом реалізації агресивної політики [227]. «Але практично всі її інструменти (спроба закріплення свого впливу на українських теренах через підтримку лояльних українських політичних середовищ, внутрішньо-політичний розкол українського суспільства засобами пропаганди, врешті відкрите військове втручання, намагання представити агресію як внутрішній громадянський конфлікт) випробовували російські керівники ще з XVII – XVIII століть. Найбільш яскраво такий сценарій проявився у діяльності більшовиків проти Української Народної Республіки під час Української революції 1917 – 1921 років», – резюмує він [227].

С. Грабовський також констатує, що «Російська імперія щодо українців завжди вела агресивну політику, яка переростала у збройне насильство й колоніальні війни, і на це – в усіх його проявах – не можна не зважати. Проте колоніальну війну на «гібридну» перетворили саме більшовики у 1917 році, лідери яких найкраще на ті часи розуміли значення масово-пропагандистської компоненти агресивної політики, розкладання зсередини тилу противника та ролі у цьому засобів масової комунікації» [278, с. 21].

Щодо сучасності голова правління ГО «Європейський рух України» В. Трюхан зазначає, що де-факто ще в період розпаду Радянського Союзу Росія почала серію «гібридних» за своїм характером воєн на території СНД, одночасно готуючись до експансії в далеке зарубіжжя (імовірність поширення «гібридної війни» на європейський, азійський континенти – у додатку Р).

Як мінімум три воєнних конфлікти, без підтримки Російської Федерації однієї зі сторін, не перетворилися б на заморожені. По-перше, Придністровський конфлікт – у разі, якщо б Росія виконала взяті на себе під час Стамбульського саміту ОБСЄ 1999 р. зобов'язання і вивела свою армію з території Молдови до 2001 р., конфлікт вже давно був би врегульований [11, арк. 27–31]. По-друге, Нагорний Карабах – без прямої підтримки Росією однієї зі сторін конфлікту – Вірменії, він не набув би статусу замороженого. По-третє, Грузія – без відкритої агресії Росії проти Грузії (2008 р.) і попередньої підтримки нею самопроголошених лідерів Абхазії та Південної Осетії Грузія не втратила б 20% власної території [536, с. 10].

І. Рущенко вважає 1999 – 2003 рр. першою фазою «гібридної війни» в Україні – після Другої чеченської війни російське політичне та військове керівництво розпочало формувати «п'яту колону» на території України [10, арк. 59–69]. Цьому сприяли спільне інформаційне поле, наявність потужного російського лобі, поширення ідеологій слов'янської єдності та «русского мира» [491, с. 112]. Другою фазою війни І. Рущенко вважає 2003 –

2005 рр. На його думку, у цей період відбулася підготовка до зміни влади та просування проросійського кандидата в президенти, який зможе повернути курс України на зближення з Росією, а фактично на ліквідацію української незалежності [491, с. 115]. У цій фазі широко використовувалася пропаганда досягнень російської економіки, на телебаченні демонструвалися російські фільми, розгорталася виставкова діяльність, застосовувалися й інші складники «м'якої сили» [491, с. 120].

Третя фаза (2005 – 2010 рр.) характеризується активним веденням інформаційної, енергетичної (газової), фінансової та торгової війн, інтенсивним формуванням мережевих структур у східних і південних регіонах для проведення замовних соціологічних досліджень і пропаганди досягнень Російської Федерації в економічній і соціальній сферах. Після обрання Президентом України лідера Партії регіонів В. Януковича розпочалася четверта фаза «гібридної війни» (2010 – 2014 рр.) – з використанням стратегії непрямих дій і «м'якої сили», технології «керованого хаосу», активно формувалася «п'ята колона». Скорочувалась армія, провокувалася газова криза, велася війна в економічній і фінансовій сферах. Інтелектуальна складова національної безпеки зазнала кардинальних змін [499, с. 44] (про причини «гібридної війни» – у додатку Ф).

«Гібридна війна» реалізується через сферу зовнішніх відносин країни-агресора та «жертви». В Українській дипломатичній енциклопедії А. Суботін зазначає, що зовнішня політика – це система дій міжнародного актора, яка спрямована на забезпечення впливу на поведінку інших суб'єктів міжнародних відносин та пристосування до наслідків процесів міжнародної системи [514, с. 458]. Цьому ж автору належить визначення дефініції «міжнародні відносини». На його думку, міжнародні відносини – це специфічна форма соціальних відносин, участь у яких відтворює міжнародну суб'єктність індивідуального або колективного актора, та головне

функціональне призначення якої полягає в реалізації цивілізаційної й антропологічної єдності людства [515, с. 100].

Похідним терміна «міжнародні відносини» є дефініція «*міждержавні економічні відносини*», які, на думку М. Дудченко та М. Рубцової, можна розглядати як «систему різноманітних господарських (виробничих, валютно-фінансових, науково-технічних та інших) зв'язків між національними економіками двох країн, що базується на міжнародному розподілі праці» [309, с. 100–101]. Економічні взаємини характеризуються взаємодією юридичних і фізичних осіб двох держав. Становлення та розвиток міждержавних економічних відносин обумовлюється посиленням взаємозв'язків і взаємозалежності економік двох країн [309, с. 101].

Посилення таких взаємозв'язків може становити загрозу «*національній безпеці*» – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація загроз національним інтересам [96]. *Державна політика національної безпеки* – це сукупність всіх складових (аспектів) державної політики, яка передбачає утвердження засад національної єдності для розбудови демократичної, правової, конкурентоспроможної держави, формування соціально орієнтованої ринкової економіки, зміцнення науково-технологічного потенціалу, забезпечення інноваційного розвитку, зростання рівня життя і добробуту населення, забезпечення інформаційної безпеки, екологічно і техногенно безпечних умов життєдіяльності суспільства [113, с. 4].

Ще одним терміном, який використовується у дисертаційній роботі, є поняття «*система національної безпеки*» – множина потреб, інтересів і цінностей особи, суспільства, держави, загроз та небезпек, внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних та суб'єктивних, природних, техногенних й антропогенних чинників, що впливають на стан національної безпеки, умови

їх виникнення і розвитку, а також державні та недержавні інституції, об'єднані цілями і завданнями щодо просування потреб нації, національних інтересів та цінностей, які взаємодіють один з одним і здійснюють відповідну діяльність в межах законодавства України [381, с. 499].

Сучасні дослідники справедливо констатують, що «на сьогодні, якщо брати до уваги базові нормативні документи країни в цій сфері, поняття «система національної безпеки України» практично не використовується. Так замість поняття «система національної безпеки» вживається термін «система забезпечення національної безпеки» («Концепція національної безпеки України», що була ухвалена Верховною Радою України у 1997 р.) або «система управління національною безпекою» («Стратегія національної безпеки», що була затверджена Указом Президента України № 105/2007 від 12.02. 2007 р.) [445, с. 68]. «У базовому у цій сфері Законі України «Про основи національної безпеки», прийнятому Верховною Радою України 2003 р., національна безпека взагалі не розглядається як системне явище. В ньому не використовуються поняття «система національної безпеки», «система забезпечення національної безпеки» чи «система управління національною безпекою». Ситуація досить символічно відображає реальний стан речей у державі щодо забезпечення національної безпеки України, її безсистемність та фрагментарність характеру...», – зазначав В. Пасічник [445, с. 69].

Система національної безпеки поділяється на декілька видів: політичну, економічну, державну, соціальну, інформаційну, науково-технологічну, екологічну, гуманітарну та військову безпеки. Вони характеризуються своєрідністю, перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємозалежності. Окреслені елементи є однаково важливими для формування комплексної системи безпеки, але, залежно від історичних обставин, різноманітних чинників кожна складова може набувати особливого значення [445, с. 69].

У руслі досліджуваних у дисертації проблем зацікавлення викликає саме *економічна безпека* – це сукупність умов, за яких зберігається здатність країни підтримувати конкурентоспроможність економіки, ефективно захищати національні економічні інтереси і протистояти зовнішнім економічним загрозам, повністю використовувати конкурентні переваги в міжнародному поділі праці; здатність економіки забезпечувати ефективне задоволення суспільних потреб на національному і міжнародному рівнях (сукупність внутрішніх і зовнішніх умов, які сприяють ефективному динамічному росту національної економіки, її здатності задовольняти потреби суспільства, держави, індивіда, забезпечувати конкурентоздатність на зовнішніх і внутрішніх ринках, що гарантує від різних погроз і втрат [285, с. 121].

Суть економічної безпеки полягає у здатності держави створити необхідні матеріальні передумови для всебічного розвитку суспільства, виступати самостійним суб'єктом мікроекономічних зв'язків. Економічна безпека передбачає захист економічного життя від незаконних і підливних фінансово-економічних дій певних громадян, організацій та інших держав. Вона пов'язана із захистом економічних прав і свобод, майна громадян, громадських організацій та держави з забезпеченням економічної рівноправності, свободи торгівлі, економічної діяльності в межах чинного законодавства. Найважливішим чинником економічної безпеки є відповідність системи економічних та виробничих відносин не лише потребам виробництва, а й економічного розвитку країни. Водночас можна визначити декілька напрямів економічної безпеки: демографічна, продовольча, ресурсна, питноводна, енергетична, цінова, фінансово-грошова, кримінальна [249, с. 347].

Якщо до терміна «економічна безпека» розходжень у науковців немає, то в сучасній українській політологічній та історичній думці поняття

«соціальна безпека» трактується по-різному. Одні розуміють під цим терміном стан захищеності соціальних інтересів особи, соціальних груп та суспільства загалом (іншими словами, від соціальної безпеки залежать забезпечення нормальних умов життя суспільства, недопущення деградації певних соціальних груп, саме виживання української нації) [249, с. 347]. Інші, зокрема І. Гнибіденко у праці «Соціальна безпека: теорія та українська практика», розглядають соціальну безпеку у площині «людини, суспільства та держави» [512, с. 15].

Більшість сучасних дослідників асоціюють національну безпеку передусім із необхідністю забезпечення життєво важливих *національних інтересів* – потреби держави, які відповідають її базовим цінностям і виражаються у конкретних заходах. Дослідники сьогодні по-різному оцінюють значення терміна «національні інтереси». Серед найуживаніших виокремимо: інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс поєднання запитів кожної людини і суспільства загалом [457, с. 207]; усвідомлені певною державно оформленою нацією потреби у самозбереженні та розвитку, національній безпеці, зростанні її добробуту та багатства на основі політичного й економічного суверенітету, а також загальнолюдських цінностей, таких, як: демократія, свобода, соціальна справедливість, духовність, моральність, культура тощо [463, с. 290]; усвідомлені національні потреби політично організованого народу і механізм реалізації національної ідеї, яка розкривається через зміст таких понять, як: народ, громадянське суспільство, нація, держава [312, с. 405].

Розглянувши базові терміни дисертаційної роботи, виокремимо її методологічний інструментарій. Всебічне дослідження «гібридної війни» Російської Федерації в економічній сфері проти України неможливе без врахування низки принципів: історизму, послідовності (наступності),

наукового плюралізму, об'єктивності, системності та всебічності. Наголосимо також на важливій ролі у пізнавальному процесі суб'єкта пізнання із уже сформованою «методологічною свідомістю» (система світоглядних, професійних і життєвих настанов, які впливають на вибір методів дослідження та оцінку одержаних наукових результатів).

Зважаючи на військово-історичний характер дослідження, серед принципів, застосованих у дисертаційній роботі, вирізняється принцип *історизму*. Його особливість полягає в тому, що, характеризуючи «гібридну війну», важливо правильно представити історичний контекст. Такий підхід дозволяє зрозуміти, чому більше уваги надано дослідженню одних проблем, натомість інші взагалі не розглядаються.

Принцип *об'єктивності* передбачає неупереджене, об'єктивне, наукове вивчення закономірностей розвитку суспільно-політичних та соціально-економічних процесів у сукупності фактів і подій. Сучасні дослідники зазначають, що «ніколи не існувало, не існує й не існуватиме методології, соціально дистильованої, «очищеної» від залежності, від впливу з боку загального світогляду, переконань та установок дослідника» [480, с. 354]. Попри виправданий песимізм деяких науковців щодо можливого використання цього принципу авторка у дослідженні намагалася максимально абстрагуватися від власних політичних уподобань, а також інших факторів, які б негативно вплинули на формування неупередженого судження про об'єкт дослідження.

Зокрема, у роботі відсутня низка суб'єктивних факторів (вибірковий підхід до всіх видів джерел, замовчування вироблених українською та зарубіжною історіографією проблем, «пристосування» одержаних результатів до власної концепції та ін.). Дедалі більше дослідників усвідомлюють, що «оцінку відповідних явищ необхідно здійснювати не з позицій інтересів окремих соціально-класових (національних, релігійних

тощо) сил, а з позицій загальнолюдських цінностей – тих світоглядних ідеалів і моральних норм, які акумулюють досвід усього людства, є спільними для всіх людей і відображаються в аксіологічному принципі соціального гуманізму [221, с. 24].

Принцип *послідовності* дозволяє прослідкувати сучасну «гібридну війну» Російської Федерації у нерозривному зв'язку із попередніми десятиліттями та подіями, дотичними до предмета дослідження [498, с. 11]. При характеристиці історіографічного доробку попередників використано принцип *наукового плюралізму*. Особливості «гібридної війни» Російської Федерації прослідковуємо, застосували принцип *системності*, який враховує багатофакторність історичного процесу та орієнтує на комплексне осмислення історичних знань.

Серед використаних у дисертаційній роботі методів – загальні (філософські), загальнонаукові та спеціальні. Загальні методи базуються на діалектичному підході [519, с. 354], тому значно більше зацікавлення викликають загальнонаукові методи. *Логічний* метод сприяє формуванню або вдосконаленню понятійно-термінологічного апарату. За допомогою *проблемно-хронологічного* методу дисертацію розділено на вузькі тематичні проблеми.

Також у дисертаційній роботі широко використано низку теоретичних методів – *компаративний, діалектичний, структурно-функціональний*. На окрему увагу заслуговує метод *порівняння*, який стає дедалі популярнішим серед українських науковців. Беручи до уваги предмет дослідження, використано три види порівнянь: історико-типологічне – для аналізу різноманітних процесів зі спільними рисами й ознаками; історико-дифузійне – для з'ясування взаємозапозичень; історико-генетичне – для простеження «гібридної війни» Російської Федерації в економічній сфері на різних історичних відтинках. *Історико-генетичний, історико-порівняльний,*

історико-типологічний, історико-системний методи уможливають виявлення причинно-наслідкових зв'язків і безпосередніх закономірностей історичного розвитку. Важливе значення для дослідження мають кількісні методи, зокрема *статистичні*.

Таким чином, дисертаційна робота побудована на методології, яка покликана забезпечити максимальну об'єктивність та достовірність одержаних наукових результатів. У роботі застосовано три головні групи методів наукового пізнання: загальнонаукові, емпірично-теоретичні та спеціально-історичні, а також низка принципів (історизму, об'єктивності, всебічності, наступності та ін.). Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом, що дозволяє всебічно розкрити поставлені завдання. Понятійний апарат дослідження представлений такими термінами, як «гібридна війна», «гібридна загроза», «національна безпека», «економічна безпека», «національна ідея» тощо.

Висновки до Розділу 1

Огляд історіографії показав, що українські та закордонні науковці присвятили надзвичайно мало уваги вивченню особливостей «гібридної війни» Російської Федерації проти України в економічній сфері. Окреслена тема фрагментарно досліджувалася у контексті: забезпечення національної безпеки держави (праці В. Горбуліна, А. Гриценка, О. Кузьмука, Л. Артюшина, В. Богдановича, О. Бодрука, О. Затинаяка, В. Ліпкана, С. Пирожкова ін.); міжнародних відносин (роботи Г. Перепелиці, А. Соболева, В. Марчука, А. Войціховського, І. Кабаненка, В. Радецького, І. Поліщука, О. Губаренка, В. Нікітюка, А. Мирончука, В. Венгера, А. Панюка, О. Пулими, О. Луника, О. Коня, В. Хижняка та ін.); дослідження специфіки «гібридної війни» (дослідження Т. Березовця, Є. Магди, В. Горбуліна, С. Полумієнка, М. Розумного, В. Мартинюка, К. Поповича,

Ю. Мацієвського, В. Грицюка, М. Гребенюка, П. Щипанського); вивчення гібридної агресії Російської Федерації в економічній сфері (наукові студії Я. Базилюка, В. Гошовської, В. Куценка, М. Долішнього, А. Сухорукова, О. Хомри, В. Шлемка, Н. Яценко, В. Дейнеги, О. Литвиненко, О. Крамара, Р. Павленка, В. Княжанського).

Джерельна база дисертації достатня для всебічного дослідження особливостей «гібридної війни Росії в економічній сфері. Основу джерельної бази дисертаційної роботи складають архівні матеріали, які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Галузевому державному архіві Міністерства оборони України (ГДА МОУ), Галузевому державному архіві Міністерства закордонних справ України (ГДА МЗС України), Архіві Верховної Ради України, а також опубліковані в окремих збірниках документів. Не менш важливе джерело дисертації – доктринальні документи Російської Федерації, які стосуються питань економічної, військово-політичної співпраці, матеріали періодичної преси, мемуари та офіційні виступи керівників Російської Федерації, України, держав СНД, очільників інших інтеграційних об'єднань пострадянського простору, керівників російських та українських політичних партій, інших громадських діячів.

Дослідження «гібридної війни» Російської Федерації в економічній сфері неможливо без використання сучасного методологічного інструментарію, а також низки історико-філософських принципів та методів. Серед базових термінів дисертації – «гібридна війна», гібридна загроза, міжнародні відносини, міждержавні економічні відносини, національна безпека, державна політика національної безпеки, система національної безпеки, економічна безпека.

РОЗДІЛ 2

РОСІЙСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ЕКСПАНСІОНІЗМ: ДОКТРИНАЛЬНО-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР

2.1. Російські технології «гібридної війни» в економічній сфері: нормативно-правовий аспект

Розвал СРСР (1991 р.) започаткував нову сторінку в російсько-українських відносинах. Від дня проголошення незалежності Україна фактично була приречена на конфлікт із Росією [397]. «Імперія ніколи й нікого від себе так просто не відпускає. Підписання Біловезької угоди та відповідно розпад СРСР справді були великою історичною помилкою в очах росіян», – зазначав Р. Малко [397]. У геополітичних реаліях кінця ХХ – початку ХХІ ст., за словами українських учених, «Росія прагнула, по суті, не лише зберегти свій колишній економічний та політичний вплив на Україну, а й навіть посилити його... Цій меті російської сторони якраз і слугує весь спектр методів «гібридної війни»...» [368].

Яскраве підтвердження цієї тези знаходимо у стратегічних документах Російської Федерації з питань безпекової політики – Стратегіях національної безпеки, Концепції зовнішньої політики, Енергетичній стратегії, Воєнній доктрині, Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку, Стратегії розвитку інформаційного суспільства, а також щорічних президентських «Посланнях Федеральним Зборам Російської Федерації». Я. Базилюк стверджує, що центральні органи влади повинні були б розуміти характер існуючих загроз економічній дестабілізації України та забезпечувати їм адекватну відповідь (блокування участі російського капіталу у підприємствах з монопольним становищем, диверсифікацію, аж до повного припинення, співробітництва з Росією на військових підприємствах

і/ або інших стратегічно важливих об'єктах, що вимагає відповідного моніторингу тощо) [201, с. 53], однак на практиці українська влада виявилася неготовою до нових геополітичних викликів.

Теоретико-ідеологічну основу парадигми «гібридної війни» в економічній сфері закладено у 1990-х роках у період президентства Б. Єльцина, який, на думку В. Горбуліна, «визначив головною метою політики Росії щодо СНД створення інтегрованого економічного і політичного об'єднання держав, спроможного претендувати на гідне місце у світовому співтоваристві» [274]. Не відзначалася агресивністю щодо України Воєнна доктрина Російської Федерації (1993 р.) [8, арк. 96], яка офіційно була названа «документом перехідного періоду» [505]. Політологи називають цей документ «недосконалим...», якому були властиві «ейфорія і романтизм 90-х років» [505].

Після першої хвилі російсько-українських «газових війн» у 1997 р. укладено Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, згідно з яким сторони зобов'язалися: поважати територіальну цілісність одна одної і непорушність існуючих між ними кордонів; будувати відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод, співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальноновизнаних норм міжнародного права [32].

Тоді ж затверджено першу Концепцію національної безпеки Російської Федерації (1997 р.), в якій зазначено, що надалі передбачається широка інтеграція держави до світової економіки, розширення співробітництва з міжнародними економічними і фінансовими інститутами [57]. У документі

констатовано, що «національні інтереси Росії в міжнародній сфері полягають у забезпеченні суверенітету, зміцненні позицій Росії як великої держави – одного з впливових центрів багатоплярного світу, в розвитку рівноправних і взаємовигідних відносин з усіма країнами та інтеграційними об'єднаннями, перш за все з державами – учасницями Співдружності Незалежних Держав і традиційними партнерами Росії...» [57].

Однак відносно миролюбний характер зовнішньої політики Російської Федерації змінився у період президентства В. Путіна. Підвищення цін на нафту, починаючи з 2000-х років, стимулювало не тільки економічний розвиток Росії, але й небезпечні процеси в свідомості політичного істеблішменту країни [262]. «Бажання глобального реваншу, відтворення багатоплярності світу, в якому Росія буде головним з його полюсів, у поєднанні з ідеєю «збирання земель» на пострадянському просторі, стимулювали пошук шляхів і засобів досягнення бажаного. Якщо в радянський період – це бачилося за допомогою нарощування військового потенціалу, то в умовах глобалізації світової економіки вуглеводні і трубопроводи здатні доповнити військовий арсенал», – констатують економісти [262].

Нова Концепція національної безпеки Російської Федерації (2000 р.) визначала основні загрози для держави в міжнародній сфері, якими стали, з одного боку, небезпека ослаблення політичного, економічного та військового впливу Росії в світі, з іншого, ослаблення інтеграційних процесів у Співдружності Незалежних Держав [52]. «Загрози національній безпеці Російської Федерації в міжнародній сфері проявляються в спробах інших держав протидіяти зміцненню Росії як одного з центрів впливу в багатоплярному світі, перешкодити реалізації національних інтересів і послабити її позиції в Європі...» [502], – резюмовано у документі.

Таким чином, Концепція національної безпеки Російської Федерації (2000 р.) завуальовано підтверджує дві фундаментальні тези концепції «гібридної війни»:

1. На території СНД зосереджені головні життєві інтереси Росії у сфері економіки, оборони, безпеки, захисту прав росіян, забезпечення яких становить основу національної безпеки країни.

2. Ефективне співробітництво з державами СНД – фактор, що протистоїть відцентровим тенденціям у самій Росії [274]. «Політична і економічна стабільність держав СНД прямо поставлена у залежність від проведення ними дружньої політики щодо РФ» [274], – зауважив В. Горбулін.

Концепція національної безпеки Російської Федерації відповідала новій Воєнній доктрині держави (2000 р.) [9, арк. 211–217]. Її «геополітичним обрамленням» стали «перша хвиля» розширення НАТО на Схід (1997 – 1999 рр.), а також проведення Північноатлантичним альянсом ефективною повітряно-космічною операцією проти Югославії у 1999 р., наслідком чого стала ліквідація проросійської політичної системи, відомої як «режим Мілошевича» [505]. Головна відмінність цього документа від попередньої Доктрини полягала в декларуванні можливості застосування збройних сил за межами Росії з метою захисту державних інтересів та інтересів російських громадян, а також для підтримання миру і міжнародної безпеки [505].

«Ефективне співробітництво з державами СНД», з точки зору політичного істеблішменту Російської Федерації, повинне було б вибудовуватись на основі її паливно-енергетичного комплексу, який нерідко у 2000-х роках використовувався як засіб тиску на пострадянські республіки, зокрема Україну. В Енергетичній стратегії Російської Федерації до 2020 року не тільки наголошено на тому, що «енергетичний сектор забезпечує життєдіяльність всіх галузей національного господарства, сприяє консолідації суб'єктів Російської Федерації, багато в чому визначає

формування основних фінансово-економічних показників країни» [55], але й констатовано, що «паливно-енергетичний комплекс... є базою розвитку економіки, інструментом проведення внутрішньої і зовнішньої політики. Роль країни на світових енергетичних ринках багато в чому визначає її геополітичний вплив» [55].

Все ж у 2004 р. економічні інтеграційні стратегії Російської Федерації на пострадянському просторі засвідчили свою недієздатність. Помаранчева революція в Україні змінила свідомість українців, сприяла утвердженню демократичних цінностей та вивела на новий рівень російсько-українські відносини. Зрештою, як зазначає Є. Магда, саме з цього періоду «Росія почала готуватись до війни» [575]. Більше того, «у відповідь на події 2004 року Росія впевнено пішла шляхом, який привів до нинішнього націоналістичного авторитаризму, – зауважив науковий співробітник «Atlantic Council» П. Дікінсон. – Після Помаранчевої революції Путін переслідує активних представників громадянського суспільства та «іноземних агентів»... Зухвалою відповіддю на помаранчеві стрічки майдану стали оранжево-чорні георгіївські стрічки, як символ гордості перемоги Червоної Армії над нацизмом. Через десять років ці ж стрічки перетворилися в головний символ «гібридної війни» Росії проти України» [479].

Події в Україні (2004 р.) не змінили зовнішньополітичних пріоритетів Російської Федерації. «Безумовно... цивілізаційна місія російської нації на євразійському континенті повинна бути продовжена. Вона полягає в тому, щоб демократичні цінності, помножені на національні інтереси, збагачували і зміцнювали нашу історичну спільність», – зазначив Президент Росії, звертаючись до парламентаріїв [60]. Тоді ж у «Посланні Федеральним Зборам Російської Федерації» (2005 р.) він вперше зауважив, що крах Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою століття. «Для російського ж народу воно стало справжньою драмою. Десятки мільйонів наших співгромадян і співвітчизників опинилися за межами

російської території...», – зауважив він [60]. Подібні висловлювання дали підстави українським науковцям стверджувати, що Президент Росії домагається відновлення на міжнародній арені радянського «status quo ante», а в цьому сенсі «енергетична стратегія Кремля спрямована на сприяння досягненню амбітної геополітичної мети» [262].

Зміну політичних акцентів у російсько-українських відносинах визнав і Президент України В. Ющенко. «Економічні відносини України та Р[осійської] Ф[едерації] сьогодні трансформуються у бік прагматизму, що, однак, не позбавляє двостороннє співробітництво суперечностей та конфліктів. Між економіками країн ще продовжує зберігатися взаємозалежність, тому їх економічна динаміка відчутно реагує на застосування торговельних чи інвестиційних обмежень» [116], – зазначив він. Однак загалом риторика висловлювань вищого керівництва держави залишилася практично без змін – «українсько-російське економічне співробітництво є однією зі стратегічних складових зовнішньоекономічної політики України, враховуючи друге, після Є[вропейського] С[оюзу], місце Р[осійської] Ф[едерації] у зовнішньоторговельному обороті нашої держави» [116].

Зміст «Послань Федеральним Зборам Російської Федерації» В. Путіна та його наступника – Д. Медведєва у 2006 – 2008 рр. [61], [62], [63], практичні кроки керівництва держави засвідчують їх спробу розширити вплив на суверенні республіки колишнього СРСР. Зазначаючи, що на просторі СНД йде непростий, але активний пошук оптимальних моделей взаємодії [61], В. Путін, зокрема, наголосив на необхідності Росії відігравати провідну роль в процесах економічної інтеграції як на пострадянських теренах, так і загалом на всьому євразійському просторі. «Підкреслю: це якраз той випадок, коли економіка є синонімом безпеки, в тому числі безпеки наших кордонів», – резюмував він [61].

Цієї ж геоекономічної лінії дотримувався Д. Медведєв. «У нас є інтеграційне ядро в особі Союзної держави і ЄврАзЕС. Ми будемо нарощувати обсяги і глибину взаємодії у військово-політичній сфері в ОДКБ», – констатував Президент Росії. Він же озвучив основні тогочасні концептуальні тези економічної «гібридної війни», пов'язані з експансіоністською політикою: «Зараз потрібно активно сприяти нашим компаніям в отриманні максимальних вигод з відкритості російської економіки і з поточної ринкової ситуації, незважаючи на всю її складність. Допомогати їм підвищити свою ефективність і вийти на нові ринки – ринки товарів, технологій, робочої сили. Наші конкуренти не соромляться цього робити. А ми часто сидимо склавши руки... Чого ми чекаємо?» [61].

У цей же період (2009 р.) була розроблена і затверджена Стратегія національної безпеки Російської Федерації на період до 2020 року [262]. У документі наголошено, що керівництву держави вдалося вирішити першочергові завдання в економічній сфері, наростити інвестиційну привабливість національної економіки (ст. 1) [48]. З цих причин, в умовах глобалізації процесів світового розвитку, міжнародних політичних і економічних відносин, що формують нові загрози і ризики для розвитку особистості, суспільства та держави, «Росія як гарант благополучного національного розвитку переходить до нової державної політики в галузі національної безпеки» (ст. 1) [48].

У документі зазначено, що «розвиток відносин двостороннього і багатостороннього співробітництва з державами – учасниками Співдружності Незалежних Держав є для Росії пріоритетним напрямом зовнішньої політики [48]. «Росія буде прагнути розвивати потенціал регіональної і субрегіональної інтеграції та координації на просторі держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав у рамках перш за все самої Співдружності Незалежних Держав, а також Організації Договору про колективну безпеку і Євразійського економічного співтовариства, які

надають стабілізуючий вплив на загальну обстановку в регіонах, що межують з державами – учасницями Співдружності Незалежних Держав» (ст. 13), – йдеться у документі [48]. Констатовано, що «Росія буде сприяти зміцненню Євразійського економічного співтовариства як ядра економічної інтеграції, інструменту сприяння реалізації великих водноенергетичних, інфраструктурних, промислових та інших спільних проєктів, в першу чергу регіонального значення» (ст. 14) [48].

У руслі російського експансіонізму підготовлено і третю Воєнну доктрину Російської Федерації, яка була введена в дію Указом Президента від 5 лютого 2010 р. «Про Воєнну доктрину Російської Федерації» [505]. «Насторожувало те, що РФ відкрито проголосила необхідність реалізації своєї воєнної політики не лише на регіональному, а й глобальному рівнях, – зауважував О. Слободян. – Це контрастувало з попередніми воєнно-політичними орієнтирами розвитку держави, яка намагалася зберегти рівновагу у відносинах з Заходом та іншими регіональними лідерами, не маніфестуючи намірів про перетворення на «центр сили» світового масштабу» [505].

Обрання Президентом України В. Януковича (2010 р.), якого політичні експерти вважали «уособленням зближення з Росією» [435], сприяло реалізації задумів вищого керівництва Російської Федерації щодо втягнення нашої держави у російські наддержавні утворення, передусім Митний союз та ЄврАзЕС. У період його президентства розпочалася завершальна фаза «гібридної війни» (2010 – 2014 рр.) [491, с. 114] з використанням стратегії непрямих дій і «м'якої сили», технології «керованого хаосу», активно формувалася «п'ята колона» [499, с. 44].

Справді, уже в першому Посланні Президента України до Українського народу (2010 р.) [117] яскраво помітні тенденції до зміни векторів зовнішньої політики нашої держави. Хоча В. Янукович і зазначав, що «позиція України щодо співробітництва на пострадянському просторі й економічної інтеграції

має будуватися відповідно до курсу на європейську інтеграцію та міжнародно-правових зобов'язань України», однак одночасно наголошував на важливості підготовки Програми економічного співробітництва України і Російської Федерації [117].

Пріоритетними напрямками розвитку такого співробітництва мали стати:

- розроблення концепції узгодження та зближення національних стандартів України і Росії на продукцію виробничого та невиробничого призначення з чинними стандартами ЄС;

- забезпечення взаємовигідного розвитку товарних ринків, розширення присутності України на російському ринку капіталів, товарів та послуг через формування і розвиток прямих економічних і торговельних відносин на всіх рівнях, через спеціалізацію та кооперацію технологічно пов'язаних підприємств при розробці і виробництві наукоємної продукції;

- усунення перешкод на шляху взаємного інвестування за умов дозування російських інвестицій за галузями та регіонами України [117].

Значно активніше у період президентства В. Януковича Російська Федерація почала використовувати енергоресурси як політичний інструмент тиску на керівництво України. Голова комітету з міжнародних справ Ради Федерації М. Маргелов зазначав, що «...нафтогазова політика повинна бути не просто важливою складовою частиною, а й одним із головних інструментів зовнішньої політики Росії» [262]. Проте відмова В. Януковича від європейського вектора розвитку країни на тлі повномасштабних інтеграційних процесів із Російською Федерацією прискорила його політичне фіаско, що відбулося завдяки Революції Гідності (2014 р.).

Остання подія, яка супроводжувалася політичною кризою в Україні (2014 р.), була використана Росією для: (а) початку відкритого збройного протистояння; (б) анексії Криму; (в) поширення сепаратистських рухів у південно-східні області України, що завершилося утворенням під протекторатом агресора невизнаних псевдореспублік – «ДНР / ЛНР».

Значний резонанс цих подій призвів до міжнародної ізоляції Російської Федерації та запровадження щодо неї економічних санкцій [335].

Саме в таких геополітичних умовах була затверджена нова редакція Воєнної доктрини Російської Федерації. Документом визначено, що сучасні воєнні конфлікти передбачають комплексне застосування воєнної сили, політичних, економічних, інформаційних та інших засобів невійськового характеру, які реалізуються в умовах активізації протестного потенціалу населення з використанням Сил спеціальних операцій [201, с. 52]. Цією ж Доктриною економічні інструменти розглядаються як заходи ненасильницького характеру (поряд з дипломатичними, правовими, інформаційними та іншими інструментами), що передують безпосередньому застосуванню військових дій [201, с. 53].

Підкреслено, що Російська Федерація «вважає правомірним застосування своїх збройних сил у випадку агресії проти себе та своїх союзників, а також захисту своїх громадян, що перебувають за межами Росії» [505]. «На наш погляд, це засвідчує ймовірність проведення Кремлем нових етапів гібридної війни на пострадянському просторі в рамках доктрини «захисту російськомовного населення» після підготовчого етапу у вигляді надання бажаним російського громадянства, – зазначають українські вчені. – В зону ризику потрапляють східні та південні регіони України, а також Казахстан, Латвія, Молдова» [505].

Звертає на себе увагу ще один документ – чинна Стратегія національної безпеки Росії (2015 р.) [50]. У ній констатовано, що Російська Федерація проводить «раціональну і прагматичну зовнішню політику» (ст. 27), а державна політика у сфері забезпечення національної безпеки і соціально-економічного розвитку сприяє реалізації стратегічних національних пріоритетів і ефективному захисту національних інтересів (ст. 7) [50]. Декларативно зазначено, що «економіка Росії проявила здатність до збереження і зміцнення свого потенціалу в умовах нестабільності світової

економіки і застосування обмежувальних економічних заходів, введених низкою країн проти Російської Федерації» (ст. 9). Маніпулюючи фактами, автори Стратегії країни-агресора дійшли висновку, що «у боротьбі за вплив на міжнародній арені задіяний весь спектр політичних, фінансово-економічних та інформаційних інструментів» (ст. 13) [50].

Ухвалення нової редакції Стратегії національної безпеки Російської Федерації вимагало перегляду / затвердження інших нормативно-правових актів. Відтак у 2016 р. побачила світ Концепція зовнішньої політики Російської Федерації. Документ відзначається цинічним спотворенням дійсності. Зокрема, у розділі «Формування справедливого і стабільного світоустрою» зазначено, що «Російська Федерація проводить зовнішню політику, спрямовану на створення стабільної та стійкої системи міжнародних відносин на основі загальновизнаних норм міжнародного права і принципів рівноправності, взаємної поваги, невтручання у внутрішні справи держав з метою забезпечення надійної та рівної безпеки кожного члена світового співтовариства» (ст. 23) [42].

Більше того, на відміну від світових демократичних держав автори Концепції вважають, що «Росія послідовно виступає за зміцнення правових основ міжнародних відносин, сумлінно дотримується міжнародно-правових зобов'язань. Підтримка і зміцнення міжнародної законності – один із пріоритетних напрямів її діяльності на міжнародній арені. Верховенство права в міжнародних відносинах покликане забезпечити мирну і плідну співпрацю держав при дотриманні балансу їх інтересів, а також гарантувати стабільність світової спільноти в цілому» [42].

Пріоритетними напрямками зовнішньої політики Російської Федерації й надалі проголошувався «розвиток двостороннього і багатостороннього співробітництва з державами – учасниками Співдружності Незалежних Держав (СНД) і подальше зміцнення діючих на просторі СНД інтеграційних структур з російською участю» [42]. Щодо України зазначено, що Російська

Федерація «зацікавлена в розвитку всього різноманіття політичних, економічних, культурних і духовних зв'язків з Україною на основі взаємоповаги, вибудовуванні партнерських відносин при дотриманні своїх національних інтересів» [42]. Офіційну позицію Російської Федерації щодо подій у східних областях нашої держави – «між Україною і Росією немає жодних збройних конфліктів, в Україні – громадянська війна» [472] також внесено до Концепції зовнішньої політики Російської Федерації: «У взаємодії з усіма зацікавленими державами і міжнародними структурами Росія докладє необхідних зусиль для політико-дипломатичного врегулювання внутрішньоукраїнського конфлікту» [42].

Українські вчені доводять, що у «гібридній війні» Російської Федерації економічній сфері відведено особливе місце, оскільки застосування економічних важелів дає змогу значно зменшити використання озброєння. Наприклад, упродовж 2014 – 2015 рр. Російською Федерацією стосовно України:

- застосовано торговельні обмеження щодо української продукції молокопереробної галузі, рослинництва, заблоковано транзит цукру з України до країн Середньої Азії;

- посилено процедури митного контролю для всіх товарів, які експортувалися до Російської Федерації (збільшено тривалість оформлення вантажів до 15 діб);

- запроваджено ембарго на імпорт продуктів із України та створено значні завади для транзиту українських товарів до країн Центрально-Східної Азії (обмеження транзиту товарів до Киргизстану та Казахстану) тощо [544].

У черговому щорічному «Посланні Федеральним Зборам» (2018 р.) [72] Президент Росії ототожнив кордони СРСР із кордонами сучасної Росії, наголосив на економічних втратах держави від розвалу Радянського Союзу, що свідчить про зневажання суверенітету держав пострадянського простору. «Після розвалу СРСР Росія, яка за радянських часів називалася Радянським

Союзом, – за кордоном її так і називали, Радянська Росія, якщо говорити про наші національні кордони, втратила 23,8% території, 48,5% населення, 41% валового національного продукту, 39,4% промислового потенціалу..., 44,6% військового потенціалу в зв'язку з розділом Збройних Сил СРСР між колишніми союзними республіками», – наголошував у промові В. Путін [72].

Отже, упродовж останніх тридцяти років Російська Федерація проводить чітку стратегічну лінію – створення інтегрованого економічного і політичного об'єднання посткомуністичних держав, спроможного претендувати на гідне місце у світовому співтоваристві. Низка доктринальних документів Російської Федерації юридично закріпила геополітичні плани Президентів країни-агресора, які полягають у створенні на пострадянському просторі єдиної союзної держави. Щодо України, то економічні інтеграційні стратегії Росії на пострадянському просторі засвідчили свою неієздатність у 2004 році (Помаранчева революція).

2.2. Теоретико-ідеологічне підґрунтя економічної «гібридної війни»

Концепція «гібридної війни» у 1990 – 2000-х роках була обґрунтована російськими пропагандистами (О. Бабаков, С. Глазьев, О. Дугін, В. Дума, К. Заулін, В. Ніконов, Г. Павловський, Д. Саблін, В. Сурков, Є. Холмогоров та ін.), які наголошували на необхідності відновлення тотального впливу Російської Федерації на пострадянському просторі за допомогою низки політико-економічних та ідеологічних чинників. «Від самого моменту вивільнення України з-під влади Москви у 1991 році, боротьба Росії за повернення свого впливу не припинялась ніколи» [435], – констатують учені.

Активно у цьому напрямі працював Інститут країн СНД, одне з головних завдань якого полягало у «науково-аналітичному та суспільно-політичному супроводі зовнішньополітичної діяльності Російської

Федерації» [417] (керівник – член «Єдиної Росії» К. Затулін). «Чому ми так зацікавлені у відносинах з Україною? – риторично запитував він. – Розпад СРСР призвів до істотного зниження рівня наших національних економік, навіть разом вони не становлять того, що було в 1991 році. Зараз Росія виробляє 80% того, що було 20 років тому. Ще гірше – в інших державах СНД. Я вважаю, що російський національний інтерес полягає в тому, щоб зберегти цей простір» [169].

Російський чиновник наголошував, що Україна, століттями пов'язана з Росією, в епоху перебудови стала останнім і вирішальним фактором розпаду спільної держави. «Її незалежність – найважче випробування для Росії... Якщо Україна, навіть незалежна, не перебуває в особливих, союзних, відносинах з Росією, то під її новопридбану державність підводиться антиросійський фундамент і вона перетворюється на другу Польщу» [169], – зазначав К. Затулін.

Керівник Інституту країн СНД звинувачував радянську історіографію у штучному роз'єднанні «трьох братніх народів», які «насправді – росіяни»: «Радянська історіографія провела всю підготовчу роботу, забравши російське ім'я у білорусів та українців (малоросів), залишивши його лише за великоросами. Закріплений у період радянської історіографії міф про три братні народи приховував головну правду, що це один народ – російський, чия національність була замінена географічними назвами території проживання: Україна – українці, Білорусь – білоруси, Росія – росіяни. Тобто окремий український народ (як і білоруський) – це вигадка радянських часів, насправді малороси і білоруси – частини одного російського народу» [417].

К. Затулін визначив чинники, які, на його думку, допоможуть зблизити (економічно та політично) Україну та Російську Федерацію. «Негнучкість ж російської політики досі обумовлена нерозумінням того, що саме може служити справжніми гарантіями «особливих відносин» з Україною, – зазначав

він. – Такі відносини неможливо зберегти шляхом односторонніх політичних і економічних поступок, введення Росією мораторію на відстоювання нею своїх інтересів в розрахунку на подяку української політичної еліти. Ніякі верхівкові домовленості – навіть про підтримку чинного президента або «свого» кандидата на цей пост – гарантією не є. Як не є поки гарантією і успішне просування російського капіталу на українському ринку (на відміну від західного російський бізнес ще не пройшов багаторічний курс навчання дотримання національних інтересів). Насправді гарантій і умов справжньої дружби, співпраці та партнерства між Росією і Україною лише три: демократизація України шляхом її децентралізації та федералізації; державний статус російської мови поряд із українською (це запобіжить подальшій асиміляції російського населення); збереження маси віруючих в лоні Української православної церкви Московського патріархату, тобто наявність хоча б церковної єдності обох країн» [165].

Радник Президента Російської Федерації В. Путіна О. Дугін – один із авторів низки антиукраїнських тез, яким притаманний «великоросійський шовінізм», наприклад: «Єдина Україна – це геополітичний нонсенс... Або вона повинна визначитися в євразійському напрямі, куди більшість її цивілізаційних територій тяжіють, або вона повинна бути розколота. Єдиної України, орієнтованої, інтегрованої на західну європейську цивілізацію, просто не може бути...» [184]; «Велика Росія повинна включати в себе не тільки те, що відколюється від пострадянських держав, що не відбулися, які сліпо рвуться до НАТО, щоб згинуть в атлантизмі та глобалізмі, втративши гідність, ідентичність і майбутнє. Велика Росія повинна включати і Молдову, і Грузію, і Україну, а не тільки Придністров'я, Південну Осетію чи Крим» [161]; «Державність звалилася на них [українців – *Н.М.*] зовсім випадково, під час помутніння свідомості старшого брата, була абсолютно історично не обґрунтованою. У той момент ми були просто паралізовані своєю п'ятою

колоною, не розуміли, що робили. А зараз п'яні роки зради і розпусти пройшли» [147] тощо.

Він також наголошував, що за своїм змістом українська ідея є ідеєю антиросійською: Європа – природне цивілізаційне середовище, Росія – «колоніальна сила». О. Дугін вважав, що «саме тут беруть початок витoki українського націоналізму, що впливає тією чи іншою мірою на все українське суспільство ... Як би ми не ставилися до цього, необхідно прийняти емпіричний факт: у складі сучасної України є істотний «западенський» компонент, який стійко і наполегливо відносить Україну до європейської цивілізації та розглядає будь-яке зближення зі Сходом як нове закабалення України під п'ятою москалів» [158].

Відповідаючи на запитання: «Як у такій ситуації рухатися до створення Євразійського союзу?», він виокремив три сценарії, які й сьогодні використовує російська пропаганда та зовнішньополітичне відомство цієї країни. Перший сценарій: поділ України. О. Дугін вважав, що «Україна як держава в нинішніх кордонах є чимось абсолютно новим, не має усталеної історичної традиції, і політичні протиріччя, що розривають її, відображають її штучний характер ... Тому можна прогнозувати розпад цієї країни на дві зони – західну і південно-східну. В цьому випадку південно-східна зона природним чином інтегрується в Євразійський союз» [158].

Другий сценарій О. Дугіна – «складна гра з прагматичним керівництвом України з метою переконати його прийняти інтеграційний проєкт під тиском обставин або з урахуванням серйозних і відчутних політичних, економічних і енергетичних вигод» [158]. Цей сценарій, продовжує він, «міг би бути безкровним, але ступінь його ймовірності збільшилася б в тому випадку, якщо б Україна зіткнулася з дуже серйозними соціально-економічними труднощами. Економічна криза і наростаючий хаос в європейській і світовій економіках створюють для цього сприятливі умови» [158].

Найважчий, за словами О. Дугіна, третій сценарій – «постійна робота з ядром українського западеного націоналізму, який ідеологічно за визначенням і законами жанру не може бути повністю солідарний з культурними цінностями лібералізму, індивідуалізму, толерантності, мультикультуралізму, ідеологією прав людини та іншими постмодерністськими стандартами, домінуючими в сучасному західному суспільстві...» [158]. Він пропонував В. Путіну «спробувати перетворити отруту в ліки»: Євразійський союз повинен подаватись суспільству як модель, яка зберігає традиції та культурні особливості народів, етносів і органічних колективів і, як результат, українство як ідентичність може зберегтися тільки в його складі, тоді як в ліберальному індивідуалістичному європейському суспільстві «колективна ідентичність швидко зазнає ерозії, а потім буде криміналізована» [158].

У статті «Нова економічна імперія» [160] О. Дугін переконував, що «поступове перетворення низки країн СНД в ядро нового інтеграційного простору викликало радикалізацію тих країн, які були орієнтовані, як і всі на початку всього процесу, тільки на розлучення. У результаті на світ з'явилося нове об'єднання – ГУУАМ, яке продовжувало наполягати на подальшій дезінтеграції СНД і входження в інші військові та економічні союзи окремо. У всіх випадках мова йшла про пряму і безпосередню інтеграцію в західний світ – НАТО, Європейський загальний ринок, СОТ і т.д. Основою ГУУАМ, куди входили також Грузія, Узбекистан, Азербайджан і Молдова, була Україна – ядро «антимосковської», а по суті, антиінтеграційної коаліції» [160].

На думку О. Дугіна, поляризація відносин між двома блоками в СНД – інтеграційним і дезінтеграційним поступово перейшла в політичну площину. «Новий формат економічної інтеграції чотирьох провідних країн СНД (Росії, України, Казахстану та Білорусі) в Єдиному економічному просторі успішно

розблокував патову позицію основних гравців, – зазначав він. – По суті, це об'єднання має один головний результат – підбір такого інтеграційного проекту, який за формою і змістом влаштував би Україну» [160].

Російський публіцист наголошував, що саме за Київ велася основна боротьба. «Без Києва вся стратегія ГУУАМ втрачала свій сенс..., – писав він. – Прийняте Кучмою рішення, по суті, закривало історію дезінтеграції пострадянського простору, створюючи передумови для нового курсу. Участь в ЄЕП Казахстану гарантувала всьому проекту власне євразійський вимір і робило процес включення в нього інших середньоазіатських країн ЄврАзЕСу чисто технічним питанням» [160].

Звичайно, О. Дугін негативно оцінював будь-які процеси, які віддаляли політичне та економічне зближення України та Російської Федерації. У цьому контексті він особливо критикував наслідки Помаранчевої революції. «Перемога, вирвана Ющенко під час політичної електоральної кризи на Україні, є негативним знаком для СНД, – йдеться в одній із статей політика. – Уже в другій країні СНД за останній час змінюється покоління політичних лідерів – від тих, хто вагається між Росією і Заходом, «багатовекторних» політиків влада переходить до рук осіб, які вже ніяких сумнівів не знають і наполегливо рухаються виключно в сторону Заходу» [159].

На думку О. Дугіна, «це означає, що... перспективи євразійської інтеграції стають все більш проблематичними. Показово, що Ющенко на зустрічі з президентом Путіним фактично відкинув перспективу участі України в Єдиному економічному просторі (ЄЕП), що він, власне, і обіцяв у передвиборній боротьбі. Вся геополітична гра навколо українських виборів полягала саме в тому, чи залишиться Україна в євразійському контексті, або остаточно відірветься від Росії та різко зрушить на Захід. Янукович був

хороший для Москви не сам по собі, а як гарант збереження України в ЄСП і зміцнення інтеграційних тенденцій» [159].

У статті «Росія готується до збройного конфлікту з Україною за грузинським сценарієм» О. Дугін зазначив, що «Америка господарює в Україні і на всьому пострадянському просторі, як у себе вдома: змінює президентів, створює проамериканські деструктивні дестабілізуючі екстремістські рухи, в тому числі, неонацистські, антисемітські та антиросійські. Росія закривала на все це очі, і сподівалася на те, що Україна й інші пострадянські країни отямляться самостійно. Але вони не приходять до тями. Росія більше не може цього терпіти і оголошує пряму війну США за контроль над пострадянським простором» [164]. При цьому російський публіцист підкреслив (2009 р.), що «Чорноморський флот Росії буде стояти в Севастополі, навіть якщо доведеться весь Крим і всю східну Україну перевести під протекторат Росії» [164].

У розпал російсько-української війни О. Дугін пропагандистськи заявляв, що «Україна в тій ситуації, в якій вона знаходиться зараз, з тим ідеологічним спектром і з тим керівництвом, партнером і другом Росії бути не може. Тому що значна частина території, на якій живе народ Новоросії, що бачить себе єдиним з Росією, просто окупована київським режимом і знаходиться в жахливому становищі. Цей режим, цих маріонеток слід змести, а керівники повинні просто провалитися. Цьому ми повинні сприяти в активній формі» [148].

У планах О. Дугіна – «дати всім можливість вибору» [148]. Він зазначав: «Хочуть Новоросію будувати, свою Новоросію – нехай будують. Хочуть – нехай об'єднуються з малоросами в федерацію або в конфедерацію, або приєднуються до Росії. Ми зараз дивимося на них через спотворювальне скло... Газовий вентиль і ракети – це тільки один із інструментів мистецтва створення імперії. Нам потрібна вільна Україна, яка

сама вирішить, в яких межах, і з ким вона повинна будувати свої відносини. Поки цього немає. Поки Київ окупований прозахідною хунтою, ми не повинні опускати рук» [148].

Ідентичні за змістом думки висловлював Є. Холмогоров. Ще у 2004 р., після перемоги Помаранчевої революції, він зазначав, що «всі сучасні проблеми України зводяться до однієї. Назва цієї проблеми – «Ющенко» ... У грудні 2004 р. українці змирилися з антиконституційним переворотом і відступили перед обличчям агресивного масового психозу. Результатом стали зовнішньополітична криза, послаблення країни, економічний колапс і тепер ось загроза енергетичної катастрофи. Потрібно усунути причину проблем, і тоді самі собою розсмокчуться і наслідки» [183].

Аналізуючи процес створення псевдореспублік «ДНР / ЛНР», перебіг російсько-української війни, він не виключив можливості прямого введення російських військ. «Такий сценарій можливий на будь-якому етапі розвитку подій, і він серйозно спростив би картину. Він був би оптимальним, якби не побоювання додаткових міжнародних санкцій відносно Росії, які бажано мінімізувати. Але боязнь подібного сценарію є неприпустимою. У критичній ситуації, наприклад, у випадку масованого використання проти повсталих російських найманців, втручання Росії має бути жорстким, незважаючи ні на які погрози Заходу» [182].

Радник Президента Російської Федерації з питань регіональної економічної інтеграції, доктор економічних наук, професор, академік Російської академії наук С. Глазьев з-поміж інших російських пропагандистів чи не найбільше уваги приділив економічному сегменту російсько-українських відносин. Він закликав В. Путіна сприяти якомога швидшому залученню України до міжнародних структур, які ініціювала у 1990–2000-х роках Росія: «Саме по собі створення спільного ринку [в рамках ЄП – *Н.М.*] хоч і розширює можливості для кожного учасника, але головний

синергетичний ефект досягається, якщо ми будемо координувати програми розвитку, якщо будемо мати спільні цілі, завдання і спільне бачення того, як нам розвиватися. Після того, як у нас буде сформовано Єдиний економічний простір, ми будемо мати єдине регулювання в області магістрального залізничного транспорту, в області фінансових ринків, в області антимонопольного регулювання, в області державних закупівель, і будуть гармонізуватись податкові системи, які залишаються в національній юрисдикції. Це та межа, на яку ми вийшли» [149].

С. Глазьев вважав, що «Україна з підписанням угоди [з Європейським Союзом – *Н.М.*] втрачає самостійність і перестає бути для нас не просто стратегічним, але навіть повноцінним партнером» [168]. Фактично на західному напрямку «нам поставлено жорсткий бар'єр з розширення нашої інтеграції» [155], – резюмував він. «Авіаційна, ракетно-космічна, суднобудівна промисловість, атомне машинобудування і інші галузі наукоємної промисловості створювалися і до сьогодні [2014 р. – *Н.М.*] існують в Росії та Україні як єдине ціле... Участь України в євразійському інтеграційному процесі... істотно підвищить його ефективність» [179].

Російський політик оцінив поліпшення умов торгівлі для України в 9-10 мільярдів доларів, що «дозволить їй стабілізувати торговий баланс і забезпечити макроекономічну стійкість. Доходи державного бюджету України збільшаться від підвищення імпортного мита до рівня єдиного митного тарифу М[итного] С[оюзу]. Конкурентоспроможність українських товаровиробників підвищиться на 5%, що приведе до зростання виробництва і доходів. Важлива складова економічного ефекту – зниження трансакційних і тимчасових витрат від зняття митного контролю на кордонах, істотного спрощення і стандартизації багатьох процедур, пов'язаних з обігом товарів у взаємній торгівлі членів Митного союзу. У результаті збільшаться транзитні

перевезення через територію України, виростуть доходи українських транспортних і логістичних підприємств» [179].

Як і інші пропагандисти Росії, С. Глазьев стверджував, що «організований американськими спецслужбами неонацистський держпереворот на Україні – ключова частина агресії США для утримання глобального лідерства» [178]. На його думку, «конфлікти в Північній Африці, Іраку, Сирії та на Україні – це низка взаємопов'язаних конфліктів, ініційованих США і їх союзниками. Це називається тепер стратегією «керованого хаосу», але по суті нічим не відрізняється від того, як вони діяли в Першій і Другій світових війнах, називаючи їх «хорошими» [152].

Гострими та критичними випадками на адресу України характеризуються публіцистичні праці С. Маркова – російського політолога, депутата Держдуми Російської Федерації за списками «Єдиної Росії» (2007 р.), члена Комісії з протидії спробам фальсифікації історії (з 2009 р.). Звичайно, він підтримував євразійську ідею єдиного економічного простору та інші інтеграційні економічні проекти В. Путіна. «Ця ідея проста – взаємне посилення за допомогою декількох операцій. Перш за все – за допомогою збереження технологічних ланцюжків, які існували раніше, і не зважаючи на те, що СРСР розпався, продовжують існувати і сьогодні... Україна абсолютно не потрібна Євросоюзу. Не потрібні ні її території, ні населення. Євросоюзу потрібна внутрішня інтеграція і внутрішня однорідність, що Україні тільки зашкодить. Євросоюзу також абсолютно не потрібні жебраки, постійно нестабільні країни поруч. Євросоюз був би вкрай зацікавлений, якби поруч утворився єдиний економічний простір, з яким можна було б співпрацювати за моделлю асоційованого членства» [180].

«Звичайно, було б добре вступити в ЄС, але нас ніхто туди не пустить, – іронізував політик. – Тому ми [Російська Федерація – *Н.М.*] повинні ЄС будувати у себе самі. І відбуватися це повинно, як я вже говорив, по

вертикалі (поглиблення інтеграції) і горизонталі (розширення в кількісному відношенні). Ми вважаємо, що до нашого Євразійського союзу повинні були увійти: Узбекистан, Киргизія, Таджикистан з його природними ресурсами, Грузія (після зміни політичного режиму), Вірменія, Азербайджан, Молдова, а також Туреччина і Україна» [170].

Не залишився осторонь аналізу українсько-російських відносин онук сталінського наркома закордонних справ СРСР В. Молотова, президент ініційованого В. Путіним фонду «Русский мир» та «Політика» В. Ніконов. Саме він у період «газових» і «торгових війн» активно звинувачував В. Ющенка у невдалій, на його думку, зовнішній політиці 2005 – 2010 рр. «Прийшовши до влади, воно [керівництво України – *Н.М.*] не зробило нічого, щоб налагодити конструктивні відносини з Москвою і забезпечити взаєморозуміння з газового питання... Зрозуміло, що пільгові ціни на газ можливі для учасників ЄЕП. А Україна зараз із переговорів зі створення ЄЕП активно виходить» [172], – зазначав російський політик в одному з інтерв'ю.

На його думку, поставки газу за пільговими тарифами можливі також, «якщо створюється єдиний газотранспортний консорціум, як це було передбачено між колишнім українським керівництвом, Росією і Німеччиною» [172]. Однак, продовжує він, «нинішнє українське керівництво з цього консорціуму вийшло... тому загнало себе в дуже складне становище, і в цій ситуації вони [українська влада – *Н.М.*] можуть нарікати лише на себе», – підкреслив керівник фонду «Політика» [172]. У тому випадку, нагадав він, «якщо не існує якихось домовленостей щодо спільного використання газотранспортних мереж, якщо держава виходить з єдиного економічного простору, починають працювати ринкові принципи, ті, які діють щодо Румунії чи Польщі» [172].

В. Ніконов називав стратегічним провалом невдалі українсько-російські переговори (2006 р.) щодо поставок газу до нашої країни. Під час роботи круглого столу «Газова криза, парламентські вибори в Україні і перспективи двосторонніх відносин» він зазначав: «Для України розрив відносин з Росією – рівносильний виходу якоїсь європейської країни з ЄС. При цьому Україна ні на крок не просунулася в напрямку інтеграції в Євросоюз. Відставка уряду Єханурова – це вотум недовіри курсу Президента Ющенка з боку української еліти» [150].

Риторика В. Ніконова змінилася після обрання Президентом України В. Януковича. Після де-факто монополізації влади Партією Регіонів він сподівався на швидку інтеграцію України до складу ЄврАзЕС. Російський чиновник, приховуючи справжні геополітичні плани В. Путіна, намагався обґрунтувати економічні вигоди від взаємної співпраці. «Добре відомо, що самодостатніми є державні утворення з числом населення мінімум 200 млн чоловік, – писав він. – Це було в Радянському Союзі. Звичайно, такий інтегрований ринок дозволить багато в чому вирішити проблеми, які виникли після розпаду СРСР. Тоді, за оцінкою фахівців, на 80% наш економічний спад 1990-х років пояснювався розривом усталених зв'язків між економіками колишніх союзних республік» [181].

Президент фонду «Русский мир» виправдовував обмеження свободи слова в Російській Федерації, наголошував на необхідності боротьби з інакодумством, висловлював підтримку починанням В. Путіна у зовнішньополітичній сфері. «Радянський Союз розвалився багато в чому через те, що відкрилися канали свободи, по телебаченню почали показувати західні магазини, і людям, яким дозволили ставити запитання, почали говорити: а чому ж у нас цього всього немає? – писав він. – Тепер в країнах СНД показують Москву, і там люди кажуть: чому ж у нас такої краси немає? Москва зараз виглядає краще, ніж будь-яка зі столиць СНД. Ну, і плюс

фактор Путіна теж тут зіграв. Путін досить популярний на пострадянському просторі, і багато в чому через те, що він сприймається як сильний лідер. Тобто тяга до сильного лідерства присутня на всьому пострадянському просторі» [175].

Зважаючи на вищесказане, В. Ніконов не виключав можливості приєднання інших держав до Євразійського союзу: «В цьому плані я, в першу чергу, розглядаю Киргизію, Таджикистан і Вірменію, які найбільш прихильні до реалізації цієї ідеї. Але найважливіше питання, звичайно, в тому, чи братиме участь у цьому Україна, яка є другою після Росії найбільшою країною СНД. Якщо так, то це додасть серйозної ваги. Тому українське питання в даному контексті я вважаю дуже важливим» [181].

Щодо Росії В Ніконов старався не помічати її соціально-економічних проблем, називаючи її «ядерною, енергетичною наддержавою»: «Росія – це існуючий центр сили, одна з великих держав. Москва зараз виходить з того, що Росія, за великим рахунком, приречена залишатися самостійним суверенним центром сили, яка не інтегрує якісь інші центри сили. Країна, як і раніше, залишається ядерною наддержавою, енергетичною наддержавою, ресурсною наддержавою, космічною наддержавою, є членом Ради Безпеки ООН. І роль самостійного центру сили передбачає рівновіддалені або рівнонаближені відносини з усіма іншими центрами сили, що існують сьогодні» [171].

Він переконував, що Російська Федерація посилює свої позиції в світовій економіці, адже «якщо вважати по паритету купівельної спроможності, то – це шоста економіка світу, якщо вважати за обмінним курсом, то – це дев'ята економіка світу» [171]. Водночас, він змушений був визнати, що «Росія зараз не має глобальних зовнішньополітичних цілей і не реалізує якийсь глобальний зовнішній дискусійний проєкт», а щодо перспектив існування «російських» наддержавних утворень на теренах СНД

наголошував, що «майбутнє співдружності [ЄврАзЕС – *Н.М.*] здебільшого залежить від того, куди піде Україна» [171]. Додамо, що російський політик усвідомлював, що більшість української еліти «дивиться переважно на Захід, а не на Росію» [171], хоча продовжував стверджувати, що «населення України, навпаки, відчуває якийсь приплив русофільства» [171].

Після анексії Криму Російською Федерацією (2014 р.) В. Ніконов не втомлювався звинувачувати США у міжнародній ізоляції держави: «Україна стала предметом серйозного геополітичного тиску не тому, що в цьому випадку цікава Україна, а тому що цікава Росія. А вона цікава для США і західних країн як самостійний центр сили. Аналіз сучасної геополітики треба починати зі Сполучених Штатів Америки, які є єдиною наддержавою, єдиним геополітичним гравцем з глобальними інтересами і можливостями, в тому числі можливостями застосування сили у будь-якій точці земної кулі» [151].

Він стверджував, що в результаті тиску «у Росії з'явилися неприємності» [151], хоча наголошував, що «у сукупності всі санкції щодо Росії завдали... економіці меншої шкоди, ніж падіння цін на нафту... Це падіння – не змова, виключно щоб послабити російську економіку. Так вийшло, що обвал нафтових цін нашкодів ще більше американській економіці. Однак сам по собі цей факт має для нас більш масштабні негативні наслідки, ніж всі санкції, разом узяті» [151].

В. Ніконов підкреслював, що Росія «сидить на енергетичній голці» [151], однак задавав риторичне запитання: «А що в цьому поганого?» [151]. Він писав: «Хто займає перше місце в світі з видобутку нафти і газу на сьогоднішній момент? США. А за рахунок чого вони забезпечують зараз економічне зростання? За рахунок нафти і газу, за рахунок 13 штатів, які їх виробляють. За рахунок чого США зараз збільшують експорт? На першому місці стоїть така товарна позиція, як поставки вугілля до Європи. У

сучасній енергетиці немає нічого поганого. Насправді частка енергетики в нашій економіці набагато менше, ніж у Канаді чи Австралії, і взагалі, наш сировинний сектор не такий великий за міжнародними мірками. Питання в іншому: у нас бюджет є дуже залежним від енергоносіїв. Але це свідома стратегія держави, для того щоб знижувати решті податковий тягар» [151].

В умовах міжнародної ізоляції російський чиновник задавав інше риторичне запитання: «Що Росії в цій ситуації робити?» [151]. В. Ніконов переконував, що відповідь на це питання одна – «головні союзники Росії – це її армія і флот» [151]. Він зазначав, що «після багатьох років розмов про розвалену армію на Заході визнали, що у Росії за сукупною потужністю – друга військова машина на планеті після США. А за багатьма параметрами – перша. У нас з'явилися нові системи озброєнь, які принципово змінюють баланс військової сили... Все, що американці побудували на Алясці, в Каліфорнії, в Польщі, втрачає оборонне значення. Наша ракета може прилетіти зовсім не звідти, звідки її чекають» [151].

У руслі досліджуваної теми варто звернути увагу на публіцистику Д. Сабліна – члена групи зі зв'язків з парламентом України, одного з координаторів Центру соціально-консервативної політики (Київ, Україна). Як експерт із соціально-економічних питань, він намагався переконати український істеблішмент, що «у світлі світової кризи [2009 р. – *Н.М.*] жодна держава – ні Росія, ні Україна – не зможуть подолати її наодинці» [157]. У цьому контексті він звернув увагу на тісну промислову кооперацію між підприємствами Російської Федерації та України, а також схожість економічних проблем обох країн. За його словами, Держдумі і Верховній Раді України необхідно «гармонізувати» законодавство та дії з подолання кризи [157].

У період президентства В. Януковича він агітував за приєднання України до Митного союзу та ЄврАзЕС. «Що таке Митний союз? – зазначав

Д. Саблін. – Сьогодні ми за перші дев'ять місяців [2012 р. – *Н.М.*] існування Митного союзу можемо підбити певні підсумки. Наприклад, товарообіг збільшився на 37%. А це робочі місця, додаткові доходи бюджетів, можливості підвищення пенсій, підвищення зарплат. Наприклад, Мінський тракторний завод за ці дев'ять місяців зробив і продав продукції на 180% більше, ніж за попередній рік... Що отримали громадяни Білорусії? Вони можуть спокійно без прикордонних контролів і митниці пересуватися на території Р[осійської] Ф[едерації], отримувати всі способи соціальної підтримки...» [177].

Д. Саблін усвідомлював, що «аббревіатура «СРСР» – це неможливо» [177]. Водночас він пропонував популяризувати Євразійський союз – «союз держав, політично незалежних, але який об'єднує дуже схожих людей, які говорять однією мовою, у яких одна історія... Політична інтеграція, безперечно, буде. Ми [російська влада – *Н.М.*] сподіваємося, що до 2015 – 2016 року у нас на прикладі Євросоюзу буде Євразійський парламент. І дуже важливо, щоб це не було асамблеєю. Чим вони відрізняються? В асамблеї присутні депутати національних парламентів, і вони вирішують питання. Натомість [важливо щоб] були обрані депутати прямим голосуванням, як в Європарламенті. Це ключове питання – політична інтеграція» [177].

Політтехнолог Г. Павловський – один із тих, хто пропагував використання російських сировинних ресурсів (нафта, газ) з геополітичною метою. «Путін довго тинявся: то Європі пропонував Росію як сировинну базу, то до американців в друзі, після 11 вересня, то на Україну з ЄП, в 2004 році... Нічого не спрацьовувало, – писав він. – До ставки на «імперію нафто- і газопроводів» – нічого не знаходилося, і раптом – знайшлося. Суть не в тому, що ми сировинна держава (сировинних держав багато, вони різні, деякі з них цілком успішні, стійкі), а в тому, що ця система – гігантський нафтопереробний комбінат, що переробляє сировину у владу, а влада – в розподіл рівня захистів і гарантій. Ця машина – російський генератор

ліквідності – стоїть між світовим ринком і людиною. Вона визнана глобальним ринком, зате ніхто інший в країні не може капіталізувати те, що у нього є» [173].

Щодо України Г. Павловський зауважував, що «на Україні не сировинна економіка, а диверсифікована. Їх економічне зростання не тільки за рівнем, але і за якістю побільше нашого. Вона задіяна у багатьох секторах... Це не фінансова бульбашка» [167]. Політтехнолог зазначав, що «підписаний Медведєвим договір з Україною [2010 р. – *Н.М.*], якщо він буде ратифікований, в перший раз створить для нас ситуацію довгострокового миру в Східній Європі... Медведєв виявився ще більш успішним російським націоналістом, ніж Володимир Путін – «націоналістом в хорошому сенсі слова» [174].

«Росія Медведєва», – продовжував він, – домоглася усіх цілей, які ставила перед собою «Росія Путіна». У нас даремно розглядають угоду з Україною як розмін – «газ на базу», «гроші на флот». Все це правда. Але це не вся правда. Україна не те, щоб відмовляється від НАТО. Північноатлантичний альянс виявляється не актуальним для України, а Україна – для НАТО. Актуально інше – Україна перестає бути плацдармом для стримування Росії. А Україна як плацдарм для стримування Росії – це був ключовий елемент політики Заходу протягом двох десятиліть. Медведєвим усунутий ключовий елемент збереження холодної війни – в тій новій формі, яку вона прийняла після 1991 року» [174].

Отже, упродовж останніх тридцяти років російські пропагандисти, відомі громадсько-політичні діячі намагалися створювали ідеологічне підґрунтя «гібридної війни» Російської Федерації проти України в економічній площині. Теоретики «русского мира» негативно оцінювали будь-які процеси, які віддаляли політичне та економічне зближення України та Росії. У цьому контексті особливо критично оцінювалися наслідки Помаранчевої революції, Революції Гідності. У цьому контексті виділяється

Активно Інститут країн СНД, одне з головних завдань якого полягало у науково-аналітичному та суспільно-політичному супроводі зовнішньополітичної діяльності Російської Федерації.

2.3. Доктрина «русского мира» як фактор дестабілізації політичних, соціально-економічних процесів в Україні

На думку американського політолога, соціолога і політичного діяча З. Бжезінського, в останні десятиліття помітна стійка тенденція до появи у Російській Федерації квазімістичного шовінізму [580]. Агресивні, непередбачувані дії Росії посилюють нестабільність та безлад у світі, який урівноважився після Другої світової війни. Експерти зазначають, що конфлікт, який розпочався у 2014 р. в Україні, – не локальний. В. Путін таким чином переформатовує пострадянський простір агресивними, гібридно-силовими методами.

Констатуємо, що в останні роки у Євразії виокремились два центри тяжіння: (а) Європейський Союз та (б) Росія. Перший для поширення свого впливу використовує ідею створення блоків країн-партнерів (ґрунтуються на демократичних цінностях). Натомість Російська Федерація вдається до авторитарної «євразійської» моделі «керованої демократії» шляхом створення інтеграційної співдружності на зразок Радянського Союзу. Ці факти зобов'язують українську політичну еліту осмислити і сформулювати власні ідеї міжнародної безпечної взаємодії із визначенням конкретизованих загроз у найважливіших галузях життєдіяльності України.

Рушійною силою пострадянської інтеграції, ініційованою країною-агресором у 1990 – 2000-х роках, стала доктрина «русского мира» (складний симбіоз ідей «збирання ісконно руських земель», теорій «Святої Русі» та євразійства, російського націоналізму). Перш ніж розглянути витoki доктрини «русского мира», зауважимо, що Росія як державне утворення в

історичній ретроспективі «пройшла» крізь чотири історичних типи державності: (а) Московське царство; (б) Російська імперія; (в) СРСР; (г) Російська Федерація. Кожне з цих державних утворень, окрім притаманних їм владних інституцій, мало відповідну до історичної епохи ідеологію. Не зупиняючись на особливостях перших двох державних утвореннях та їх ідеологічних доктринах (напр.: «Православие, самодержавие, народность»), зазначимо, що на початку ХХ ст. у середовищі тогочасної інтелігенції на основі російського націоналізму розвинувся концепт «Святої Русі» [550]. Ідеологія включала відмову від еволюційної теорії, визнавала унікальність кожної культури, формування глобального альтернативного політичного проєкту, у центрі якого – ідея Росії як самобутньої цивілізації.

Більшовики та більшість кадетів не до кінця поділяли подібні теорії, але до певного часу їх підтримували. Російський націоналізм, концепт «Святої Русі» підтримували та розвивали такі політичні діячі, як С. Булгаков, В. Розанов, Н. Бердяєв. Згодом лінгвіст С. Трубецкой, географ та економіст П. Савицький, історик Г. Флоровський, музикознавець П. Сувчинський сформували окреслені ідеї у концепцію Євразійства як реакцію російських мислителів на трагедію Росії та відсутність зрозумілої (виразної) національної ідеї [535, с. 31–54]. Їхній концепт – філософсько-політологічні судження, які базуються на слов'янофільстві, з перспективою симбіозу слов'янського та азійського народів [535, с. 31–54].

Отже, у 1920-х роках у Росії почали формуватися політичні концепції, які намагалися дати відповідь на питання «геополітичної самоідентифікації росіян». На думку Н. Данилевського, оскільки Західна цивілізація почала занепадати, настав час для нової цивілізації, яка буде створена слов'янськими народами. Саме Слов'янська федерація на чолі з Російською державою повинна була б заволодіти чорноморськими проливами та утвердитися в Константинополі. «Всеслов'янська федерація з Росією на чолі, зі столицею в

Царгороді – ось єдино розумне, осмислене рішення великого історичного завдання, яке отримало останнім часом назву східного питання» [290], – писав Н. Данилевський (через 100 років сучасні ідеологи євразійства на практиці втілять задуми філософа).

Із 1920 року євразійці-емігранти почали активно друкувати власні монографічні праці, статті, видавати періодичну пресу – газету «Євразія», альманахи «Євразійська хроніка», «Євразійський часопис» та ін. Починаючи з 1925 р., як зазначають українські учені, ідеологія євразійства поступово переходить у політичне русло – її прихильники здійснюють спробу експортувати політологічне учення до Радянського Союзу з метою кооптації до марксистсько-ленінських постулатів. Проте подібні кроки внесли розкол у лави євразійців. У 1928 р. один із засновників та ідейних лідерів цієї концепції – Г. Флоровський підготував статтю «Євразійська спокуса» [550], в якій стверджував, що «політика захлиснула ідею» – ідею слов'янофільства. Наступного року, на знак протесту, лави євразійців залишили Н. Трубецкой, П. Савіцкий та Н. Алексеев. У брошурі «Газета «Євразія» – не євразійський орган» вони оголосили «лівих євразійців» антиєвразійцями. На їхню думку, початкова ідея, яка була закладена у концепцію євразійства, зазнала видозмін і перетворилась на копію комуністичної ідеології, що полягала у створенні імперії з подальшим поневоленням загарблених держав [311]. Хоча на початках 1930-х років «правим євразійцям» вдалося відродитись і навіть створити емігрантську Євразійську партію, проте колишньої популярності вони уже не змогли досягнути. Як результат – у 1938 р. течія припинила існування [311].

1930-ті роки в СРСР – це час не тільки колективізації, індустріалізації та урбанізації, але й епоха масових арештів, депортацій і вбивств. Позбавлення селян землі (як і в період Російської імперії), розпочате Й. Сталіним після відмови від НЕПу, інтенсивне запровадження колгоспної системи призвело до репресій проти селянства, пов'язаних із «розкуркуленням», депортаціями

та розстрілами, насамперед, заможних селян. Зрозуміло, що до списку жертв терору вносили російських політичних діячів, військових тощо, однак масові арешти та вбивства найруйнівніше позначилися саме на неросійських народах. Наприклад, репресії проти провідників курсу «українізації», розгром Всеукраїнської академії наук (ліквідація 60 вчених-мовознавців), знищення українського народного шкільництва та ін. [516, с. 420].

Сталінська політика відійшла від старих методів співпраці з неросійськими елітами та культурної толерантності – вона була більш споріднена з політикою пізнього царизму, за якої уже яскраво окреслилися: (а) модернізація, (б) централізація, (в) уніфікація. Отримує «нове життя» російська національна карта. Політика інтегрування та асиміляції неросійських етносів проводилася не тільки ідеологічно, а й шляхом терору [334, с. 289]. В Україні та Білорусії ліквідація еліти, сформованої до епохи масового терору (дореволюційна інтелігенція, комуністи «досталінського призову», зрештою, й самі сталінські кадри), призвела до заміни неросійських кадрів російським чи русифікованим елементом. Зокрема, із 102-х членів і кандидатів у члени Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) (ЦК КП(б)) тільки троє залишилися живими після «чистки 1937 р.». Повністю змінився склад українського уряду і секретарів обласних комітетів партії. Кількість жертв чисток серед функціонерів нижчих ланок неможливо підрахувати [484, с. 218].

У післясталінський період, починаючи з 1964 р., радянська бюрократія стає обережнішою щодо національних почуттів неросійських націй СРСР. Федеративний устрій Радянського Союзу залишався недоторканим. Неросійським мовам дали шанс на розвиток, а різні народності у СРСР, згідно з партійними настановами, уже не розглядались як майбутня єдина нація – йшлося про те, що вони утворюють якісно нову спільноту, «радянський народ», в якій кожен зберігатиме свою етнічну самобутність.

Національні культури всіх народів СРСР водночас переживали взаємопов'язаний процес «розквіту» та «зближення» [222, с. 122].

У радянський час починає свої дослідження концепції євразійства Л. Гумільов. Якщо до цього часу євразійство – це симбіоз історії та географії, то вчений додав ще одну складову – природознавство. Л. Гумільов зумів надати теорії євразійства самобутності. На його думку, саме пасіонарність та домінація тих чи інших сил у різні періоди історії визначає основні послідовності Євразії. Він виступає за збереження самобутності народів та водночас критикує «вузький націоналізм». На цьому етапі євразійство – це ідеологія, своєрідна філософія, метафізикою якої виступає пасіонарність і пасіонарії, етноси та суперетноси і, звичайно, Космос [287, с. 12].

Л. Гумільов також намагався пояснити процеси, які відбувалися у тогочасному суспільстві. Він доводив, що історія визначається не соціально-економічними інтересами та усвідомленими рішеннями, а належністю людини до «свого» етносу, тобто саме в етнічності приховані «глобальні й об'єктивні закономірності історичних процесів». Таким чином, теорія євразійства радянського зразка про змішання етносів на практиці довела, що «суперетнічні системи цінностей, як правило, взаємовиключні і, у всякому випадку, погано сумісні між собою». Така несумісність, на його думку, «цілком виправдана і відповідає функціональній ролі суперетнічних домінант» [287, с. 12].

На практиці керівництво Радянського Союзу ставилося до інших радянських республік як до підлеглих територій. Наприклад, у період створення СРСР народний комісар у справах національностей уряду Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР) Й. Сталін запропонував перетворити Україну, Білорусію, Вірменію, Грузію та Азербайджан на автономні республіки РРФСР [582, р. 244]. Сталінський план було ухвалено спеціальною комісією, яка розробляла основні засади відносин між республіками.

Однак В. Ленін рішуче відкинув план, оскільки розумів, що його спрямовано на формальне відновлення привілейованого статусу росіян, що, у підсумку, могло викликати спротив і невдоволення всередині держави. Сталінська ідея містила небезпеку ще й тому, що зменшувала привабливість комунізму як союзника національно-визвольних рухів поза межами радянської держави. Згідно з контрпропозицією В. Леніна (формально ухваленою) планувалося сформувати нову федеративну структуру, наднаціональну державу, з назви якої вилучався етнічний компонент. Як зауважував В. Ленін, Росія мала увійти до нової держави як складова, на рівних правах з Україною [586, р. 102].

Після того, як Конституція Радянського Союзу набрала чинності, союзний уряд отримав значно більше повноважень, ніж передбачалося В. Леніном у його грудневих нотатках 1922 р., а РРФСР забезпечила більшість місць в обох палатах вищого законодавчого органу СРСР [40, с. 45]. Утім де-юре у новій федеративній системі визнавався принцип рівноправності націй та право союзних республік на вихід із Союзу. Це, з одного боку, гарантувало національним республікам непорушність їхніх конституційних прав як складових радянської державної організації, з іншого – сприяло зростанню та зміцненню національної свідомості народів Радянського Союзу [586, р. 296].

Разом із децентралізацією та автохтонізацією адміністрації більшовицький режим був позбавлений тієї сили, яку б сприймали на периферії держави. Якщо раніше символом, на якому трималася імперська Росія, був імператор, то після більшовицького перевороту єдність радянської імперії «трималася на партії». Дискурс єдності намагався приховати «справжню крихкість влади, він маскував безпорадність провідних більшовиків перед лицем навколишньої дійсності»: «комуністична інсценізація всемогутності влади підтримувала фасад, за яким нічого не було», мала приховати за силою слабкість. Саме так можна збагнути, чому

полеміка у керівних органах партії в 1920-х роках призвела до встановлення диктатури однієї людини [199, с. 64-65].

На зламі 80 – 90-х років ХХ ст. відбулася «трансформація» образу Радянського Союзу: те, що колись вважалося майже зразковою моделлю некапіталістичної модернізації, почали трактувати як модернізований варіант імперій ХІХ ст., більше того, Радянський Союз подавався як імперія колоніальна. М. Бессінджер зауважує, що «наприкінці двадцятого століття імперії стали прикладом антитези нормам новітнього державного устрою..., являючи собою об'єкт докорів та зневаги з боку тих, хто претендував на статус націй з власними державними кордонами. Найпоширенішою формою націоналізму, що розвинувся на більшості територій Радянського Союзу, став антиколоніалізм. Те, що зазвичай розглядалося як єдина держава, раптом повсюдно стали зневажливо трактувати як імперію» [579, s. 115].

Щодо українців, то поява «українського питання» у ХІХ – на початку ХХ ст. почала «підважувати російську єдність»: теза, згідно з якою українці, подібно до чехів чи поляків, становили окремий народ і не поступалися ні в чому росіянам, в очах останніх була тотожною ідеєю розвалу Росії [589, s. 85–91]. Надалі Радянський Союз став певним «компромісом між доктриною та реальністю: спробою примирити прагнення більшовиків до абсолютної єдності і зосередження всієї влади в руках партії та тим емпіричним фактом, що націоналізм пережив колапс старого устрою». Для більшовиків це було «лише тимчасовим розв'язанням проблеми, перехідним етапом до тотально-централізованої та наднаціональної всесвітньої радянської держави», при цьому гостро стояло українське питання [586, p. 296].

Історичні / релігійні чинники дозволили росіянам розглядати українців як одну з гілок російської нації. Саме через те, що у російській, а згодом радянській суспільно-політичній думці, українців вважали найближчим до росіян народом, прояви української окремішності були особливим об'єктом

для переслідувань. Радянський уряд, як і царський, реагував винятково жорстокими репресіями на будь-які національні рухи українців, які мали значно більшу перевагу, ніж усі інші неросіяни імперії, зважаючи на кількість населення, економічне і стратегічне значення УРСР [334, с. 292].

Саме з вченнями Л. Гумільова закінчується «ера роздумів і суперечок» між прихильниками євразійства та їхніми опонентами. Наприкінці ХХ ст. після розвалу Радянського Союзу з'являються сили, які намагаються «оновити» консервативну ідеологію. Для «оновлення» використовують вивчення форм контролю над простором з використанням політики, військових технологій, економічних, цивілізаційних, комунікаційних, демографічних, інформаційних процесів. Т. зв. неоевразійці розглядають територію, на якій була розташована Російська імперія, а потім і Радянський Союз, як єдине геополітичне утворення – «русский мир».

Немає нічого дивного в тому, що «імперська свідомість» або «імперський світогляд» як спадщина імперської Росії особливо очевидно виявляються у сучасних українсько-російських відносинах. Україна, як і інші пострадянські республіки, постає саме «євразійською колонією» для сучасних політиків Російської Федерації. За словами З. Бжезінського, «Україна (новий і важливий простір на євразійській шаховій дошці) є геополітичним центром, тому що саме її існування як незалежної держави допомагає трансформувати Росію. Без України Росія перестає бути євразійською імперією. Без України Росія все ще може боротися за імперський статус, але тоді вона стала б в основному азійською імперською державою» [209, с. 280].

О. Мотиль, досліджуючи російський колоніалізм, зазначав його шкідливість на сучасному етапі українського державотворення: «У випадку України та загалом пострадянських країн цивілізаційної шкоди завдав не так російський колоніалізм, як радянський тоталітаризм, що знищив усі форми державності, законності та вільного життя. І після колапсу цієї системи

довелося починати все з нуля: одночасно будувати і держави, і нації, і ринкову економіку, і культуру. Та різниця в посткомуністичній трансформації між пострадянськими та східноєвропейськими країнами полягає в тому, що перші після побудови державного організму на цьому переважно і зупинилися, застрягши в морі корупції та самозбагачення. Держава виступала джерелом наживи чиновників і лобіювання інтересів олігархів, які не були зацікавлені в економічному розвитку» [437].

Зміни, які наприкінці ХХ ст. відбулись у суспільстві, не могли не позначитись на складових концепції євразійства. Вони полягали у визнанні багатополарності світу та в необхідності відмовитись від таких політичних теорій, як лібералізм, комунізм, фашизм. На їх зміну прийшла інша доктрина – «русского мира», відповідно до якої метою Москви є створення нової євразійської держави через інтеграцію Російської Федерації з колишніми республіками СРСР. В інтерпретації В. Путіна концепція перетворюється на «химеру», до якої додається геополітика, а ЄС та США постають у ролі головних ворогів Росії [460].

Отже, з вищенаведеного випливає, що головними чинниками, які конструюють «русский мир» і визначають його перспективи на сучасному етапі, виступають російська мова і російська держава, безумовна лояльність до неї як хранительки єдиної історичної пам'яті. Ця доктрина на сучасному етапі еkleктично поєднує елементи:

- панславізму – культурна і політична течія, ідеологія, поширена у державах, населених слов'янськими народами, в основі якої лежать ідеї про потребу їх політичного об'єднання на основі етнічної, культурної та мовної спільності;

- російського месіанства та імперіалізму;

- євразійства – російський філософсько-культурний рух, який виступав за відмову від європейської інтеграції Росії на користь інтеграції з центральноазіатськими країнами [490].

Суспільні дискусії про «русский мир», які велись у Росії в 1990 – на початку 2000-х років, можна звести до пошуків і спроб зберегти культурну ідентичність російського народу [288]. З цього приводу найчастіше згадують імена П. Щедрицького та Ю. Островського. За даними «Русского журнала», обидва входять у список найоплачуваніших у світі політтехнологів і фахівців з управління політичними кризами (працювали в Україні, починаючи з 1993 р., співпрацювали з Л. Кучмою, В. Пінчуком; з 1998 р. – В. Хорошковським, «Командою Озимого Покоління»; з 2001 р. входили до передвиборчого штабу Н. Королевської та інших політичних сил) [288].

Проте, коли ми говоримо про «русский мир», йдеться не тільки про «збереження культурної ідентичності російського народу». Г. Перепелиця констатує, що «статус-кво російської держави у форматі Російської Федерації аж ніяк не влаштовував росіян, оскільки, за їхнім переконанням, не відповідав історичному розвитку Росії. Російська Федерація скоріше сприймалася як рудимент – одна з республік СРСР. Їм була потрібна Велика Росія зі статусом СРСР чи Російської імперії. Без такого статусу вони не уявляли свого майбутнього. Невипадково, відчуваючи цю історичну екзистенційну тяглість свого народу, В. Путін висловив сакраментальну фразу: «Росія може бути або Великою, або вона зовсім не буде існувати». Погодившись з цією тезою, російський народ та його еліта розпочали побудову чи відбудову свого державницького проекту під назвою «Велика Росія» [452].

Щодо окремої частини «русского мира» під назвою Україна доктрина ставить перед зовнішньою політикою Росії, як стверджує Г. Перепелиця, доволі чіткі завдання, які полягають «у чотирьох основних положеннях:

1. Офіційно проголошується концепція простору Історичної Росії, тобто природного ареалу російського світу (сучасна Російська Федерація, а також російські «етнічні анклав» – Таврія, Новоросія, Нарвська область, Латгалія,

Південний Сибір, Підкарпатська Русь, а також території комплементарних етносів – білорусів, східних українців, закарпатських русинів і ін.) [452].

2. Росія вступає на шлях російської іреденти – ідеології повернення та возз'єднання тих територій історичної Росії, на які в неї є історичне й моральне право, і які є практичний сенс повертати. Для Росії це стосується, насамперед, Білорусі, України та Казахстану [452].

3. Необхідно переглянути деякі з базових принципів, на яких була заснована Біловезька система і внаслідок яких сучасна Росія опинилася у тій невідповідній геополітичній ситуації, в якій вона зараз перебуває. На першому етапі для Росії важлива не стільки зміна реального статусу всіх територій ближнього зарубіжжя, скільки зміна їх ідеологічного та соціально-психологічного статусу з «незалежного» і «пострадянського» на тимчасово «постросійський» [452].

4. Абсолютна більшість республік, що відділилися, до ХХ ст. ніколи не мали своєї історичної національної державності. Ця державність була штучно для них створена в рамках радянської національної політики. Перегляд другого «біловезького принципу» повинен полягати у визнанні державності більшості республік, що відділилися, «дочірньою» стосовно російської державності. Ці політичні утворення повинні розглядатися як створені в рамках Росії – СРСР із метою зручності адміністративного керування і, відповідно, які можуть існувати тільки на підставі визнання їх з боку Росії» [452].

Починаючи з середини 2000-х років, як справедливо стверджує В. Гуржи, поступово «русский мир» перейшов з інтелектуальних кіл до владних кабінетів Кремля і Російської православної церкви, ставши одним із основних векторів у зовнішній політиці Росії [288]. Передусім це пов'язано з високою привабливістю і великим мобілізаційним потенціалом цієї концепції, адже вона не несе у собі політичної або соціально-економічної ангажованості – лише культурні та етичні смисли, не обмежує Росію лише її

кордонами, а, навпаки, відкриває можливості зовнішньополітичного впливу на країни, де існує російськомовна діаспора, стає не важливо, хто ти етнічно, які в тебе політичні погляди і соціальний стан [288].

Без сумніву, головним ідеологом «русского мира» сьогодні залишається Президент Російської Федерації В. Путін. Для прикладу, 24 жовтня 2006 р. у своєму вітальному слові до учасників Всесвітнього конгресу співвітчизників він заявив: «Цей день, безперечно, об'єднує не тільки багатонаціональний народ Росії, а й мільйони наших співвітчизників за кордоном, об'єднує весь так званий русский мир. Ми справді єдині, і жодні кордони та перепони не завадять цій єдності. У нас є тільки одна спільна мета – зробити цю єдність ще міцнішою» [286].

Згодом, у червні 2007 р., згідно з указом В. Путіна створено недержавний Центр підтримки та популяризації російської мови і культури «Русский мир» [286]. Співзасновниками Фонду стали Міністерство закордонних справ та Міністерство освіти і науки Російської Федерації. «Русский мир – це не тільки росіяни, не тільки наші співвітчизники в країнах ближнього і далекого зарубіжжя, емігранти, вихідці з Росії та їхні нащадки, – зазначали члени Центру. – Це ще й іноземні громадяни, які говорять російською мовою, які вивчають або викладають її, всі ті, хто щиро цікавиться Росією, кого хвилює її майбутнє». З обранням патріархом Російської православної церкви Кирила (Гундяєва) доктрина «русского мира» набула «сакрального звучання» [286].

У 2014 р. «неспроможна економічним, політико-дипломатичним шляхами здійснювати глобальну конкуренцію, офіційна Москва, створивши доктрину «русского мира», зайнялася руйнацією світового порядку, – зауважив Г. Перепелиця [532]. Свідчення цього – дискредитація практично всіх інститутів міжнародної безпеки, ігнорування угод, що були підвалинами для постбіполярного світу:

- відкидання принципів Заключного акта, підписаного в Гельсінкі у 1975 р. 35-ма державами;
- перегляд кордонів на континенті;
- відмова від Біловезької угоди лідерів України, РФ, Білорусі 1991 р., що можна розцінити не інакше як відмову від визнання державних суверенітетів пострадянських країн;
- несприйняття розширення НАТО та ЄС на Схід, підбурювання радикальних проросійських партій у Центральній і Західній Європі;
- нейтралізація Вишеградської четвірки через утворення у ній групи проросійськи налаштованих країн;
- грубе порушення понад 300 міжнародних договорів і конвенцій, Статуту ООН та Будапештського меморандуму 1994 р. тощо [532].

Таким чином, «русский мир» як ключовий концепт російської національної ідеї завжди був ідеологічним виправданням російського шовінізму, імперіалізму і військової агресії проти сусідів. Ідея «русского мира» отримала поживний ґрунт в СРСР і згодом стала однією із засадничих ідей російського більшовізму. На теренах колишнього СРСР ідеологія «русского мира» покликана показати домінування політичної системи РФ та забезпечити її вплив на нові незалежні держави, які виникли після розвалу Радянського Союзу. Її практичне втілення наочно продемонстровано на прикладі анексії Криму (2014 р.

Висновки до Розділу 2

Розвал СРСР (1991 р.) став відправною точкою сучасних російсько-українських відносин, що відображено у стратегічних документах Російської Федерації з питань безпекової політики (Стратегія національної безпеки, Концепція зовнішньої політики, Енергетична стратегія, Воєнна доктрина, Концепція довгострокового соціально-економічного розвитку, Стратегія розвитку інформаційного суспільства та ін.). Їх ґрунтовний аналіз показує намагання Росії зберегти свій вплив на пострадянському просторі та нівелювати суверенітет нових незалежних держав, використовуючи, зокрема

економічні важелі впливу. Миролюбний характер зовнішньої політики Російської Федерації 1990-х років змінився у період президенства В. Путіна. Підвищення цін на нафту починаючи з 2000-х років стимулювало не тільки економічний розвиток Росії, але й небезпечні процеси в свідомості політичного істеблїшменту країни. Нова Концепція національної безпеки Російської Федерації (2000 р.), третя Воєнна доктрина (2010 р.), Стратегія національної безпеки Росії (2015 р.) підготовлені уже у руслі російського експансіонїзму.

У сучасній історико-політологічній думці концепція «гібридної війни» у 1990 – 2000-х рр. із позицій «великоросійського шовїнізму» була обґрунтована російськими пропагандистами (О. Бабаков, С. Глазьев, О. Дугін, В. Дума, К. Заулін, В. Ніконов, Г. Павловський, Д. Саблін, В. Сурков, Є. Холмогоров та ін.), які наголошували на необхідності відновлення тотального впливу Російської Федерації на пострадянському просторі за допомогою низки політико-економічних та ідеологічних чинників. Їх базові тези зводилися до декількох концептів: українська національна ідея є ідеєю антиросійською; необхідність поступового перетворення країн СНД в «ядро нового інтеграційного простору»; Україні притаманні зовнішньополітична криза, послаблення країни, економічний колапс, загроза енергетичної катастрофи; пропагування використання російських сировинних ресурсів (нафта, газ) у геополітичних цілях тощо.

Ідеологічним виправданням російського шовїнізму, імперіалїзму і військової агресії проти сусідів послужила концепція «русского мира» (складний симбіоз ідей «збирання исконно русских земель», теорій «Святої Русі» та євразїєства, російського націоналізму). Ідеологія включала відмову від еволюційної теорії, не визнавала унікальності кожної культури, толерувала формування глобального альтернативного політичного проекту у центрі якого – ідея Росії, як самобутньої цивілізації. Відповідно до доктрини основна мета зовнішньої політики Російської Федерації – створення нової євразїєської держави через інтеграцію Росії з колишніми республіками СРСР.

РОЗДІЛ 3

«ЕКОНОМІЧНА ДИПЛОМАТІЯ» ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ «ГІБРИДНОЮ ВІЙНОЮ»

3.1. Використання Російською Федерацією інтеграційного потенціалу СНД (економічний сегмент)

У контексті «гібридної війни» значні надії Російська Федерація поклала на свої інтеграційні міждержавні проекти. 8 грудня 1991 р. у державній резиденції Білоруської РСР Віскулі (Біловезька Пуща) керівники Білорусі, Росії та України підписали Біловезьку угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД) [384]. Республіка Білорусь, Російська Федерація і Україна як держави-засновниці СРСР, які підписали Союзний договір 1922 р., констатували, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування» [110, с. 4–6]. 10 грудня 1991 р. Біловезька угода була ратифікована парламентами України і Білорусі.

21 грудня 1991 р. в Алма-Аті (Казахстан) 11 з 15 представників колишніх союзних республік підписали два документи, першим із яких був Протокол до Угоди про створення СНД, підписаний 8 грудня 1991 р. У підсумку, Азербайджанська Республіка, Республіка Вірменія, Республіка Білорусь, Республіка Казахстан, Республіка Киргизстан, Республіка Молдова, Російська Федерація, Республіка Таджикистан, Республіка Узбекистан, Україна) утворили СНД. Також була підписана Алма-Атинська декларація, в якій учасники зустрічі проголосили: «Взаємодія учасників Співдружності буде здійснюватися на принципі рівноправ'я через координаційні інститути, які формуються на паритетній основі...» [26, с. 1]. Утворення СНД, на думку українських вчених, виявилось компромісом між повним роз'єднанням

України та Росії й утворенням напівконфедеративного типу, бажаного для Москви [210, с. 234].

Економіст В. Скаршевський окреслює чотири етапи взаємостосунків України і країн СНД. Під час першого (1991 – 1998 рр.) більше половини українського експорту направлялося до країн СНД. Під час другого (1999 – 2004 рр.) Україна експортувала більше своєї продукції в країни Європейського Союзу, ніж у країни СНД. Під час третього етапу (2007 – 2013 рр.) частка експорту країн СНД значно впала у порівнянні з часткою Європейського Союзу. Однак це сталося не тому, що виріс експорт в Європу (він залишився на тому ж рівні – 17-18 млрд доларів на рік). Причина – у різкому падінні продажу нашої продукції в країни СНД. Четвертий етап, що триває до сьогодні, зберіг цю тенденцію [301].

Таким чином, тільки під час першого етапу (1991 – 1998 рр.) можна позитивно оцінити співпрацю України та держав – учасниць СНД, якщо не брати до уваги інтеграційної складової. Останньому чиннику керівництво нашої держави приділяло особливу увагу. Так, виступаючи 4 квітня 1992 р. на міжнародному Бертельсманівському форумі (ФРН), Президент України Л. Кравчук зауважив, що «СНД не є ані державою, ані наддержавою. Вона не є суб'єктом міжнародного права і міжнародних відносин. СНД – це форма співробітництва незалежних держав, які самостійно відповідають за свій внутрішній розвиток і відносини з іншими країнами» [292, с. 336]. С. Троян зазначав, що «створення у грудні 1991 р. Співдружності Незалежних Держав (СНД) не лише підсумувало остаточну дезінтеграцію СРСР, але й визначило особливості генези та еволюції інтеграційних процесів на пострадянському просторі в контексті становлення нової «постбіполярної» системи міжнародних відносин» [534].

Однак, варто зауважити, що непідписання Україною Статуту СНД унеможливило подальшу інституалізацію СНД у напрямі перетворення цієї структури в наддержавну інституцію. З правової точки зору, Україна не стала

дійсним членом СНД і перебувала у ній «на особливому статусі», який впливає із ратифікованої нею Біловезької Угоди разом із застереженнями і заявами Верховної Ради щодо утворення СНД [188, с. 207].

Більше того, у зовнішньополітичній концепції України «Основні напрями зовнішньої політики України» СНД відводиться роль міжнародного механізму багатосторонніх консультацій і переговорів для оптимізації процесу вирішення проблем, зумовлених розпадом СРСР. У цьому документі також затверджена неучасть України в інституалізації форм міждержавного співробітництва в рамках СНД, здатних перетворити Співдружність на наддержавну структуру федеративного чи конфедеративного характеру [587, р. 112].

Отже, надії керівництва Російської Федерації на те, що «лідери нових держав не зможуть адекватно впоратися з твердженням свого суверенітету і «приповзуть» до Росії, не виправдалися» [218]. Експерти зауважують, що «незважаючи на різке ослаблення або повний розвал міжреспубліканських господарських зв'язків, країни СНД швидко адаптувалися до самостійного існування. Процес суверенізації набув незворотного характеру. Оскільки в основі самоідентифікації лежить, як правило, націоналістична ідея, незалежність держави сприймалася насамперед як свобода від Росії» [218].

Зауважимо, що після розпаду єдиної економічної системи динаміка розвитку в регіоні була неоднорідною. У 1990-ті роки усі країни СНД пройшли через глибокий економічний спад: у той час як світовий ВВП у 2000 р. виріс у порівнянні з 1992 р. на 34%, у жодній країні Співдружності (крім Вірменії та Узбекистану) в цьому році не було досягнуто рівня реального ВВП 1992 р. Тільки у 2000-х роках у більшості країн СНД почалося випереджаюче економічне зростання в порівнянні з показниками світової економіки, яке у низці країн СНД було перерване наслідками світової фінансово-економічної кризи 2008 р. [236].

Загалом, зіставляючи динаміку реального ВВП (1992 – 2013 рр.), можна умовно розділити країни СНД на три групи:

1) держави, які за понад двадцять років домоглися зростання ВВП в 2–4 рази і до 2013 р. перевищили середньосвітовий рівень (Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Туркменістан, Узбекистан);

2) держави, в яких приріст ВВП був помірним і відставав від середньосвітового рівня (Росія, Таджикистан, Киргизстан);

3) держави, які практично не збільшили свій ВВП (Молдова і Україна, яка не зуміла досягти рівня 1992 р.) [236].

Також помітна певна диспропорція у відносинах пострадянських республік і Російської Федерації в економічній сфері: якщо у 1994 р. на колишні союзні республіки припадало 25,2% товарообігу, то в 2013 р. – тільки 14,8%. Зазначене зниження рівня торгівлі обумовлене передусім переорієнтуванням республік на ринки далекого зарубіжжя: якщо у 1992 – 1994 рр. на СНД припадало 40% сумарного російського експорту енергоресурсів, у 2007 – 2008 рр. – 14,7%, а в 2013 р. – тільки 10% [236].

Все ж, з економічної точки зору, важливою подією для України стало підписання 5 квітня 1994 р. Президентом Азербайджанської Республіки, Республіки Вірменії, Республіки Білорусь, Грузії, Республіки Казахстан, Киргизької Республіки, Республіки Молдова, Російської Федерації, Республіки Таджикистан, Республіки Узбекистан і України Угоди про зону вільної торгівлі (ЗВТ) [189]. Передбачалося, що у ЗВТ буде здійснюватися безмитна торгівля, будуть скасовані тарифні та нетарифні обмеження у взаємній торгівлі і, таким чином, ліквідуватимуться численні торгові бар'єри. Все це мало стимулювати збільшення товарообігу і створити передумови для сталого економічного зростання держав – учасниць СНД [189].

Згодом, 2 квітня 1999 р. підписано Протокол про Зміни та Доповнення до Угоди про зону вільної торгівлі – рамковий документ, який необхідно

було адаптувати до законодавства кожної держави. Протокол підписали Президенти Азербайджану, Вірменії, Білорусі, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Узбекистану та України. Згідно з Протоколом скасовувалися усі мита, а також податки та збори, які мали еквівалентну дію, а також кількісні обмеження на ввезення і (або) вивезення товарів у взаємній торгівлі держав – учасниць ЗВТ тощо [189]. Угода та Протокол до неї разом з іншими документами, які становили правову базу СНД, створювали доволі ефективний інструмент послідовного формування режиму вільної торгівлі [189].

Однак багатосторонній режим вільної торгівлі фактично так і не був сформований. Учасники Угоди не приступили до узгодження загального переліку вилучень з режиму вільної торгівлі, який відповідно до умов цього міжнародного договору повинен був стати його складовою. Низка держав – учасниць СНД не ратифікували обидва документи (Угода про ЗВТ і Протокол до неї), що практично загальмувало реалізацію масштабної зони вільної торгівлі [21, арк. 18–20], [22, арк. 11–15]. Між партнерами по Співдружності продовжував діяти виключно режим вільної торгівлі, який був зафіксований у двосторонніх угодах про вільну торгівлю [189].

У квітні 1999 р. утворено Економічну раду СНД [23, арк. 64–83] (Положення про Раду остаточно затверджено Рішенням глав держав – учасниць СНД від 11 жовтня 2017 р.).

Основні функції Економічної ради СНД:

- розробка пропозицій про створення системи взаємних розрахунків і платежів з торговельних та інших операцій;
- створення правових, економічних та організаційних умов для переходу до більш високих щаблів економічного співробітництва, заснованого на вільному переміщенні товарів, послуг, робочої сили і капіталів;
- сприяння входженню держав – учасниць СНД у світову господарську систему тощо [310].

Економічна рада СНД для реалізації своїх функцій:

- виробляла та вносила на розгляд Ради глав урядів і Ради глав держав СНД пропозиції та проекти документів про питання економічного і соціального характеру;
- проводила консультації в галузі економічної та соціальної політики держав – учасниць СНД з питань, що становлять взаємний інтерес;
- сприяла обміну досвідом та інформацією в зазначених сферах;
- забезпечувала координацію діяльності міждержавних і міжурядових органів СНД соціально-економічного характеру та ін. [310].

До Економічної ради СНД входили заступники глав урядів держав – учасниць СНД. У її засіданнях брав участь Голова Виконавчого комітету – Виконавчий секретар СНД з правом дорадчого голосу. Також при Економічній раді СНД на постійній основі діяла Комісія з економічних питань. Вона складалася з повноважних представників держав – учасниць Співдружності при Економічній раді СНД, а також заступників Голови Виконавчого комітету – Виконавчого секретаря СНД з правом дорадчого голосу. Комісія забезпечувала всебічне опрацювання та розгляд проектів документів, підготовлених Виконавчим комітетом СНД і галузевими органами соціально-економічного характеру, а також узгодження позицій держав. Важливим напрямом діяльності Комісії як постійно діючого робочого органу Економічної ради був регулярний моніторинг виконання рішень вищих органів СНД. Головування у Комісії здійснювалося по черзі кожним повноважним представником держави – учасниці Співдружності при Економічній раді СНД відповідно до Рішення про порядок головування в органах Співдружності Незалежних Держав від 2 квітня 1999 р. [345].

Неефективність інститутів СНД, дезінтеграційна позиція Української держави на зламі ХХ – ХХІ ст. де-факто паралізувала роботу цієї міжнародної інституції. Науковці справедливо зауважують, що якщо в

політичному плані СНД було всі ці роки якимось механізмом консультацій, обміну думками та прийняття рішень, які, щоправда, часто не були практично реалізовані, то в економічній сфері йому не вдалося домогтися великих зрушень ні в інтеграційному масштабі, ні в рамках міждержавних торговельно-економічних відносин [118].

Після того як Європейський Союз запропонував шести державам пострадянського простору (Білорусі, Молдові, Україні, Азербайджану, Вірменії та Грузії) новий інтеграційний проєкт «Східне партнерство», держави – учасниці СНД все більше віддаляються від цієї структури [218]. «Росія не змогла сформувати в рамках СНД привабливу модель ефективного інтеграційного угруповання і вважала за краще орієнтуватися на двостороннє співробітництво, – із сумом зазначали російські експерти. – При цьому виявилася подвійність російської позиції. З одного боку, Росія прагнула до контролю над пострадянським простором і ревниво ставилася до появи на ньому нових сильних гравців. З іншого боку, виявилася не в змозі погасити тліючі конфлікти, захистити інші країни від існуючих загроз, широко сприяти їх модернізації» [218].

Все ж, у листопаді 2008 р. главам урядів СНД вдалося затвердити Стратегію економічного розвитку Співдружності на період до 2020 року. Ідеологи «русского мира», агітуючи лідерів пострадянських республік до підписання Стратегії, наголошували, що СНД має значний ресурсний потенціал: вона займає 16,4% світової території, на якій проживає близько 4,4% світового населення. На частку СНД припадає приблизно 20% світових запасів нафти, 40% природного газу, 25% вугілля, 10% виробництва електроенергії, 25% світових запасів лісу, майже 11% світових поновлюваних водних ресурсів і 13% орних земель. Транспортно-комунікаційні системи держав – учасниць СНД відіграють дедалі більшу роль у світових транспортних зв'язках. У 2007 році в СНД було вироблено 3,1% світового

валового внутрішнього продукту (за курсами національних валют до долара США), а експорт товарів з держав – учасниць СНД становив 3,6% загальносвітового показника [189].

У документі зазначено, що «роль і місце держав – учасниць СНД у світовій економіці диктують необхідність спільного вирішення проблеми економічного зростання і досягнення заявлених при утворенні Співдружності Незалежних Держав стратегічних цілей. Промисловий потенціал держав – учасниць СНД, в першу чергу високотехнологічних галузей, не може стійко розвиватися без опори на взаємні коопераційні поставки і ринки збуту [189].

Подальшому руху на шляху створення спільного економічного простору в рамках СНД, на думку підписантів Стратегії, повинні сприяти:

- наявність ємного регіонального ринку (280 млн споживачів);
- самодостатність і взаємодоповнюваність за основними видами паливно-енергетичних і сировинних ресурсів;
- значний промисловий потенціал і його технологічна спільність;
- усвідомлення необхідності підвищення конкурентоспроможності економіки держав – учасниць СНД і прискорення їх соціально-економічного розвитку на основі інновацій [189].

Пріоритетними напрямками розвитку взаємодії мали стати:

- завершення формування і функціонування зони вільної торгівлі в рамках СНД відповідно до норм і правил СОТ;
- створення передумов для формування загального економічного простору;
- розвиток спільних ринків окремих видів продукції, в першу чергу сільськогосподарської;
- взаємодія в галузі транспорту, в тому числі формування мережі міжнародних транспортних коридорів;

- поглиблення співпраці у сфері енергетики з метою підвищення надійності енергопостачання та оптимізації використання паливно-енергетичних ресурсів;

- формування на основі національних інноваційних систем міждержавного інноваційного простору, що сприяє просуванню науково-технічних розробок і винаходів [189].

Отже, серед пріоритетних напрямів розвитку взаємодії держав – учасниць СНД у прийнятій Стратегії – завершення формування та функціонування зони вільної торгівлі в рамках СНД відповідно до норм і правил Світової організації торгівлі (СОТ), формування передумов для створення загального економічного простору, розвиток спільних ринків окремих видів продукції, в першу чергу сільськогосподарської, створення ефективних механізмів валютно-фінансового співробітництва [189].

Реалізація Стратегії мала б дозволити: сповна використовувати соціально-економічний потенціал кожної держави – учасниці СНД і Співдружності загалом, розширити їх рівноправну, взаємовигідну та багатопланову співпрацю, стійко нарощувати взаємні економічні зв'язки; підвищити конкурентоспроможність економіки кожної держави – учасниці СНД, протистояти ризикам і загрозам фінансових криз; забезпечити вихід на якісно новий рівень розвитку, посилити позиції держав – учасниць СНД у світовій економіці тощо [189].

Зазначимо, що Українська держава, підписуючи Стратегію, зробила застереження: «За винятком положень, які можуть суперечити стратегічним пріоритетам і правовим параметрам інтеграції України в ЄС і договірним зобов'язанням, узятим Україною, як членом СОТ, а також стосуються: гармонізації та зближення національних законодавств у рамках СНД; створення інтегрованого валютного ринку; інтеграції системи освіти в рамках СНД; формування загальних гуманітарного та економічного просторів

держав – учасниць СНД; формування спільного електроенергетичного ринку держав – учасниць СНД і розвитку інтеграції євразійського електроенергетичного простору, транснаціональних транспортних енергетичних систем; формування спільного ринку праці; формування міждержавного ринку товарів, послуг, капіталу і робочої сили [112].

Як зазначали російські пропагандисти, в результаті підписання Стратегії скоротилася кількість тарифних і нетарифних обмежень при імпорті товарів, а поступова лібералізація взаємної торгівлі сприяла істотному зростанню товарообігу, який тільки у 2003 – 2010 рр. виріс у понад два рази [112].

Використовуючи інтеграційний потенціал СНД у власних цілях, у 2011 р., з метою формування умов для вільного руху товарів [33], підписано Договір про зону вільної торгівлі. У ст. 2 йдеться про те, що «застосування митних зборів і платежів, еквівалентних мит» Сторона не застосовує мита та інші платежі, еквівалентні митним зборам, щодо експорту товару, призначеного для митної території іншої Договірної Сторони, та / або імпорту товару, що походить з митної території іншої Договірної Сторони [33]. Ст. 3 Договору «Скасування кількісних обмежень у взаємній торгівлі» передбачала, що жодна із Сторін не встановлює та / або не зберігає на ввезення будь-якого товару з території іншої Сторони або на вивезення будь-якого товару, призначеного для території іншої Договірної Сторони [33].

Ст. 18 передбачала, що «цей Договір не перешкоджає Сторонам брати участь в угодах про Митний союз, вільну торгівлю і / або прикордонну торгівлю відповідно до правил СОТ» [33]. Висловлювалася впевненість, що «підписання Договору є новим якісним кроком у розвитку торгово-економічних відносин на пострадянському просторі, а його практична реалізація дозволить підвищити рівень життя населення держав – учасниць Співдружності» [33].

Зауважимо, що упродовж 2009 – 2011 рр. у рамках СНД було розроблено та частково реалізовано декілька програм, серед яких: Пріоритетні напрямки співробітництва держав – учасниць СНД у сфері транспорту на період до 2020 року; План першочергових заходів щодо реалізації Концепції співпраці держав – учасниць СНД у сфері енергетики; Основні напрямки створення і функціонування ринку м'ясо-молочної продукції держав – учасниць СНД; Міждержавна програма інноваційного співробітництва держав – учасниць СНД на період до 2020 року [54].

18 жовтня 2011 р. Рішенням Ради глав урядів СНД був затверджений План заходів щодо реалізації другого етапу (2012 – 2015 рр.) Стратегії економічного розвитку Співдружності Незалежних Держав на період до 2020 року. Заходи Плану спрямовувались на формування і розвиток системоутворюючих аспектів економічного співробітництва – міждержавного інноваційного простору, торгово-економічного співробітництва на основі ефективного функціонування зони вільної торгівлі, ринків праці й послуг, соціально-економічної та валютно-фінансової сфери, підвищення ефективності використання матеріальних і природних ресурсів, охорону навколишнього середовища. Значна увага в Плані приділялась співпраці в окремих галузях економіки – енергетиці та транспорті, промисловості і космічній сфері, агропромислому комплексі та сфері інформатизації, а також у галузі попередження і ліквідації надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру [51].

Незважаючи на неефективність структур СНД, відповідно до Концепції зовнішньої політики Російської Федерації, затвердженої указом Президента Російської Федерації від 30 листопада 2016 р., до пріоритетних напрямів зовнішньої політики Російської Федерації й надалі відносився розвиток двостороннього і багатостороннього співробітництва з державами – учасницями СНД і подальше зміцнення діючих на просторі СНД інтеграційних структур з російською участю [118].

«Російська Федерація працює над подальшою реалізацією потенціалу СНД, зміцненням Співдружності як впливової регіональної організації, форуму для багатостороннього політичного діалогу, а також в якості механізму багатопланової співпраці у сфері економіки і гуманітарної взаємодії, – йдеться в документі. – При цьому економічні зв'язки з країнами Співдружності розвиваються в двосторонньому і багатосторонньому форматах на основі принципів прагматизму, взаємної вигоди та врахування інтересів партнерів» [118]. Додамо, що у 2017 – 2018 рр. тривала реалізація низки Програм СНД, які розглядались на засіданнях Економічної ради [58].

Вихід України із СНД (2018 р.) – політично та економічно обґрунтований крок [561]. Експерти зауважують, що «з тактичної точки зору, а особливо – з економічної, участь України у СНД не давала країні нічого – ні позитивного, ні негативного, окрім віртуальної присутності майже всіх колишніх радянських республік у цій перехідній структурі. Адже всі економічні угоди, як правило, формувалися або на двосторонньому рівні, або для деяких країн – членів СНД у рамках Митного союзу, до складу якого Україна не входила [561].

Отже, утворення СНД (1991 р.) не лише підсумувало остаточну дезінтеграцію СРСР, але й визначило особливості генези та еволюції інтеграційних процесів на пострадянському просторі в контексті становлення нової «постбіполярної» системи міжнародних відносин». Сучасні події показали, що для України з економічної точки зору присутність / відсутність в СНД не відіграє жодного геоекономічного значення, а зона вільної торгівлі на пострадянському просторі втратила своє першопочаткове стратегічне значення у міру посилення її гібридної політичної складової.

3.2. Особливості створення, напрями діяльності Євразійського економічного співтовариства

На зламі ХХ – ХХІ ст., в умовах неефективності структур СНД, Російська Федерація розпочала шукати нові шляхи до посилення свого впливу на держави колишнього СРСР. У цьому контексті Р.Грінберг прогнозував два можливих сценарії розвитку пострадянського простору: перший – економічний розвиток у ролі периферії; другий – розвиток на основі інтеграційних процесів відтворення «на євразійському просторі самостійного ядра економічної могутності» [281, с. 12]. Азійський інтеграційний вектор пов'язується із відновленням статусу Росії як наддержави і, відповідно, самостійного «центру сили». В якості інституціональної оболонки для реалізації такої ідеї розглядається варіант саме ЄЕП [534].

Однак позиції Росії на пострадянському просторі значною мірою залежали від успіху реалізації євразійського проєкту, що дозволяло їй уникнути першого сценарію розвитку подій [218]. Утворення ЄврАзЕС відповідало національним інтересам Російської Федерації [408] – Концепція національної безпеки Росії (2000 р.) визначала територію пострадянських держав як зону своїх особливих інтересів, передбачаючи здійснення домінуючого впливу на хід інтеграційних процесів у регіоні ННД та формування єдиного економічного простору з країнами – членами СНД [44]. На зміну Концепції національної безпеки Російської Федерації у редакції 2000 р. прийшла «Стратегія національної безпеки Російської Федерації до 2020 року» (Стратегія) [48], яка була затверджена Указом Президента РФ № 537 від 12 травня 2009 р. [408]. У «Стратегії національної безпеки до 2020 року» зазначено, що «Росія буде прагнути розвивати

потенціал регіональної та субрегіональної інтеграції та координації на просторі держав – учасниць СНД» [30].

Розвивати потенціал регіональної та субрегіональної інтеграції наприкінці ХХ ст. Росія спробувала у вигляді ЄврАзЕС. Уперше деталізований проєкт якісно нового інтеграційного об'єднання – «Євразійського союзу держав» запропонований Президентом Казахстану Н. Назарбаєвим у березні 1994 р. [422, с. 25]. Виокремимо найбільш характерні його риси. Передусім, цей проєкт мав яскраво виражену практичну спрямованість і в загальних рисах відображав ситуацію, яка сформувалася на той час на пострадянському просторі [408]. У цьому контексті варто погодитися з думкою професора факультету глобальних процесів МДУ імені М. Ломоносова О. Леонової, що цю концепцію можна розглядати як проєкт «практичного євразійства» [376, с. 30].

По-друге, проєкт не передбачав повного зламу існуючої системи і мав за мету пом'якшити економічну кризу у пострадянських республіках після розпаду СРСР [408]. По-третє, цей проєкт сформовано в умовах глобалізації та з урахуванням подальшого розвитку глобалізаційних процесів, у результаті чого планувалося розв'язати внутрішні суперечності, які виникали між об'єктивним посиленням глобальних взаємозв'язків держав та їх закономірною фрагментацією, основу якої складають великі регіональні системи [408]. По-четверте, ідея євразійства Н. Назарбаєва мала яскраво виражений цивілізаційний аспект і акцентувала свою увагу на єдиній ідентичності держав регіону [422, с. 25]. По-п'яте, Євразійський союз – це практично конфедеративне утворення з єдиним економічним, політичним, військовим, митним, гуманітарним, культурним простором.

Передбачалося, що спочатку до Союзу увійдуть п'ять республік колишнього СРСР: Російська Федерація, Казахстан, Білорусія, Киргизія та Таджикистан [422, с. 26].

У подальшому до Союзу могли приєднатися інші держави – Вірменія, Узбекистан, Молдова, а також, можливо, самопроголошені пострадянські державні утворення – Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я, Нагірно-Карабаська Республіка [408]. По-шосте, було чітко визначено головний принцип реалізації проєкту – рівноправна співпраця усіх пострадянських держав для досягнення поставлених цілей. Отже, план Н. Назарбаєва не передбачав виділення центру та периферії, а пропонував повну рівноправність усіх учасників. Водночас він передбачав створення наднаціональних органів управління ЄАЕС і мав три аспекти: економічний, військово-політичний та культурно-гуманітарний [408].

Зрештою, 10 жовтня 2000 р. з метою просування «процесу формування Договірними Сторонами Митного союзу та Єдиного економічного простору» [408] підписано Договір про створення Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС) [34]. 3 травня 2002 р. статус спостерігачів при ЄврАзЕС отримали Україна і Молдова, а з січня 2003 р. – Вірменія [534].

Євразійське економічне співтовариство стало основою для подальшого посилення економічної та політичної інтеграції між країнами пострадянського простору у формі Митного союзу (2010 р.), Єдиного економічного простору (2012 р.) і Євразійського економічного союзу (2015 р.) [564]. Цей договір – продовження своєрідного «ланцюжка угод», а саме: Угоди про Митний союз між Російською Федерацією та Республікою Білорусь від 6 січня 1995 р., Угоди про Митний союз від 20 січня 1995 р., Договору про поглиблення інтеграції в економічній і гуманітарній сферах від 29 березня 1996 р. і Договору про Митний союз та Єдиний економічний простір від 26 лютого 1999 р. [226].

Нова структура мала традиційну для таких організацій систему органів управління: Міждержавна рада (на рівні глав держав і глав урядів),

Інтеграційний комітет (постійно діючий орган на рівні заступників глав урядів), Міжпарламентська асамблея та Суд співтовариства [408].

Голоси в Міждержавній раді розподіляються залежно від внеску в бюджет співтовариства: Білорусь – 20 голосів (20% бюджету), Казахстан – 20 (20%), Киргизстан – 10 (10%), Росія 40 – (40%) і Таджикистан – 10 голосів (10%) [408].

У ст. 2 («Цілі і завдання») Договору про створення ЄврАзЕС зазначено, що міжнародна організація «створюється для ефективного просування процесу формування Договірними Сторонами Митного союзу та Єдиного економічного простору, а також реалізації інших цілей і завдань, визначених у вищезгаданих угодах про Митний союз, Договорі про поглиблення інтеграції в економічній та гуманітарній сферах і Договорі про Митний союз та Єдиний економічний простір, відповідно до намічених у зазначених документах етапів» [34].

Договором передбачено не тільки створення координуючих органів, але й Інтеграційного комітету, який:

- приймає рішення в межах повноважень, визначених цим Договором, а також делегованих йому Міждержавною Радою;
- щорічно представляє Міждержраді доповідь про стан справ у межах Співтовариства, в ході реалізації його цілей і завдань, звіт про свою діяльність, а також про виконання бюджету ЄврАзЕС;
- розглядає заходи, спрямовані на досягнення цілей Співтовариства, в тому числі укладення відповідних договорів та проведення Договірними Сторонами єдиної політики щодо конкретних питань, і готує відповідні пропозиції;
- має право звертатися з рекомендаціями в Міждержраду, з рекомендаціями і запитами в Міжпарламентську Асамблею і уряди Договірних Сторін, із запитами до Суду Співтовариства [34].

«ЄврАзЕС, як і зрештою Митний союз (МС), де-факто стали наступним шаблем євразійської реінтеграції під егідою РФ після СНД», – зауважила О. Кондратенко [346]. Загалом за період функціонування ЄврАзЕС (2010 – 2014 рр.) укладено 215 міждержавних договорів [323], які спрямовувалися на посилення інтеграційних процесів на пострадянському просторі.

Зокрема, у спільній Заяві, оприлюдненій після підписання Договору, президенти країн-підписантів зазначили, що цей крок – «свідчення єдності політичної волі керівників п'яти держав ще більш рішуче йти шляхом взаємного багатопланового співробітництва з перспективою виходу на реальну інтеграцію» [56].

Значне зацікавлення викликає документ «Пріоритетні напрями розвитку ЄврАзЕС на 2003 – 2006 рр. і наступні роки», де зазначено, що «у міру формування Митного союзу держави – члени ЄврАзЕС відповідно до статті 1 Договору про заснування Євразійського економічного співтовариства приймають рішення про розширення функцій і повноважень органів ЄврАзЕС та інших структур, які створюються на міждержавному рівні, що діють відповідно до статей 3 і 5 установчого Договору. Держави – члени ЄврАзЕС добровільно передають частину своїх повноважень органам ЄврАзЕС або іншим структурам, створюваним на міждержавному рівні. Обсяг і зміст названих функцій, а також структура зазначених органів визначаються відповідним міждержавним договором. Їх рішення мають обов'язковий характер і виконуються державами – членами ЄврАзЕС відповідно до статті 14 Договору про заснування ЄврАзЕС» [226].

ЄврАзЕС вибудовувався на основі двох складових. Перша – єдиний економічний простір – територія держав – учасниць договору, на якій «функціонують однотипні механізми регулювання економіки, що ґрунтуються на ринкових принципах і застосуванні гармонізованих правових норм, існує єдина інфраструктура та проводиться узгоджена податкова,

грошово-кредитна, валютно-фінансова, торгова і митна політика, які забезпечують вільний рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили».

Серед цілей такого простору – ефективне функціонування спільного (внутрішнього) ринку товарів, послуг, капіталу і праці; створення спільної системи заходів державної підтримки розвитку пріоритетних галузей економіки, виробничої та науково-технологічної кооперації [226].

Друга складова – митні території сторін – це єдина митна територія, щодо якої Сторонами встановлено Спільний митний тариф, застосовуються єдині заходи нетарифного регулювання, діють уніфіковані митні правила, забезпечено єдність управління митними службами та скасовано митний контроль на внутрішньому митному кордоні. Ще раз зазначимо, що «держави – учасниці ЄврАзЕС ставили перед собою спільне завдання – утворити спільний економічний простір у Євразії, хоча при цьому їхні цілі неабияк різняться, а про можливість годі й говорити» [226].

Таким чином, з метою повноцінної реалізації досягнутих домовленостей держави – члени ЄврАзЕС, визнаючи співробітництво в рамках Євразійського економічного співтовариства одним із пріоритетів, вважали:

- передбачати заходи щодо подальшого розвитку організації в політичних документах стратегічного характеру – щорічних посланнях президентів і програмних документах урядів держав – членів ЄврАзЕС;

- розробляти спільно з органами Співтовариства організаційно-правовий механізм реалізації та контролю за виконанням прийнятих договорів і рішень;

- вживати всіх необхідних заходів для реалізації «Пріоритетних напрямів розвитку ЄврАзЕС на 2003 – 2006 рр. і наступні роки» і включати їх до своїх національних програм міждержавного економічного співробітництва і плани роботи урядів [423].

Концепція міжнародної діяльності ЄврАзЕС (2007 р.) передбачала, що основними завданнями організації у зовнішньополітичній сфері є «вироблення єдиних підходів і координація дій з основних міжнародних питань, які торкаються інтересів ЄврАзЕС, при взаємодії товариства з міжнародними організаціями, фінансовими інститутами і в рамках міжнародних форумів» [43].

Митний союз розпочав роботу офіційно в рамках ЄврАзЕС як базова економічна структура [259]. Ідея створення єдиного митного простору як локомотива ЄврАзЕС виникла ще у 1995 р., коли керівники Росії, Білорусі та Казахстану підписали перший договір про створення єдиної митної території і формування Митного союзу. Вже тоді планувалось скасування тарифних і нетарифних обмежень щодо взаємної торгівлі, встановлення єдиного торговельного режиму та спільних митних тарифів [506, с. 122]. Не менш значимим було здійснення об'єднання митних територій країн-засновниць в єдину територію та перенесення митного контролю на зовнішні кордони союзу. Наступним етапом на цьому шляху став Договір про Митний союз і Єдиний економічний простір від 26 лютого 1999 р. [506, с. 123].

18 листопада 2011 р. Президенти Російської Федерації, Білорусі та Казахстану підписали Декларацію про Євразійську економічну інтеграцію. Тоді ж було ухвалено рішення щодо створення Євразійської економічної комісії (ЄЕК) як постійно діючого регулятивного органу Митного союзу, яка почала функціонувати з лютого 2012 р. ЄЕК призначена для забезпечення умов функціонування і розвитку МС та СЕП, а також розробки заходів щодо подальшого розвитку інтеграції [259].

1 січня 2012 р. розпочато функціонування Єдиного економічного простору Російської Федерації, Білорусі та Казахстану, на теренах якого мала проводитися узгоджена грошово-кредитна, валютно-фінансова, торговельна, податкова та митна політика [259]. Через два роки – 10 жовтня 2014 р. в

Мінську відбулося засідання Міждержавної ради Євразійського економічного співтовариства. Глави держав – членів ЄврАзЕС підбили підсумки роботи організації та підписали документи про припинення її діяльності. У засіданні взяли участь Президенти Білорусі, Казахстану, Киргизії, Росії та Таджикистану – країн – учасниць ЄврАзЕС з дня утворення організації, та Президент Вірменії С. Саргсян. Рішення про ліквідацію Євразійського економічного співтовариства прийнято у зв'язку з початком функціонування нового інтеграційного утворення – Євразійського економічного союзу, договір про створення якого вступив в силу 1 січня 2015 р. [323]. «Саме на реалізацію цього амбітного проекту великою мірою спрямована сучасна геостратегія Кремля», – зауважив А. Гольцов [259].

«ЄврАзЕС гідно виконав свою роль і став фундаментом для МС (Митного союзу) і ЄЕП (Єдиного економічного простору). Тому сьогоднішнє рішення про зміну формату нашої взаємодії – це реальне відображення процесів інтеграції, що відбуваються на пострадянському просторі», – зазначив на засіданні Президент Білорусі О. Лукашенко [318].

У контексті досліджуваної проблеми важливо розглянути участь України у новому регіональному інтеграційному об'єднанні. Передусім варто погодитися із думкою А. Бароніна (директор аналітичної групи Da Vinci AG), який зазначив, що всі економічні організації, які РФ утворює на пострадянському просторі (це видно навіть за показниками першого року функціонування Митного союзу), є утопічними і не мають нічого спільного з економікою. Це виключно політичні організації для закріплення зовнішньополітичного впливу РФ на пострадянському просторі [455].

«Євразійське економічне співтовариство було завжди і сьогодні зацікавлене у членстві України, яка, натомість, за словами його членів, могла отримати змогу скористатися перевагами об'єднання зусиль, спрямованих на

економічне зростання» [541], – зазначав керівник департаменту економічної політики ЄврАзЕС О. Казаков. «Чинний режим вільної торгівлі дозволив нам забезпечити ефективне зростання товарообігу за цей короткий період від 2000 року з 29 мільярдів доларів США до 123 мільярдів. ВВП по ЄврАзЕС збільшився на 59 відсотків, виробництво промислової продукції – на 48» [541], – наголошував він.

Проте можливість участі в ЄврАзЕС залишалася проблемним питанням для України. Таке членство мало відповідні політичні наслідки, що могли стати причиною виникнення бар'єрів для європейської інтеграції. Серед проблемних аспектів членства в ЄврАзЕС виокремлюють аспекти внутрішньополітичного, стратегічного та геополітичного характеру [308].

На думку українських чиновників (2010 р.), зокрема заступника міністра економіки В. Мунтіяна, Україна мала б одночасно інтегруватися у двох напрямках. «Що стосується Європейського Союзу, ми маємо виходити з національних інтересів. Європейський Союз – це 26,4 відсотка товарообігу, – зазначав він. – Це інвестиції та нові технології. Як це може бути не пріоритетом? Прем'єр-міністр у Брюсселі перебуває, і це правильно, ми це розвиваємо. Але я хочу сказати, що СНД – це 39 відсотків товарообігу, у нас дуже глибокі корені, дуже глибокі кооперація, інтеграція. І щоб втрачати цей ринок, ще ніхто нам не показав, де ми можемо його замінити» [541].

Принагідно зауважимо, що весь спектр українсько-російських відносин після 1991 р. завжди перебував у залежності від російського доктринально-концептуального бачення як перспектив розвитку двостороннього міждержавного співробітництва, так і російського впливу на пострадянський простір загалом [534]. Щодо України, то сьогодні її відносини з країнами – членами ЄврАзЕС на момент утворення організації уже регулювалися цілою системою як багатосторонніх угод у рамках СНД, так і двосторонніх договорів.

Серед найважливіших документів СНД слід назвати Угоду про створення зони вільної торгівлі та Протокол до неї (досі не ратифікований Росією) від 15 квітня 1994 р., Угоду про принципи формування спільного транспортного простору та взаємодію держав – учасниць СНД у галузі транспортної політики від 9 жовтня 1997 р., Угоду про Спільний аграрний ринок держав – учасниць СНД від 6 березня 1998 р. та ін. Крім того, Україна має двосторонні угоди з країнами – членами ЄврАзЕС про промислову кооперацію, вільну торгівлю (хоча і з поправками) тощо. Цей перелік, який можна і далі продовжувати, свідчить, що практично ЄврАзЕС багато в чому повторює домовленості в рамках СНД, тільки на субрегіональному рівні [226].

Щодо зацікавленості України в ринках ЄврАзЕС, то, як свідчить статистика, найбільше імпонував нашій державі ринок Росії. Загалом для зовнішньої торгівлі України сьогодні характерне переорієнтування експорту з ринку СНД на ринки інших країн, тоді як в імпорті питома вага колишніх радянських республік залишається досить високою (передусім за рахунок енергоносіїв та деяких інших видів природних ресурсів) [226].

Отже, Концепція національної безпеки Росії (2000 р.) визначала територію пострадянських держав як зону своїх особливих інтересів, передбачаючи здійснення домінуючого впливу на хід інтеграційних процесів у регіоні нових незалежних держав та формування єдиного економічного простору з країнами-членами СНД. Як результат, з одного боку, Росія прагне в нову імперську державу на базі Єдиного економічного простору, ЄврАзЕС, з іншого – намагається повернути притаманні Радянському Союзу функції наддержави, що стало очевидним після анексії країною-агресором Кримського півострова.

3.3. Євразійський економічний союз як теоретична основа нової союзної держави на пострадянському просторі

Базові положення російського економічного експансіонізму, які не лише підтримуються Російською Федерацією, але й «творчо» розвиваються і слугують основою для не зіставляваної з нормами міжнародного права відкритої агресії проти держав-сусідів, зокрема України, були оприлюднені восени 2003 р. головою правління РАО «ЕЭС России» А. Чубайсом на шпальтах «Независимой газеты» у вигляді концепції «ліберальної імперії». У своїй концепції російський політик виходить з того, що Росія є єдиним і унікальним лідером на всьому просторі СНД за обсягом економіки і рівнем життя громадян, а упродовж наступних 50 років може і повинна зміцнювати свої позиції. Місія Росії має полягати в побудові ліберальної імперії на основі відповідної ідеології, що відповідає як історичним, геополітичним та моральним засадам держави, так і духовному відродженню народу [534].

Для збереження цієї місії започатковано новий геополітичний проект Росії – Євразійський союз. Плани його створення В. Путін уперше озвучив у рамках Ділового форуму Митного союзу між Росією, Білоруссю і Казахстаном (2011 р.) [240]. Одразу ж зауважимо, що реалізація ідеї прем'єр-міністра Росії викликала скепсис у середовищі українських експертів. Заступник генерального директора Центру Разумкова В. Чалий зауважував: «Якщо проаналізувати те, що раніше говорив Володимир Путін, зокрема про жаль за розпадом Радянського Союзу, проаналізувати заяву про необхідність створення Євразійського союзу, можна зробити висновок, що в його уяві майбутній союз є дуже інтегрованим об'єднанням, щось дуже близьке до єдиної держави. Адже мова йде не тільки про економіку, мова йде про фактичну ліквідацію кордонів, єдину валюту, створення політичного і оборонного союзів. Загалом можна перефразувати відомий за радянських

часів вислів про те, щоби ми не будували, однак виходить КІРС. І сказати: щоб не будували на пострадянському просторі політики, пов'язані з минулим, все це буде схоже на Радянський Союз» [244].

Основні етапи формування Євразійського союзу можна простежити у хронологічній послідовності: I етап – Зона вільної торгівлі; II етап – Митний союз; III етап – Економічний та валютний союз (Євразійський економічний союз); IV етап – Політичний союз (Євразійський союз) [354].

Таким чином, Російська Федерація планувала реалізувати ідею побудови Євразійського союзу у декілька взаємопов'язаних етапів [408]: на основі поглиблення інтеграційних процесів у Митному союзі Росії, Білорусі та Казахстану за допомогою створення Єдиного економічного простору трьох держав; за допомогою трансформації Єдиного економічного простору в Євразійський економічний союз (планувалося здійснити до 2015 р.); на базі Євразійського економічного союзу створювати Євразійський союз. Характерно, що всі етапи передбачали залучення до наведених вище інтеграційних утворень Киргизстану, Таджикистану, Узбекистану, Вірменії, Молдови, а також України [310].

Варто погодитися з О. Кондратенком, який зауважував, що проголошення створення Євразійського економічного союзу стало початком реінтеграції євразійського простору як нового проекту Росії. «Черговий етап інтеграційних процесів припав на час різкого загострення стосунків РФ із Заходом у контексті російсько-української кризи, пов'язаної з анексією Криму та активізацією збройного сепаратизму на сході України, підтримуваного Москвою, – писав він. – Така геополітична поведінка Росії остаточно змінила зовнішньополітичну орієнтацію України на користь європейського вектора, а також не могла не вплинути на позицію ключових країн – учасниць ЄАЕС – Білорусі та Казахстану. Названі країни навіть не

виключають припинення свого членства в новоствореній структурі у разі відчуття загрози своїй національній безпеці та суверенітету» [346].

Поглиблення євразійської економічної інтеграції мало призвести до виникнення єдиної економічної системи з функціонуванням спільної валюти, а розвиток економічної інтеграції мав стимулювати активізацію співробітництва в політичній, правовій, військовій, соціальній, культурній та інших сферах. Таким чином, передбачена трансформація Євразійського економічного союзу в наднаціональне імперське об'єднання – Євразійський союз, який на основі економічної інтеграції має увібрати в себе максимально багато інших сфер співпраці [259].

Зауважимо, що процес створення Російською Федерацією галузевих та регіональних інтеграційних структур, в основному економічного спрямування, на пострадянському просторі відбувався досить динамічно, однак при цьому Росія не забувала і про більш масштабний проєкт Євразійського союзу [408]. Знову про нього було згадано у грудні 2010 р. на саміті ЄврАзЕС. Восени 2011 р. проєкт Євразійського союзу одержав новий поштовх у зв'язку з публікацією програмної статті тодішнього прем'єр-міністра Росії В. Путіна під назвою «Новий інтеграційний проєкт для Євразії – майбутнє, яке народжується сьогодні» (2011 р.) [176].

Прем'єр-міністр Росії докладно описав перспективи створення на пострадянському просторі Євразійського союзу, що раніше на Заході вже поспішили назвати «спробою відродження СРСР» [240]. У своїй статті «Новий інтеграційний проєкт для Євразії – майбутнє, яке народжується сьогодні», опублікованій у газеті «Известия», В. Путін заявив, що така точка зору – наївна. На його думку, «наївно намагатися реставрувати чи копіювати те, що вже залишилося в минулому, але тісна інтеграція на новій ціннісній, політичній, економічній основі – це веління часу» [176]. Він зауважив: «Ми пропонуємо модель потужного наднаціонального об'єднання, здатного

стати одним із полюсів сучасного світу і при цьому відігравати роль ефективної «зв'язки» між Європою і динамічним Азіатсько-Тихоокеанським регіоном» [176].

«Будівництво Митного союзу і Єдиного економічного простору (ЄЕП) закладає основу для формування в перспективі Євразійського економічного союзу. Одночасно буде йти і поступове розширення кола учасників Митного союзу і ЄЕП за рахунок повноцінного підключення до роботи Киргизії та Таджикистану. Ми не зупиняємося на цьому і ставимо перед собою амбітне завдання: вийти на наступний, більш високий рівень інтеграції – до Євразійського союзу» [176], – наголосив В. Путін.

На думку російського прем'єр-міністра, «Євразійський союз – це відкритий проєкт. Ми вітаємо приєднання до нього інших партнерів, і насамперед країн Співдружності. При цьому не збираємося когось квапити або підштовхувати, – зазначає він. – Це має бути суверенне рішення держави, продиктоване власними довгостроковими національними інтересами» [240].

Політик також заявив, що Митний, а в подальшому і Євразійський союз стануть учасниками діалогу з ЄС. «Таким чином, входження до Євразійського союзу, крім прямих економічних вигод, дозволить кожному з його учасників швидше і на більш сильних позиціях інтегруватися в Європу», – зауважує голова російського уряду [240]. Додамо, що встановлення контролю над Україною та залучення її до Євразійського союзу дозволило б Російській Федерації виконати два завдання: по-перше, було б реалізовано важливий економічний (а в майбутньому, можливо, і геополітичний) проєкт, який міг би стати противагою Китаю та ЄС, а по-друге, виконання цього завдання виправдало б очікування населення, оскільки передвиборна риторика В. Путіна частково опиралася на обіцянку практичної реалізації ідеї Євразійського союзу [408].

В. Путін нагадав, що 1 січня 2012 р. почав роботу «найважливіший інтеграційний проєкт» – Єдиний економічний простір Росії, Білорусі та Казахстану. Прем'єр-міністр Росії писав, що громадяни Єдиного економічного простору, в якому будуть зняті міграційні, прикордонні та інші бар'єри, зможуть без всяких обмежень обирати, де жити, отримувати освіту і працювати. Бізнесмени також отримають право вільно обирати, в якій країні вести справи – в Росії, Білорусі чи Казахстані [176].

Стосовно попередньої моделі співпраці, покликаної зберегти виробничі, економічні та інші зв'язки колишніх країн СРСР – Союзу Незалежних Держав, В. Путін зазначив, що «можна по-різному оцінювати ефективність СНД, нескінченно міркувати про його внутрішні проблеми, про нереалізовані очікування, але важко сперечатися з тим, що Співдружність залишається незамінним механізмом, що дозволяє зближувати позиції та виробляти єдину точку зору на ключові проблеми, які стоять перед нашим регіоном, і приносить очевидну, конкретну користь всім його учасникам» [176].

Один із лідерів російської провладної політичної партії «Єдина Росія» Б. Гризлов у статті «Майбутнє за нами» [156] також висловив свої міркування щодо перспектив майбутньої організації «Росія завжди була великою країною. Росія буде великою країною! – писав він. – Ми створюємо новий союз держав, в який вже входять Росія, Білорусь і Казахстан, а потенційно можуть увійти й інші країни пострадянського простору» [156].

На думку Б. Гризлова, «новий глобальний гравець [Євразійський союз – *Н.М.*] повинен не просто стати мостом між Європою і Азією. Робота щодо інтеграції йде вже давно (сьогодні у Росії, Білорусі, Казахстану – єдиний економічний і митний простір, безвізовий режим). А найближчим часом об'єднавчі процеси виходять на новий, вирішальний етап. Більш того, в таких країнах, як Україна, Киргизстан, Вірменія, дуже сильні настрої їх

народів увійти в цей Союз». Він переконував, що «поєднання природних ресурсів, капіталів, сильного людського потенціалу дозволить Євразійському союзу бути конкурентоспроможним в індустріальній і технологічній гонці, у змаганні за інвесторів, за створення нових робочих місць та передових виробництв... і поряд з іншими ключовими гравцями та регіональними структурами – такими як ЄС, США, Китай... – забезпечувати стійкість глобального розвитку» [156].

Помітно, що у програмному документі В. Путіна Євразійський союз вибудовувався на імперських ідеях [408]. Підтвердження цього – дії щодо України з боку Росії. Зокрема остання використовувала усі доступні їй засоби для того, щоб наша держава в особі колишнього Президента В. Януковича відмовилася від європейської інтеграції та взяла курс на приєднання до євразійського проєкту [408]. Важливість України для цього проєкту зумовлюється багатьма чинниками, серед яких можна виокремити: територію, населення, стратегічне розташування держави. У цьому контексті не варто забувати про роль України у транзиті російського газу, оскільки цей фактор зберігає своє значення, незважаючи на проєкт «Північний потік», який лише частково розв'язує проблему транзиту [408], [17, арк. 22–26].

Керівництво Російської Федерації свідоме того, що успішна євроінтеграція України – це не лише виклик російському інтеграційному проєкту, але й переконливий мобілізаційний приклад для інших пострадянських країн (Молдова, Грузія) [465, с. 3]. Тому В. Путін та його оточення бажали залучити Україну до Євразійського союзу не тільки і не стільки в силу економічних причин, але й, передусім, – ідеологічних [408]. Л. Шевцова, колишній науковий працівник Центру Карнегі у Москві, вважає, що євразійське об'єднання – це «концепція антизаходу, спосіб відчуження Росії від Заходу» [325]. Автор дослідження погоджується з думкою російського експерта, що «Україна для Путіна – це «особистий проєкт», у

рамках якого «Україна розглядається російським керівництвом як недодержава, як спільність, яка не має нації, ідентичності» [566]. Як доказ цього можна навести висловлювання російського Президента, коли він у 2008 р. під час розмови зі своїм американським колегою Дж. Бушем зазначив, що «Україна – це взагалі не держава» [408].

З цих причин стратегічною метою сучасного економічного тиску Росії на Україну є крах її економіки. Цим В. Путін «прагне довести Заходу неспроможність західної економічної моделі для країн посткомуністичного світу та показати неготовність США, ЄС і міжнародних фінансових інституцій взяти на себе тягар допомоги економіці України» [307]. М. Дорошко зазначає, що «якби обставини склалися згідно зі сценарієм Путіна, єдиним рятівником української економіки стає Росія, що повертає Україну на шлях інтеграції до Митного і Євразійського союзу і, відповідно, робить неможливою реалізацію Угоди про асоціацію України з ЄС, позбавляючи Україну будь-яких перспектив на інтеграцію до Європейського Союзу» [307].

Українські експерти констатують: те, що пропонує Росія нині, це «спроби копіювати організаційні форми європейських співтовариств. Це нагадує підлітків, які для того, щоб бути схожими на мужніх і сміливих солдатів, одягають військову форму. Але як камуфляж не робить з підлітка солдата, так і для регіональної інтеграції у формі вільної торгівлі, а тим більше Митного союзу, спільного ринку, монетарного союзу тощо самої лише форми замало» [245]. Учені зазначали, що «перш за все необхідний кістяк, утворений з економічно сильних держав з відносно однаковими показниками – продуктивністю праці, ВВП на душу населення, рівнем розвитку інфраструктури, дієвою ринковою економікою з високим рівнем макроекономічної стабільності тощо. Біля витоків Європейського об'єднання вугілля і сталі, Європейського економічного співтовариства, Євроатома, на

базі яких виник Є[вропейський] С[оюз], стояли найрозвиненіші держави Європи, зокрема Франція, ФРН, Італія, Нідерланди...» [245].

Євразійський економічний союз, починаючи з 1 січня 2015 р., змінив собою Євразійське економічне співтовариство, Митний союз і Єдиний економічний простір. Спочатку учасниками договору були три держави: Росія, Білорусь і Казахстан. У 2014 – 2015 рр. до них приєдналися Вірменія та Киргизстан [319]. Драматизм інтеграційних проєктів на пострадянському просторі полягає в тому, що не вдалося виробити науково обґрунтовану зрозумілу інтеграційну стратегію стосовно один одного. Як обмежувачі виступали і виступають національні політичні й економічні інтереси, що формуються в результаті сполучення цілей розвитку країн з глобальними та регіональними факторами і ресурсами їх досягнення. Заявлені цілі у вигляді «створення єдиних економічних просторів» не підкріплювалися потребами національних економік у більш глибоких формах регіонального співробітництва, а інституційна дивергенція, поточні господарські суперечності та побоювання втрати суверенітету опускали високі інтеграційні цілі до найбільш прийняттого ступеня для всіх угруповань – двосторонніх Зон вільної торгівлі з обмеженнями і вилученнями [319].

Отже, як зазначав Р. Безсмертний, після обрання Президентом Російської Федерації В. Путіна СНД спробували використати як центр реанімації СРСР. «Кремль запропонував Євразійське економічне співтовариство, потім ЄврАзЕС, потім спільну російсько-білоруську державу... Росія і зараз наполегливо нав'язує сусідам свою імперську колоніальну політику. Інакше вона не може існувати, бо не володіє інтелектуальним ресурсом для забезпечення свого поступального розвитку», – підсумовував він [204].

«Цілком очевидно, що спроби реалізувати Р[осійською] Ф[едерацією] ці та інші інтеграційні проєкти на пострадянському просторі будуть

продовжуватися, – зауважує І. Мельничук. – На даний час більшість з існуючих інтеграційних структур, у тому числі й новостворених, використовуються як форуми для обговорення актуальних проблем. Однак вони не зможуть претендувати на щось більше до того часу, поки держави-учасниці не доведуть до свого логічного завершення внутрішні економічні та політичні перетворення. Більше того, на нашу думку, нинішня агресивна російська політика щодо своїх сусідів ставить під сумнів не лише приєднання до проєкту Євразійського союзу нових членів, але і можливий вихід з нього тих держав, які уже частково у нього інкорпоровані, зокрема Казахстану та Білорусі» [408].

Сьогодні створення нової інтеграційної організації (Євразійський союз) дає можливість Росії продемонструвати світові відновлення своє могутності та здатності трансформувати як євразійський простір, так і світовий порядок загалом [346]. Однак політичні реалії вибудовують іншу картину: кореспонденти американського видання «Foreign Policy» зазначали: «Стає зрозуміло, що Євразійський союз не стане козирем у геополітичній грі Путіна попри його сподівання. Євразійське об'єднання повинно було закріпити лідерство і вплив Росії на своїх сусідів, однак натомість лише підтвердило занепад зовнішньої політики Кремля» [211].

Журналісти німецького часопису «Die Zeit» зауважували, що євразійське об'єднання Росії не спроможне конкурувати з Євросоюзом: населення проєкту В. Путіна не дотягує навіть до третини кількості мешканців Є[вропейського] С[оюзу], економіка Євразійського союзу становить лише одну шосту частину від європейської» [211].

З іншого боку, експерти зазначають, що «впродовж останнього часу в рамках реалізації стратегічної ініціативи «Один пояс, один шлях» Китай посилив свої позиції в економіках пострадянських країн і вже переважає Росію за низкою ключових показників. Насамперед це стосується країн Азії»

[338]. Екс-голова Служби зовнішньої розвідки України, президент аналітичного центру геополітичних досліджень «Борисфен Інтел» В. Гвоздь наголосив, що, наприклад, у 2017 р. частка Китаю в зовнішній торгівлі Киргизстану досягла майже 57%, а Росії – знизилася до 17%. «Китайські інвестиції в економіку пострадянських країн також зростають і перевищують російські. За рахунок цього Китай фактично зводить нанівець плани Москви щодо побудови Євразійського союзу як нової форми об'єднання колишніх радянських республік на чолі з Росією» [338], – зауважував він.

Отже, основоположні тези російського економічного експансіонізму стосуються побудови своєрідної ліберальної імперії на основі відповідної ідеології. Для досягнення цієї мети започатковано новий геополітичний проект Росії – Євразійський Союз. Його витоки стосуються економічної площини інтеграційних процесів на пострадянському просторі (Митний союз, Євразійське економічне співтовариство Євразійський економічний союз, Єдиний економічний простір). Сьогодні Євразійський союз розглядається Росією у якості нового шансу щодо зміцнення та збереження свого впливу на теренах СНД.

Висновки до Розділу 3

СНД – перше наддержавне утворення на пострадянському просторі, яке виникло одразу ж після розвалу СРСР (1991). На сьогодні можна виокремити чотири етапи взаємостосунків України і країн Співдружності: 1) 1991 – 1998 рр. – більше половини українського експорту направлялося до країн СНД; 2) 1999 – 2004 рр. – Україна експортувала більше своєї продукції в країни Європейського Союзу, ніж у країни СНД; 3) 2007 – 2013 рр. – частка експорту країн СНД значно впала у порівнянні з часткою Європейського Союзу. Україна не стала дійсним членом СНД і перебувала в «особливому статусі», який випливав із ратифікованої нею Біловезької Угоди.

Неефективність інститутів СНД, дезінтеграційна позиція Української держави на зламі ХХ – ХХІ ст., де-факто, паралізувала роботу цієї міжнародної інституції. Якщо з політичної точки зору СНД, де факто, асоціюється з механізмом консультацій, обміну думками та прийняття рішень, то в економічній сфері наддержавному утворенню не вдалося домогтися вагомих зрушень як в інтеграційному масштабі, так і в рамках міждержавних торговельно-економічних відносин.

На зламі ХХ – ХХІ ст., в умовах неефективності структур СНД, Російська Федерація розпочала шукати нові шляхи до посилення свого впливу на держави колишнього СРСР. Утворення ЄврАзЕС відповідало національним інтересам Російської Федерації. Євразійське економічне співтовариство стало основою для подальшого посилення економічної і політичної інтеграції між країнами пострадянського простору у формі Митного союзу (2010 р.), Єдиного економічного простору (2012 р.) і Євразійського економічного союзу (2015 р.).

Новий геополітичний проект Росії – Євразійський Союз (основні етапи його формування: Зона вільної торгівлі; Митний союз; Економічний та валютний союз (Євразійський економічний союз). На думку очільників країни-агресора поглиблення євразійської економічної інтеграції мало привести до виникнення єдиної економічної системи з функціонуванням спільної валюти. Розвиток економічної інтеграції мав стимулювати активізацію співробітництва в політичній, правовій, військовій, соціальній, культурній та інших сферах. Таким чином, передбачена трансформація Євразійського економічного союзу в наднаціональне імперське об'єднання – Євразійський союз.

РОЗДІЛ 4

ГІБРИДНІ «DIME-КОНФЛІКТИ» ТА ЇХ НАСЛІДКИ

4.1. «Газові війни»: витоки, перебіг

Сьогодні більшість військово-політичних міждержавних протистоянь не мають форми «збройних конфліктів» і в політологічній думці називаються «DIME-конфлікти» (англ. Diplomacy – дипломатія, Information – інформація, Armed Forces – збройні сили, Economy – економіка). Ці конфлікти відбуваються у двох формах: гібридні та мережецентричні [544, с. 54–57]. Головна мета «гібридної війни» – не фізичне знищення противника, а його підкорення, заволодіння ресурсами. Саме тому під час цього типу конфлікту активно застосовуються економічні, квазімілітарні, дипломатичні, інформаційні та інші засоби [54, с. 57].

Українські науковці переконливо доводять, що Російська Федерація завчасно готувалася до «гібридної війни» у нашій державі. Проте тільки у 2013 р. начальник генерального штабу Збройних Сил Росії В. Герасимов публічно озвучив стратегію і тактику своєї країни у майбутній російсько-українській війні. Він констатував, що в сучасних геополітичних реаліях «зросла роль невійськових способів у досягненні політичних і стратегічних цілей, які у низці випадків за своєю ефективністю значно перевершили силу зброї... Акцент використовуваних методів протиборства зміщується у сторону широкого застосування політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невійськових заходів» [262]. Говорячи про «невійськові заходи», мають на увазі використання «енергетичної війни», «торгової війни» та інших засобів тиску на Україну [262].

Звичайно, провідне місце у «невійськовій гібридній війні» Російської Федерації не тільки в Україні, але й на усьому пострадянському просторі, відведено енергетичному шантажу. «Аналіз поведінки Росії в 2000-х роках показує, що вона послідовно рухалася до використання енергоресурсів як енергетичної зброї, ретельно маскуючи це під комерційні суперечки з покупцями російських вуглеводнів на пострадянському просторі», – констатує М. Гончар [262]. О. Литвиненко також зауважує, що економічна «гібридна війна» проти України ведеться упродовж принаймні останнього десятиріччя [377, с. 47]. «Окрему увагу слід звернути на енергетичний сектор, де у 2005 – 2006 рр. і 2009 р. відбувалися газові війни. Після 2013 р. російські обмежувальні заходи призвели до падіння двосторонньої торгівлі за три роки у понад 3 рази», – зазначає науковець [377, с. 47]. Погоджуючись із цими міркуваннями, додамо, що відлік «газової війни» необхідно починати не із 2000-х років, а фактично з часу відновлення Українською державою незалежності (1991 р.).

Зазначимо, що радянська газова промисловість зародилася в Українській РСР у 1930-х роках – сформовано серію трубопроводів, які виконували транзитну функцію. «Розпад Радянського Союзу і встановлення кордонів порушили не одну інфраструктуру. Але не так, як газу, – наголошують економісти. – Наслідком стало те, що основні активи «Газпрому» залишилися на території України, тобто, вийшли з-під безпосереднього контролю. Отже, при конфлікті між двома країнами спокуса використати «газову зброю» (задіяти шкоди, у випадку Росії, утримуючи газ, або у випадку України, затримуючи транзит) дуже висока, повторюється дедалі частіше, і з кожним разом все прохолодніше» [329].

О. Луценко констатує, що «наша держава є частиною геополітичної та гео економічної системи розподілу нафтогазових потоків відтоді, як ще за часів Брежнєва в СРСР розпочалося будівництво газопроводів для забезпечення його максимальної присутності на енергоринку Західної Європи» [389].

«Енергетична залежність європейців від Радянського Союзу давала йому змогу використовувати нафтогазовий чинник для політичного впливу на Захід, але вона ж обернулася стратегічною поразкою, коли падіння цін на енергоносії остаточно підірвало економіку СРСР і пришвидшило його розпад», – зазначав він [389]. Росія, як показали подальші події, використала досвід СРСР у сфері ведення «гібридних воєн».

Після розпаду СРСР перші російсько-українські переговори про постачання газу відбулися у серпні 1992 р. – досягнуто домовленостей про постачання газу до України і його транзит через нашу територію, а також про взаєморозрахунки у цих операціях [341] (Російська Федерація зобов'язалася постачати до України 70 млрд кубометрів газу на рік, а Україна – транспортувати до Європи 102 млрд кубометрів газу [424]). Проте, в умовах прогресуючої соціально-економічної кризи, з другої половини 1992 р. почала зростати заборгованість України за поставлені енергоресурси, зокрема газ. Станом на лютий 1993 р. борг України перед «Газпромом» уже перевищував 138 млрд рублів. Росія оголосила про призупинення постачань газу Україні. У відповідь українська влада пригрозила перекрити транзитні газопроводи [424].

Початок «газових війн» збігся у часі з українсько-російськими переговорами щодо ядерного роззброєння, які розпочалися 26-27 січня 1993 р. в Ірпені (Київська область), на них, за словами Ю. Костенка, проблема власності вималювалася як ключова [5, арк. 22–25]. «Попри те, що основною темою мали стати угоди про забезпечення безпеки стратегічних носіїв та ядерних боєзарядів (передовсім – про їх гарантійне обслуговування), Росія ухилилася від обговорення питань по суті і ультимативно пов'язувала їх вирішення із визнанням Україною права власності Р[осійської] Ф[едерації] на ядерні боеголовки та належності місць їх зберігання (так званих об'єктів «С») до Збройних сил Р[осійської] Ф[едерації], тимчасово дислокованих в Україні» [130, с. 102].

Другий раунд переговорів (2-3 березня 1993 р.) у Москві (Російська Федерація) не приніс змін. «Мої посилення як керівника урядової делегації на той факт, що ядерна зброя, згідно із законом України і нормами міжнародного права, є нашою власністю і це питання не обговорюється, наштовхувалися на російську демагогію на тему «Україна не є ядерною державою, і Росія не має права передавати їй ядерні секрети» [103, с. 105], – згадував Ю. Костенко. Більше того, російська делегація розпочала з погроз припинити поточне обслуговування ядерних боеголовок, поки Україна не визнає їх російськими [103, с. 105]. Згодом Україна, не маючи змоги розрахуватись за російський газ, підписала Масандрівські угоди (детальніше – далі) [103, с. 106].

Щодо газових переговорів, то Президент Росії (Б. Єльцин) і Президент України (Л. Кравчук) 24 червня 1993 р. підписали угоду про врегулювання взаємної заборгованості за продукцію, поставлену одна одній до 1 січня 1993 р. [103, с. 108]. Відповідно до документа:

- встановлювалися фіксовані ціни за спожитий газ («ціни на природний газ, що поставляється з Російської Федерації споживачам України, встановлюються до 1 червня 1993 р. у розмірі 15 600 крб за 1000 куб. метрів, а з 1 червня 1993 р. встановлюється ціна у розмірі 42 000 крб за 1000 куб. метрів з приведенням її до 1 грудня 1993 р. до 80 доларів США») [115];

- встановлювалися фіксовані ціни за транзит газу («тариф за транзит природного газу через територію України від її кордону з Російською Федерацією і Республікою Білорусь встановлюється до 1 червня 1993 р. у розмірі 180 крб за транзит 1000 куб. метрів природного газу на відстань 100 км, а з 1 червня 1993 р. – у розмірі 1195 крб та доведенням його до 31 грудня 1993 р. до 1,5 долара США (з відшкодуванням витрат на експлуатаційні потреби у розмірі 0,23 долара США») [115].

Таким чином, 1993 рік став початком «газової війни» Російської Федерації проти України. «Перший газовий конфлікт між Україною та РФ

виник у 1993 році. Через борг «Газпром» пригрозив припинити постачання. Українська сторона у відповідь пообіцяла перекрити газопровід для транзиту газу в ЄС. Тоді конфлікт удалося швидко врегулювати», – наголошував Р. Буданов [223]. Додамо, що того ж року Росія використала газовий борг як важіль тиску під час підписання т. зв. Масандрівських угод [402] – Президент Російської Федерації Б. Єльцин погодився розтермінувати борг в обмін на утилізацію ядерної зброї. Окрім того, Чорноморський флот, який базувався у Криму, разом із інфраструктурою переходив до Росії [7, арк. 2–8].

Масандрівські угоди включали:

- Протокол про врегулювання проблем Чорноморського флоту;
- Основні принципи утилізації ядерних боєзарядів стратегічних ядерних сил, що дислоковані в Україні;
- Угоду між Урядом Російської Федерації та Урядом України про утилізацію ядерних боєзарядів;
- Угоду між Україною та Російською Федерацією про порядок здійснення гарантійного та авторського нагляду за експлуатацією стратегічних ракетних комплексів Стратегічних Сил, розташованих на їхніх територіях [402].

Напередодні зустрічі, згадував учасник переговорів В. Безкоровайний, «Президенти поставили завдання своїм главам урядів й усамітнилися для бесіди віч-на-віч. Л. Кучма запропонував такий порядок розгляду питань: спочатку проблема створення об'єднаного командування Ч[орноморського] Ф[лоту], згодом ядерне роззброєння, наприкінці – борги України за газ. В. Черномірдин жорстко наполіг спершу розглянути питання боргів за газ, а проблеми Ч[орноморського] Ф[лоту] – у кінці. Такий порядок розгляду питань для України виявився абсолютно неприйнятним, тому що переконливої позиції в українського керівництва щодо оплати боргів за газ просто не було, як і грошей. Тому все подальше виглядало як ультиматум – «розірвавши на шматки» українську сторону за газові борги, про які

більшість делегації нічого не знала, у росіян «ніби випадково» виникає ідея розрахуватися за газові борги флотом» [402].

В. Безкоровайний зауважував, що особовий склад сторожових кораблів «Гетьман Сагайдачний», СКР-112 у своїх заявах, надісланих Президентові і Голові Верховної Ради України, а також міністрові оборони, засудили ідею з купівлею флоту та подальше перебування кораблів іноземної держави на території України. Військовослужбовці вузла зв'язку штабу ВМС України закликали звернутися до Міжнародного суду з позовом до Росії за ошуканство в розрахунках під час поділу флоту колишнього СРСР. Морські піхотинці ВМС заявили, що економічні прорахунки державних діячів не можна компенсувати продажем української землі та поступками, які суперечать державним інтересам. Схожі звернення ухвалили і в інших частинах ВМС [402]. Однак Україна погодилася обміняти частину своїх кораблів Чорноморського флоту на списання 800 млн доларів першого газового боргу перед Росією [542].

Досягнуті не вигідні для України домовленості не ліквідували напруги в російсько-українських відносинах, про що свідчить припинення постачання газу до України у серпні 1993 р. Після напружених переговорів Прем'єр-міністра України Л. Кучми з В. Черномірдіним Російська Федерація відновила постачання енергоресурсів, проте скоротила експорт на 25% через зростання заборгованості. «Саме в цей час Росія вперше звинуватила Україну в несанкціонованому відборі газу з транзитної труби, а потім запропонувала здати їй в оренду низку об'єктів української газотранспортної системи» [341], – зазначав В. Княжанський.

У лютому-березні 1994 р. продовжувалися тимчасові зупинки газових постачань Російською Федерацією, що започаткувало новий переговорний процес. У листопаді Українська держава отримала гарантії постачань газу на грудень поточного року та 1994 р. (Росія постачає 50–70 млрд кубометрів газу і забезпечує транзит із Середньої Азії до України 25–35 млрд кубометрів,

а Україна транспортує до Європи 111–144 млрд кубометрів газу на рік [424]).

До того ж, Україна 4 грудня 1994 р. підписала Угоду про врегулювання питань правонаступництва стосовно зовнішнього державного боргу та активів колишнього Союзу РСР [4, арк. 2–5]. Відповідно до документа:

- Україна передає, а Російська Федерація бере на себе зобов'язання з виплати частки України у зовнішньому державному борзі колишнього Союзу РСР станом на 1 грудня 1991 р. (ст. 3) [297];

- для виплати частини зовнішнього боргу, закріпленого за Україною, Україна передає, а Російська Федерація приймає частку України в активах колишнього Союзу РСР станом на 1 грудня 1991 р. (ст. 4) [114].

У 1995 р. газовий борг України був реструктуризований, створено умови для формування внутрішнього газового ринку і, відповідно, появи перших недержавних газотранспортних компаній (розведено отримувану Україною плату за транзит і оплату за імпортований газ) [1, арк. 12]. Вжиті заходи дозволили у 1996 р. оминати «газових війн». У цей же період започатковано діяльність російсько-української комісії зі співпраці. Експерти зазначають, що робота Комісії, створеної за ініціативи Є. Марчука, привела «до систематизації двосторонніх проблем і дозволила поліпшити координацію під час їх розв'язання» [341].

Особливу увагу необхідно звернути на появу в цей період перших приватних газотранспортних компаній, окремими співвласниками яких були російські бізнесмени. Найвпливовішими з них були:

а) Корпорація «Республіка» (очолював І. Бакай, а також АТЗТ «Інтергаз», інтереси якого лобіював О. Волков);

б) ТОВ «Корпорація «Співдружність», згодом – ТОВ «ПФК «ЄЕСУ» (Ю. Тимошенко, В. Пінчук);

в) Російсько-американська корпорація International Trade and Energy Resources Association (ITERA) (із корпорацією співпрацював Д. Фірташ);

г) промислово-фінансова компанія «ОЛГаз» (О. Іщенко, «РАО Газпром» – 31% акцій) [389].

Боротьба між новоствореними кланами додавала Російській Федерації у «газових війнах» додаткових переваг. «Думати про енергозбереження, розвиток власних покладів чи отримання газу з альтернативних джерел (окрім Росії та Туркменістану, який міг постачати блакитне паливо лише територією Росії) було нікому», – із сумом констатували експерти [389].

В умовах безпрецедентної за масштабами соціально-економічної кризи середини 1990-х років у 1997 р. Українська держава відмовилася від підвищення ціни за транзит російської нафти магістральним нафтопроводом «Дружба». У тому ж році підписано Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією [32], відповідно до якого наша держава гарантувала перебування у Криму російського Чорноморського флоту до 2017 р. (орендна плата за цю військово-морську базу прив'язувалася до погашення заборгованості України за газ) [32]. Також Сторони повинні були б:

- розвивати рівноправне і взаємовигідне співробітництво в економіці, утримуватися від дій, які можуть завдати економічної шкоди одна одній. З цією метою визнають необхідність поетапного формування і розвитку загального економічного простору шляхом створення умов для вільного пересування товарів, послуг, капіталів і робочої сили;

- прагнути до узгодження своєї фінансової, грошово-кредитної, бюджетної, валютної, інвестиційної, цінової, податкової, торгово-економічної, а також митної політики, до створення рівних можливостей і гарантій для господарюючих суб'єктів, сприяти формуванню та розвитку прямих економічних і торговельних відносин на всіх рівнях,

- забезпечити сприятливі умови для прямих торговельних та інших економічних відносин і співробітництва на рівні адміністративно-територіальних одиниць відповідно до діючих національних законодавств,

приділяючи особливу увагу розвитку економічних зв'язків прикордонних регіонів [32].

Починаючи з 1998 р., «Газпром» припинив прямі постачання газу Україні та почав постачати газ лише в оплату за транзит. Експортером газу стала посередницька компанія «Ітера», згодом – «Eural Trans Gas» та «РосУкрЕнерго» [341]. Надалі, не маючи змоги погасити заборгованість за газ, упродовж 1999 – 2001 рр. Україна віддала Російській Федерації вісім стратегічних бомбардувальників Ту-160, три Ту-95МС, близько 600 крилатих ракет Х-22, що стояли на озброєнні далекої авіації, а також наземне устаткування. У відповідь лунали звинувачення у крадіжках газу з газотранспортної системи [341].

Наведені факти свідчать, що для досягнення зовнішньополітичних цілей Російська Федерація, починаючи із 1990-х років, активно використовувала в якості «енергетичної зброї» власний паливно-енергетичний комплекс [415]. Саме енергетика, передусім сфера газопостачання, слугувала Росії інструментом досягнення своїх цілей у взаємовідносинах з Україною та країнами Європейського Союзу у передвоєнний період [415].

Затишшя у «газовій війні» на зламі ХХ – ХХІ ст. змінилося новою хвилею ескалації конфлікту у середині 2000-х років, що пов'язано з перемогою Помаранчевої Революції. Напередодні, сприяючи перемозі В. Януковича на президентських виборах 2004 р. в Україні, російська влада схвалила додаткову угоду до контракту між «Газпром» і «Нафтогазом», відповідно до якої на п'ятирічний термін (до 2009 року), для України встановлювалася фіксована ціна на російський газ – 50 доларів США за тисячу кубометрів [341].

Експерти, аналізуючи російсько-українські газові війни, задають риторичне запитання: «Чомусь в той самий час, коли Росія розкуркулювала Білорусь [у 2007 р. Росія стала співвласником білоруської газотранспортної системи – *Н.М.*] по повній програмі, в газових стосунках з Україною

панувала повна гармонія. Чому? А тому, що рішення про перехід нашої «труби» під російський контроль вже було погоджене на рівні Президентів Кучми та Путіна і формалізоване у вигляді «Міжнародного консорціуму з управління та розвитку газотранспортної системи України». Він був створений у 2003 році і мав, судячи з усього, повноцінно запрацювати в 2005-му, після президентських виборів» [135].

Однак, передаючи Російській Федерації українську газотранспортну систему, керівництво Української держави, за словами експертів, «хотіло отримати гарантії по цінах та обсягах природного газу – що було життєво необхідно металургійно-хімічним олігархам з оточення Л. Кучми. Ці гарантії були надані: Україна погоджується віддати трубу в консорціум, а натомість отримує на п'ять років газ по 50 доларів США» [135]. Зауважимо, тоді ж Росія розпочала будівництво газопроводів в обхід території України (Ямал – Європа та Північний потік). Це призвело до зниження обсягів газового транзиту через Україну [341].

Власне після Помаранчевої революції (2004 р.) директор Національного інституту стратегічних досліджень, на той момент – радник Президента і голова ради Національного банку України А. Гальчинський прогнозував, що Росія й надалі використовуватиме газове питання для політичного тиску на Україну. «За моїми оцінками, тиск Росії за енергетичними лініями буде доти, доки Україна не почне поступатися своїми політичними позиціями. А цього ніколи не буде. І такий тиск посилюватиметься в майбутньому» [223], – зазначав він.

Окреслену тезу підтверджують слова В. Путіна: 22 грудня 2005 р., виступаючи на засіданні Ради безпеки Російської Федерації, Президент окреслив зовнішньополітичну доктрину Росії, назвавши свою країну «енергетичною імперією». Цей факт почали усвідомлювати і в РНБО України. Як зазначала Р. Богатирьова: «Велика небезпека для всіх нас – ми

можемо стати беззахисними перед новим видом зброї – енергетичним, яка здатна підірвати основи сучасного світового порядку» [351].

Справді, наприкінці 2005 р. Україні був представлений ультиматум, який полягав у збільшенні ціни на газ до 160 доларів США за тисячу кубометрів, згодом – 220–230 доларів США. Чи не вперше радник Президента Росії з економічних питань А. Ілларіонов назвав конфлікт, що розгорнувся між Росією й Україною, «газовою війною» та визнав, що в ній Росія застосувала проти України «енергетичну зброю» [341]. А 27 грудня 2005 р. в ефірі радіо «Ехо Москви» російський чиновник повідомив, що іде у відставку і назвав причину: «Мені було запропоновано взяти участь у війні, причому не в якості спостерігача, описувача, а як учасника, пропагандиста» [135].

Відмова України підписати новий договір на не вигідних для себе умовах призвела до чергового припинення поставок російського газу з 1 січня 2006 р. «Припинення поставок газу в Україну і скорочення транзиту через Україну в ЄС у 2006 р. були з боку Росії «акціями відплати». Україні – за Помаранчеву революцію 2004 р., Європі – за підтримку України» [260, с. 49], – зауважував експерт Центру глобалістики «Стратегія ХХІ» М. Гончар. Тільки 3-4 січня було підписано Договір, відповідно до якого Україні ціна на газ у першому півріччі становила 95 доларів США за тисячу кубометрів [341]. 2 лютого 2006 р. «Нафтогаз» і RUE створили спільне підприємство «УкрГаз-Енерго», яке почало продавати газ промисловим підприємствам [293].

Науковці зазначають, що не вигідний договір із Російською Федерацією – наслідок «усієї історії енергетичної залежності країни, коли замість передбаченого ціноутворення, планового зменшення енергоспоживання і пошуку альтернативних джерел наша влада прагнула знижувати ціну на газ із застосуванням непрозорих схем, даючи тимчасові послаблення великому бізнесу. Така політика в енергетичному секторі,

точніше її відсутність, послаблювала країну, робила її вразливішою для тиску і шантажу з боку Росії» [389].

Врегулювання чергової «газової війни» було стратегічно важливим для Російської Федерації, враховуючи геополітичні аспекти – у 2006 р. десять держав Центрально-Східної Європи увійшли до Європейського Союзу. «Враховуючи те, що більшість із них були сферою впливу, або навіть належали раніше до СРСР, вони дуже обережно ставилися до Росії і ще більше залежали від російського газу, тому що їх комплекс поставок був побудований за системою РРЕВ [Радянська Рада Економічної Взаємодопомоги – *Н.М.*]. Враховуючи, що не всі вони є в рівних умовах (зокрема, транзитні країни мають більше важелів впливу), вони, безперечно, радили ЄС сфокусуватися на російському газі...» [329], – зазначали експерти. У цей період Російська Федерація була зацікавлена у стабільних відносинах з Україною – провідною транзитною державою.

Надалі, за словами українських експертів, «газові війни» стали складовою «гібридної війни», яку Російська Федерація вела проти України. Для посилення ефекту дедалі частіше долучаються засоби масової інформації. «Так російські ЗМІ доволі регулярно повторюють думку про те, що українська ГТС – в аварійному стані і, навіть, що їй залишилося жити до 2019 року. При цьому всі дані про стан української ГТС російські ЗМІ беруть від начебто незалежних аудиторів. Але при ретельному аналізі цих незалежних аудиторів виявляється, що вони, зокрема компанія «Wintershall», мають вагомому частку в будівництві російського газопроводу...» [361], – констатують фахівці.

2005 – 2013 рр. підтвердили загальну тенденцію попередніх років: «Незалежна Україна могла б використати свою частину радянської спадщини для власної геополітичної гри. Проте серед її лідерів не знайшлося жодного, здатного мислити в таких масштабах. Натомість керівництво держави заходилося використовувати енергетичний сектор, і транзит енергоносіїв

зокрема, як джерело власних надприбутків» [293]. Відтак Російська Федерація продовжувала нарощувати тиск у сфері поставки енергоносіїв.

Після пертурбацій на вищих шаблях влади в Україні Ю. Тимошенко ініціювала перехід до прямих відносин між «Нафтогазом» і «Газпромом», що призвело до чергової газової війни наприкінці 2008 – на початку 2009 рр.: 1 січня 2009 р. була припинена подача газу для України, а з 5 січня того ж року зменшилася подача для європейських споживачів. З 7 січня транзит російського газу через територію України був припинений повністю (до 20 січня – дня підписання угоди) [341].

Як справедливо зазначали науковці, «газові війни України з Росією чомусь завжди відбувались під Новий рік, у найбільш не вигідний для нас час, як для покупця. Наші політики боялися опинитись без російського газу посеред зими, через що довелося б обмежувати його подачу і вимикати людям гарячу воду уже в січні. А це для будь-якого політика означало б електоральну смерть. Росіяни ж щоразу цим користувались...» [293].

Констатуємо, що ціна на газ була не економічним, а політичним показником. «За політичні поступки ціна могла бути знижена. Потім її обов'язково підвищували, щоб вимагати наступних політичних поступок. Протягом усього 5 років ціна на газ піднялась майже у 10 разів від 50 доларів, за контрактом часів пізнього Кучми, до доволі погано замаскованих 450 доларів у договорі Тимошенко 2009 р.» [293], – стверджували експерти.

Проте у 2009 р. ініційована Росією «газова війна» мала далекоглядну мету. «Вона повинна була відіграти роль детонатора для провокування політичного конфлікту в Україні по лінії Схід – Захід. Задум полягав у тому, що в разі повного припинення поставок газу (для внутрішнього споживання + транзиту в Є[вропейський] С[оюз]) влада в Україні не зможе забезпечити подачу газу з розташованих на Заході країни основних підземних сховищ газу (ПСГ) на Схід, в основні промислові центри, які залишаться без тепла. Таким чином, це мало спровокувати, за задумом

російських стратегів, «соціальний вибух на сході та півдні України» [261], – констатував М. Гончар.

На думку науковця, був розроблений «напівжорсткий сценарій розвитку подальших подій», який передбачав:

- екстрені перекидання в Україну військових контингентів із «тимчасовим урядом»;
- динамічне розгортання місцевих органів управління на окупованих територіях з опорою на завчасно підготовлені «сили підтримки»;
- створення «незалежних» квазідержавних утворень [261].

«У 2009 р. цей сценарій не спрацював, оскільки газотранспортну систему (ГТС) України було розвернуто в реверс, і центральні, східні та південні регіони України одержали газ із західних газосховищ, – зауважив М. Гончар. – Тобто старт «гібридної війни» 2009 р. виявився фальстартом. У нерозрахований режим його ввів «Нафтогаз України», який у стислий термін зумів вирішити непросте та безпрецедентне інженерне завдання з реверсу ГТС» [261].

На думку В. Горбуліна та інших експертів, прихід В. Януковича, Партії Регіонів та очолюваного ними кримінально-олігархічного капіталу до практично монопольної влади (2010 р.) створили для Російської Федерації нові можливості посилення впливу на Україну. Так у квітні 2010 р. В. Янукович і Д. Медведєв підписали Харківські угоди, якими було продовжено термін базування Чорноморського Флоту Росії на території України до 2042 року. За свідченням Д. Медведєва, ці угоди передбачали і другий, економічний етап, реалізація якого була відтермінована. Їх підписання фактично стало стартом для безпосередньої підготовки російської операції з встановлення повного контролю над Україною [274].

Отже, у березні 2010 р. змінилася політична еліта України, однак газові суперечки не припинилися [224]. У червні того ж року Україна оголосила про

свою позаблокову політику, тобто відмову від євроатлантичної інтеграції при декларативному збереженні курсу на європейську інтеграцію [224]. О. Крамар, Р. Павленко прогнозували, що замість «багатовекторного балансування» між «вашими і нашими» В. Януковича може очікувати доля Лукашенка, який у критичний момент фактично виявився «між молотом та ковадлом». «З одного боку, «білоруський сценарій» означає шлях через Митний союз і здачу ГТС до втрати суверенітету, а за ним і влади. З іншого – підготовка до «війни» з Росією видається радше міфом, за допомогою якого влада намагається відновити підтримку бодай частини населення» [358], – зазначали науковці.

Енергетичний сектор – один із ключових активів, встановлення контролю над яким було і залишається однією зі стратегічних цілей Росії (про енергетичний експорт Росії у 2012 – 2015 рр. – у додатку Г). У 2013 році країна-агресор відверто вимагала зробити консорціум двостороннім або просто передати ГТС в управління «Газпрому» [493]. При цьому саме газова залежність сформувала стійку тенденцію негативного торгівельного сальдо з Російською Федерацією із прогресуючим її зростанням. Зокрема, якщо у 2013 р. товарообіг України і Росії становив близько 38,3 млрд доларів з лєвовою часткою вартості імпортованих Україною енергоресурсів, то у 2016 році – 8,7 млрд доларів без жодного кубометра газу [252, с. 42].

Своєрідним апофеозом торгівлі національними інтересами України стала домовленість з В. Путіним про отримання від Росії кредиту на суму 15 млрд доларів США та низки інших економічних преференцій для наближених бізнес-структур в обмін на відмову від підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом [274].

Отже, провідне місце у «невійськовій гібридній війні» Російської Федерації не тільки в Україні, але й на усьому пострадянському просторі, відведено енергетичному сектору. Українсько-російські міждержавні

відносини останніх двох десятиріч яскраво ілюструють тенденцію до використання країною-агресором енергоресурсів як енергетичної зброї (приклад – події 1993, 2005–2006 рр. і 2009 р. та ін., коли штучно завищувалися ціни на газ, декларувалися наміри припинення їх поставок). 16 червня 2014 р. проти України відкрився новий фронт «гібридної війни» – газовий. Країна-агресор намагається довести Європейському Союзові необхідність будівництва газопроводу «Південний потік» в обхід України зважаючи на її політичну нестабільність.

4.2. «Торгівельні війни»: динаміка змін і трансформацій

Російсько-українські торговельні суперечки ведуться постійно з часу проголошення незалежності України. Вони були різні за інтенсивністю і товарними обмеженнями. Однак російська агресивність почала яскраво проявлятися від того часу, коли Україна заявила про перехід у завершальну стадію переговорного процесу про Зону вільної торгівлі із Європейським Союзом. Із середини 2013 року ці війни стали жорсткішими за своїм характером [291].

Розвал СРСР став однією з рушійних сил для розриву економічних зв'язків між країнами пострадянського простору через введення мит, зборів і платежів, формування національних безпекових інституцій, патентні та інші обмеження (структура національної економіки України 1991 – 2013 рр. – у додатку У). Росія дуже швидко почала застосовувати практику збереження і розширення економічних відносин, де, ґрунтуючись на різниці економічних потенціалів та значному контролі над бізнесом, включаючи великий приватний капітал, розпочала активну економічну «гібридну війну». Цілями такого процесу можна назвати:

1) прив'язування країн пострадянського простору до ринку Російської Федерації;

- 2) захоплення ключових економічних активів з їх подальшим знищенням або екстенсивним використанням без суттєвої модернізації;
- 3) експансія на фінансовий ринок і в сферу банківських послуг;
- 4) поширення корупційних практик та схем;
- 5) консервація енергетичної залежності новоутворених країн від Російської Федерації та енергозатратності їхніх економік [252, с. 41].

Якщо у досліджуваний період Україна практично не чинила опору агресивній зовнішньоекономічній політиці Російської Федерації, то остання вдало захищала внутрішній ринок від іноземних конкурентів. Загалом, російський ринок для багатьох українських експортерів був значною мірою законсервований, зважаючи на практики Радянського Союзу з відповідними ГОСТами [252, с. 60]. Натомість, Росія всіляко сприяла приходу російських компаній та окремих бізнесменів на український ринок та їхній участі у приватизації. Станом на 2014 р. у кожному десятому з 200 найбільших підприємств України власниками були російські бізнесмени (найбільші активи Росії в Україні – у додатку П). Після початку російської агресії частину активів було продано, частину передали в управління нашвидкуруч створеним у Європі компаніям, наприклад, AMIC Energy Holding GmbH було передано понад 200 АЗС російської компанії «Лукойл» [252, с. 42].

Подібні тенденції дали підстави В. Горбуліну стверджувати, що російський капітал виступав в якості ефективного інструмента Кремля. Він зазначав, що в Україні до 2013 року російський капітал встановив повністю або частково контроль над галуззю зв'язку і телекомунікацій, паливно-енергетичним комплексом, частиною банківського сектору тощо. Ці процеси, які загрожують національній безпеці України, значно активізувалися після приходу В. Януковича до влади, чому сприяла ідентична кримінально-олігархічна сутність і відповідна бізнес-культура російських і українських кланів [274].

Таким чином, безпосередньою передумовою «гібридної війни» в Україні стала її економічна / фінансова залежність від Російської Федерації (динаміка структури товарної торгівлі – у додатку Л). «За цих умов значна кількість запроваджених економічних реформ (зовнішньоекономічна та валютна лібералізація, приватизація, лібералізація підприємницької діяльності тощо), які подекуди здійснювали «шоковий» вплив на соціально-економічну динаміку країни, не привела до якісної трансформації економіки, – констатували економісти. – Про це свідчить кількаразове відставання України за ключовими соціальними та економічними параметрами розвитку від європейських, насамперед колишніх соціалістичних країн, які системно реалізували європейську інтеграцію» [497, с. 218].

Такий стан призвів до критичної ситуації в економіці, «жебрацьких соціальних стандартів» і надав «...Р[осійській] Ф[едерації] широкі можливості для внутрішньої дестабілізації в Україні та досягнення цілей гібридної війни» [497, с. 219]. З іншого боку, «імітація демократичних перетворень і фактичне слідування України за пострадянською інерцією не сприяли формуванню якісних, проукраїнських ціннісних пріоритетів, а навпаки, культивували правовий нігілізм, корупцію, національну байдужість...» [518, с. 157], – зауважує В. Тарасюк.

Науковці зазначають, що економічна безпека держави – складна динамічна система, що потребує постійного моніторингу та управління стійкістю до внутрішніх та зовнішніх загроз з метою забезпечення позитивного впливу на розвиток соціально-економічної сфери, покращення показників макроекономічного розвитку, забезпечення якісних і необхідних структурних зрушень та інституціональних реформ, формування системи конкурентоспроможності національного господарства [241, с. 18]. На жаль, в Україні до 2014 р. питання «економічної безпеки» не перебувало серед пріоритетів центральних органів влади.

Як наслідок, упродовж 2001–2014 рр., як зазначає Я. Базилюк, від’ємне сальдо зовнішньої товарної торгівлі України з Російською Федерацією досягло понад 77 млрд доларів США [201, с. 50]. При цьому від’ємне сальдо товарної торгівлі України, нагромаджене за аналогічний період з іншими країнами без Російської Федерації, майже у п’ять разів менше. Торговельний диспаритет з Росією у середньорічному значенні у 2001 – 2014 рр. складав 5,2% ВВП, що більш ніж вагомо впливало на динаміку української економіки [201, с. 50].

На зламі XX – XXI ст. Російська Федерація почала використовувати низку методів «гібридної війни» в економічній сфері, серед яких в пріоритеті – митні перешкоди для українських товаровиробників, що повинно було б стимулювати Україну до входження в ініційовані Росією економічні наддержавні структури – ЄврАзЕС, Митний союз тощо. Не варто забувати, що «згортання економічної співпраці, дискримінація українських виробників на російському ринку є ще одним напрямом «гібридної війни» Росії проти України» [393, с. 23], – констатує виконавчий директор Центру суспільних відносин Є. Магда.

Чи не вперше термін «товарна війна» науковці почали використовувати у 2005 році – із 30 грудня Росія ввела заборону на ввезення продукції тваринництва, що проходить транзитом через Україну. З 1 січня 2006 року було запроваджено обмеження на ввезення всіх видів сирих м’ясних напівфабрикатів, а з 20 січня Російська Федерація запровадила заборону на ввезення всієї продукції тваринництва з України [462].

У Росії причину закриття кордону пов’язували з низькою якістю української продукції та частими випадками реекспорту з України неякісного м’яса з інших країн з українськими ветеринарними документами. «Через місяць після кількох невдалих поїздок українських ветеринарів до Москви і телефонних переговорів Росія погодилася переглянути заборону експорту. У результаті переговорів на українські підприємства були спрямовані російські

інспектори. За підсумками інспекції Росія дозволила експорт продовольства тільки шести українським підприємствам» [201, с. 49], – констатують експерти.

Голова правління Центру прикладних політичних досліджень «Пента» В. Фесенко небезпідставно стверджував, що вагомим інструментом «гібридної війни» Росії проти України став економічний тиск (різноманітні торговельні заборони, економічні санкції, навіть припинення транзиту українських товарів російською територією) [547, с. 54]. «Скорочення... товарообігу між Україною та Росією стало однією з головних причин масштабної економічної кризи в Україні...» [547, с. 25], – зазначав він.

Наприкінці 2010 р. Россільгоспнагляд ввів чергову заборону на постачання м'яса і молочної продукції з українських підприємств. Офіційна причина – порушення російських ветеринарно-санітарних вимог. Після перевірки 15 м'ясопереробних підприємств України тільки три отримали право на постачання своєї продукції в Російську Федерацію. З 14 молочних схвалено 10 виробників. Влітку 2011 р. Россільгоспнагляд проінспектував 32 українських виробника м'ясної та молочної продукції. У результаті перевірки під заборону потрапили 18 компаній. Таким чином, до Росії мали право постачати яловичину виключно 7 українських компаній (з 24-х, які мали право це робити раніше), свинину – 4 компанії, курятину – 4, молочну продукцію – 17 (із 27 виробників, які раніше експортували) [317].

Коментуючи російсько-українські «м'ясо-молочні війни», заступник генерального директора Центру Разумкова, колишній заступник міністра закордонних справ України В. Чалий зазначав, що «торговельна війна між Росією та Україною і не припинялася. У різні періоди, особливо коли встановлювалися прохолодні відносини (а зараз саме такий час), в Росії, де водночас діють ринкова економіка і вказівки влади, всі питання вирішувалися набагато легше, ніж в Україні. Як правило, спочатку застосовувалися подібні нинішнім засоби, зупинялася торгівля певною

продукцією. Але все це має на меті дати чіткі сигнали про незадоволення існуючим станом речей у двосторонніх відносинах» [525].

На думку Я. Базилюк, економічні аспекти підготовки Російської Федерації до «гібридної війни» проти України рельєфно окреслилися у 2012 – 2014 рр. [201, с. 49] – уже в лютому 2012 р. Росія ввела заборону на ввезення сирів деяких українських виробників [403] (український молочний експорт до Росії складав у цей період близько 113 млн доларів США, доходи українських підприємців становили близько 110 млн доларів США) [321].

У квітні 2012 р. після переговорів у Москві в Росспоживнагляді з делегацією з України було вирішено поступово зняти ембарго на поставки сиру за умови виконання українськими виробниками російських вимог [317]. Згідно з підрахунками експертів, українські підприємства зазнали збитків на 100 млн доларів США. Причиною «сирних воєн» також були політичні мотиви: тиск на Україну з боку Росії щодо української газотранспортної системи та схиляння Києва до Митного союзу [462].

Наприкінці липня 2013 р. російська сторона заявила, що продукція кондитерської компанії «Roshen» (кінцевий бенефіціарій – П. Порошенко) не відповідає заявленій якості й унаслідок цього було призупинено експорт українських солодоців на російський ринок. Під впливом Російської Федерації перевірку українським солодошам оголосили Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Молдова та Таджикистан [462]. Однак жодних порушень у виробництві продукції «Roshen» цими країнами виявлено не було [403].

У серпні 2013 р. до експортованих з України товарів з боку Росії вживалися додаткові заходи з перевірки якості та їх відповідності. Поетапно розширювався й асортимент забороненої продукції. Наприклад, під заборону потрапила продукція «Запоріжсталі» (власник – Р. Ахметов). Зазначимо, що пріоритетним для цієї компанії був європейський ринок, на який відправлялося 20–25% продукції (країни Центральної Європи: Польща,

Болгарія та Румунія), натомість на ринок Росії та членів Митного союзу постачалося 15–17% продукції [403].

В. Лановий (президент Центру ринкових реформ, экс-міністр економіки України, доктор економічних наук) зауважував, що «таке рішення Росспоживнагляду свідчить про те, що Росія не планує створювати зону вільної торгівлі з Україною. Їй потрібна політична інтеграція та домінування над сусідніми країнами. В даному випадку вводяться штучні, не прописані у договорі про зону вільної торгівлі, обмеження» [525].

Аргументи російської сторони щодо заборони ввезення на її територію української продукції зводилися, здебільшого, до тези «про захист національного виробника» на тлі задекларованого Українською державою євроатлантичного курсу (Асоціація з ЄС) та відмови вступу до Митного союзу. «У нас є побоювання, що в разі підписання цієї угоди можливе перетікання або витіснення на наші ринки або взагалі реекспорт товарів з Євросоюзу через Україну і Туреччину на наш ринок. Тому проведена репетиція, які можливі заходи посилення контролю, тим більше Україна переходить на правила визначення товару, які прийняті в Євросоюзі» [525], – зазначав Радник посольства Російської Федерації в Україні І. Севастьянов.

Прокоментував ситуацію і Президент Росії В. Путін, який заявив, що Україні буде складно впроваджувати європейські технічні стандарти і тому їй економічно вигідніше інтегруватися до Митного союзу. «Українські підприємства повинні будуть випускати все, не знаю, ліфт, машину, сорочку, годинник та інше, всі інші товари за технічними регламентами Євросоюзу, – стверджував він. – Вони хороші, але вони дуже жорсткі, і щоб підприємства так працювали за цими регламентами, потрібні інвестиції багатомільярдні, час потрібен. Сумніваюся, що це можливо зробити одразу. А поки це робитимуть, багато підприємств вже розоряться або знову ж будуть виштовхувати товари на наш ринок. Ми змушені будемо закриватися, ось у чому проблема» [525].

Загалом, починаючи з 2013 р., російські торговельні санкції скоротили експорт України до Росії на 70% – що на 18% знизило загальний обсяг експорту України [197] – експорт до країни-агресора склав 24%. Показовим у структурі зовнішньої торгівлі між Україною та Російською Федерацією стало те, що найбільшими складовими експорту українських товарів до цієї країни були саме ті категорії товарів, які є найбільшими категоріями імпорту з Росії [291]. Блокування імпорту українських товарів, відповідно, стало наступним, набагато більш серйозним інструментом впливу на позицію української влади. «Озвучена прив'язка митних проблем українських компаній до неприєднання України до Митного Союзу дала зрозуміти, що дії митних служб Росії не були самостійною ініціативою, а стали наслідком вказівки з верхніх ешелонів влади» [525], – резюмували економісти.

«Вони розраховують, що наші підприємці почнуть тиснути на уряд, аби той пристав на членство України у Митному союзі. Але ми бачимо, що товаровиробники вже розуміють, що треба переключатися на інші ринки, які є більш надійними, і, до речі, більш платоспроможними, і які не залежать від прямого державного впливу, який є в Росії» [322], – зауважував В. Лановий. Колишній урядовець зазначав, що Україна приєдналася до зони вільної торгівлі, хоча «угода не передбачала якихось додаткових переваг для України» [322]. Основна її перевага, на його думку, – гарантії, що умови торгівлі з державами СНД не будуть погіршуватися. «І те, що навіть цього не відбулося, має показати українському уряду проблемність глибшої інтеграції у східному напрямку, зокрема що стосується і приєднання України до Митного союзу» [322], – констатував В. Лановий.

Учені зауважили, що «практично не залишилося сумнівів і з приводу основної мети такої поведінки – тиск на українське керівництво з метою «змусити його приєднатися до М[итного] С[оюзу]». Перехід російської сторони у більш активний наступ саме зараз можна, натомість, пояснити

наближенням Вільнюського саміту Європейського Союзу, який відбудеться в листопаді цього року і на якому Україна має шанс підписати з ЄС Угоду про асоціацію. Попри те, що для досягнення цієї мети українська сторона все ще має докласти відчутних зусиль, сама вірогідність офіційно оформленого зближення України з Є[вропейським] С[оюзом] лякає Росію перспективою випадання свого південного сусіда з власної орбіти впливу» [322].

У ситуації, що склалася в українсько-російських відносинах, В. Магалецька виокремила й позитивні тенденції: по-перше, усвідомлення неминучості торговельної війни з Росією призвело до того, що український бізнес отримав величезний стимул до модернізації та переорієнтації на ту частину світового ринку, яка працює за європейськими стандартами якості; по-друге, зменшуючи частку імпорту з Росії, українці допомагали власним виробникам; по-третє, Україна отримала важелі впливу на Росію; по-четверте, іноземні інвестори скоротили експорт товарів до України з Російської Федерації [391].

Отже, у період президентства В. Януковича були суттєво активізовані різнопланові економічні війни («сирні», «газові», «фінансові» та ін.), а в 2014 р. відбулося найглибше згортання двосторонньої торгівлі. Середньорічні темпи скорочення експорту України до Російської Федерації упродовж 2012 – 2014 рр. склали приблизно 20%, (тоді як у решту країн світу українські експортери у середньорічному вимірі скорочували поставки на рівні 2,9% [201, с. 52]. Мета подібних заходів – примушування України до входження до ЄврАзЕС.

Російські пропагандисти наголошували, що Україна, в разі входження до єдиного євразійського економічного простору, могла б отримувати близько 11-12 млрд доларів США на рік за рахунок зниження ціни на газ, скасування експортних мит і зняття інших бар'єрів [168].

Зокрема С. Глазьев зазначав, що підписання Києвом угоди з Європейським Союзом «перекреслить саму можливість вступу країни до МС, СЕП або Євразійського економічного союзу» [168]. Україна, за його словами, в цих структурах не зможе розраховувати навіть на статус спостерігача, оскільки передає під юрисдикцію Європейського Союзу всі функції, які вона могла б делегувати органам Митного союзу [168].

С. Глазьев зауважував, «якби Україна залишилася з Росією», вона могла б розраховувати на знижку на ціну на газ. У рамках майбутнього євразійського економічного простору вартість палива для України «була б близька до тієї, по якій його отримують білоруси, тобто мова йде про дво- або триразове зниження». Він переконував, що отримання газу за внутрішніми цінами Митного союзу і скасування експортних мит на нафту і газ дали б Україні 7-8 млрд доларів США економії щорічно. Ще одну знижку на газ С. Глазьев пообіцяв українській стороні в обмін на створення газотранспортного консорціуму з Російською Федерацією [168].

Спільна псевдодоповідь Інституту економіки та прогнозування Національної академії наук України та Інституту народногосподарського прогнозування Російської академії наук повинна була б науково підтвердити розрахунки керівництва Російської Федерації. Представлені в дослідженні розрахунки, звичайно, демонструють економічний ефект для України при двох різних сценаріях її участі в процесах євразійської інтеграції. У першому сценарії розглянуто економічний ефект приєднання української економіки до Митного союзу та участі в Єдиному економічному просторі в рамках ЄврАзЕС. У другому сценарії розглянуті наслідки для України в разі її входження до зони вільної торгівлі з Європейським Союзом, що виключає можливість приєднання до Митного союзу [436].

За результатами псевдорозрахунків «науковців», за першим сценарієм (приєднання України до Митного союзу) приріст експорту українських

товарів до Російської Федерації (без урахування експорту вуглеводнів) збільшиться, за різними оцінками, на 4,6–8,8 млрд доларів США. При цьому суттєво мала б зрости вартість поставок продукції машинобудування, питома вага якої в структурі приросту становить (в залежності від варіанта розрахунків) 36–40% і металургійної промисловості – 22–42% [436]. У випадку відмови України від участі в Митному союзі «науковцями» прогнозувалося скорочення експорту до Росії (за мінімальними оцінками, на 1,4–1,9 млрд доларів США) [436].

У документі зазначено, що «доходи державного бюджету України збільшаться також внаслідок підвищення імпортного мита до рівня Єдиного митного тарифу Митного союзу. Цей захід також дозволить підвищити цінову конкурентоспроможність українських товаровиробників на 5%, що дасть додатковий позитивний ефект у зростанні виробництва і доходів. Зростання транзитної активності, здійснюваної через територію України, призведе до збільшення доходів українських підприємств за надання послуг по транзиту. Слід мати на увазі також виникнення синергетичних ефектів завдяки відновленню коопераційних зв'язків між українськими підприємствами і підприємствами з країн ЄврАзЕС, а також завдяки створенню нових консорціумів (виграш України обумовлений ефектом масштабу, поділом праці та наявністю єдиної технічної мови спілкування) [436].

Якщо не брати до уваги геополітичні інтереси Росії, важко зрозуміти, навіщо В. Путіну масштабна «торгова війна». Експерти зауважують, що Російська Федерація має ВВП у 3–15 разів менший, ніж інші світові країни – Німеччина, Китай, США тощо, економічно конкурувати з якими їй практично нереально [458, с. 75]. «Навіть гіпотетична масштабна інтеграція Росії та України не дасть помітного економічного позитиву першій, можливо, крім створення з України аграрного придатка», – констатують учені.

Територія України становить тільки 3,6% території Росії. ВВП на душу населення в Україні практично втричі менший, ніж у Росії, що, з одного боку, створює певне підґрунтя для проросійських настроїв частини населення України, але з іншого – це населення в разі приєднання забажає мати такий самий дохід, як і в Росії, що неможливо забезпечити без додаткових інвестицій [458, с. 75].

Таким чином, від часу відновлення української державності і відповідно її виходу зі складу СРСР (1991 р.), боротьба Росії за повернення свого впливу на нашу державу не припинялась. У цій перманентній «війні» проти Києва було застосовано чимало різних стратегій / тактик. В Україні до 2014 р. питання «економічної безпеки», як видається, не перебувало серед пріоритетів центральних органів влади, що у підсумку привело до того, що російський капітал встановив повністю / частково контроль над галуззю зв'язку і телекомунікацій, паливно-енергетичним комплексом, частиною банківського сектору тощо.

4.3. Економічна «гібридна війна»: сучасний етап

У 2014 р. започатковано сучасний етап російської «гібридної війни». Керівник Центру досліджень проблем Російської Федерації Національного інституту стратегічних досліджень М. Розумний зауважує, що цілями Росії у цій війні з Україною є блокування європейського та євроатлантичного курсу Києва, повернення у сферу впливу Росії, а врешті-решт – дезінтеграція української державності [486, с. 8]. «Стосовно Є[вропейського] С[оюзу] Кремль намагається розхитати єдність європейського співтовариства, дискредитувати його базові цінності, посилити вплив і контроль РФ над процесами на континенті, встановити новий устрій і порядок в Європі за російським сценарієм» [486, с. 8], – зазначав він.

Українська економічна модель виявилася не готовою протидіяти російській економічній «зброї» асиметричними заходами. На початку збройного конфлікту у 2014 р. стан національної економіки не давав змоги заблокувати цілеспрямовані дії Російської Федерації з її дестабілізації. При цьому важлива підтримка була надана Україні на міжнародному рівні. Так упродовж другого півріччя 2014 р. США, Європейський Союз, Канада, Австралія, Японія та інші країни (загалом понад 40 держав) ввели низку санкцій, спрямованих проти російських компаній, окремих осіб, причетних до розв'язання агресивних дій відносно України. Крім цього, наприкінці 2014 р. Європейським Союзом та США було запроваджено економічне блокування Криму [201, с. 50].

Експерт Українського незалежного центру політичних досліджень В. Мартинюк виокремлює чотири цілі сучасної «гібридної війни» Росії проти України:

1. Підрив проєвропейського курсу України та недопущення її інтеграції до Європейського Союзу і НАТО.
2. Створення та утримання під управлінням Російської Федерації внутрішньополітичної кризи в Україні на фоні послаблення економіки.
3. Повернення України під вплив Росії з метою її поступової реінтеграції до російських пострадянських структур.
4. Перешкоджання поширенню в російському суспільстві ліберальних і демократичних настроїв, притаманних українському суспільству [399, с. 15].

Не можна однозначно визначити лише одну причину початку відкритої фази «гібридної війни». С. Попович зауважує, що «світ стає все менше залежним від традиційних джерел енергії, експорт яких був і залишається для РФ по суті єдиним джерелом отримання прибутків. Ті сфери, які нещодавно дозволяли Росії мати відносно диференційований «портфель» отримання доходів (металургійна, космічно-будівна сфери, торгівля зброєю), сьогодні

приносять доходів все менше й менше. Все це змушує керівництво країни до дій, що могли би терміново виправити ситуацію. Проте, не бажаючи розвиватися в тому напрямку, в якому рухається весь цивілізований світ, Росія, по суті, замість того щоб «тягнутися» до рівня цивілізованої світової спільноти, намагається опустити її на той рівень, на якому перебуває сама» [461, с. 77].

Згідно з оцінками Кабінету Міністрів України «гібридна війна», розгорнута Росією проти нашої держави у 2014 р., знищила 20% економічного потенціалу України (включно з орієнтовними доходами та валютними надходженнями) [562]. В економічній площині вона проявлялася у продовженні «газових воєн», нарощуванні масштабів «товарних воєн», «транзитних воєн», а також руйнуванні інфраструктури Донбасу. У сукупності окреслені чинники повинні були б дестабілізувати економічну ситуацію в Україні.

Насамперед зазначимо, що у 2014 році Росія значні надії поклала на «енергетичне ураження України» через газову блокаду, створення дефіциту антрацитового вугілля та електроенергії [531]. Методи «енергетичного шантажу» застосовувалися Російською Федерацією задовго до того, як офіційна Москва стала використовувати сценарії «гібридної війни» у 2014 р. [496] (детальніше див. пп. 4.1). Після початку «гібридної війни» у Російській Федерації скасували знижки на газ для України, після чого його ціна зросла до 485 доларів США. У червні 2014 р. НАК Нафтогаз Україна подав перший позов до Стокгольмського арбітражу. «Газпром» подав зустрічний позов з проханням про стягнення з НАК «Нафтогазу» боргу у сумі 47,1 млрд доларів США, разом зі штрафами (34,5 млрд доларів США у вигляді санкцій згідно з пунктом «бери або плати»). Взаємні вимоги сторін сягнули 125 млрд доларів США [293].

У середині червня 2014 р. (на тлі інтенсифікації проєкту «Новоросія») розпочалась чергова газова блокада України – «Газпром» повністю припинив

постачання газу до України, а коли у грудні зрештою відновив його під тиском Єврокомісії, то одразу, з першого кварталу 2015 року, обмежив до мінімальних обсяги експорту газу до Європейського Союзу з метою запобігання реверсу газу в Україну [531].

Більше того, основний транзитний маршрут Уренгой – Помари – Ужгород став об'єктом диверсійних дій. Передбачалось, що ці заходи в комплексі приведуть Україну спочатку до енергетичної, а згодом – військово-політичної капітуляції [531]. «Радикальне скорочення споживання газу та успіх реверсних постачань на тлі падіння світових цін на вуглеводні, імпорт антрацитового вугілля з неросійських джерел, збільшення обсягів постачання ядерного палива від альтернативного постачальника знизили можливості використання енергетичного компоненту гібридної агресії Р[осійської] Ф[едерації] проти України», – констатують науковці [531].

До 26 листопада 2015 р. Українська держава закуповувала газ у Росії (у 2005 р. вартість тисячі кубометрів становила 50 доларів США, а згодом зросла і сягнула у 2013 р. 485 доларів США за тисячу кубів). У 2014 р. і 2015 р. імпорт російського газу коштував 378 і 365 доларів за тисячу кубів відповідно (було імпортовано 14,5 і 6,1 млрд кубометрів відповідно) [424]. Щодо транзитного потенціалу України, то, як зазначають експерти, «зараз російського газу територією України йде менше». Наприклад, якщо у 1992 – 2008 рр. обсяги транзиту в середньому становили близько 115–120 млрд кубометрів на рік, то у 2018 р. обсяг транзиту склав 86,8 млрд кубів, за перші півроку 2019 р. – 45,1 млрд кубометрів газу [424]. Проте від цього «Нафтогаз» отримує непоганий дохід:

- у 2012 р. за транзит компанія отримала 4,1 млрд доларів США;
- у 2013 р. – 3,8 млрд доларів США;
- у 2014 р. – 1,5 млрд доларів США;
- у 2015 р. – 2,1 млрд доларів США;
- у 2016 р. – 2,8 млрд доларів США;

- у 2017 – 2018 рр. – 2,6 млрд доларів США;

- дохід за перше півріччя 2019 р. становив 1,5 млрд доларів США [424].

2015 р. у плані поставок газу підтвердив оптимістичну для України тенденцію, зародки якої з'явилися ще у попередньому році – Росія втратила одного з найбільших покупців цього виду палива в Європі в обличчі України. Якщо ще в 2010 р. українська сторона закупувала понад 36 млрд м³ природного газу, то у 2014 р. отримала з Росії лише 6,1 млрд м³, що більш ніж на половину менше за показник 2014 р., коли за рахунок імпорту з Російської Федерації було отримано 14,5 млрд м³ палива. Згодом Україна взагалі перестала закупляти газ у Росії та вирішила на свою користь конфлікт між НАК «Нафтогаз Україна» та ВАТ «Газпром» у Стокгольмському арбітражному суді [424].

Водночас, за підсумками 2015 р., обсяг імпорту газу за реверсом зі Словаччини збільшився удвічі – до 10,5 млрд м³ в порівнянні з 5,6 млрд м³ попереднього 2014 р. Загалом, імпорт зі Словаччини дозволяє отримувати понад 14 млрд м³ природного газу на рік. Можливості реверсних поставок при цьому не вичерпуються, оскільки з Угорщини можна додатково отримувати близько 6 млрд м³ газу на рік, однак використання цього напрямку залежить радше від політичної волі офіційного Будапешта. «До того ж перспективами закупівлі палива з європейського спотового ринку через українську ГТС наразі цікавляться Болгарія та Туреччина. Вважаємо, що в перспективі це зміцнить нашу спроможність вистояти в «гібридній війні»...» [424], – зазначають експерти.

Сьогодні основне для України питання у сфері «газових воєн» – не дозволити Російській Федерації завершити обхідні газотранспортні проекти в обхід своєї території, хоча, як зазначають експерти, «у путінського проекту «Північний потік 2», що йде в обхід України, в Європі й без того чимало прибічників (серед них і найбільші газові компанії Німеччини, Франції та Австрії, що уклали відповідні угоди) [341].

Зараз Росія домагається від Єврокомісії сприяння у реалізації проєкту «Північний потік», що дозволить їй забезпечити Німеччину необхідними обсягами поставок газу і таким чином «нейтралізувати Берлін на період остаточного «газового удушення» України – припинення транзиту. Основною політико-економічною метою Російської Федерації у контексті «гібридної війни» також стало придбання російськими енергетичними компаніями активів на території ЄС, входження «Газпрому» в газові мережі країн Європейського Союзу, а також блокування небажаних для неї рішень...» [262].

До «торгівельних воєн» Російська Федерація вдалась ще до початку анексії Криму, що проявлялося у скасуванні рішення про зону вільної торгівлі з Україною. Відповідний законопроект був ініційований, зважаючи на набрання чинності угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, яка мала вступити у дію з 1 січня 2016 р. (мити на українські товари ставало таким самим, як і для інших країн – членів СОТ) [185].

Передбачалося також введення ембарго на окремі товари українського походження – м'ясо, рибу, молочні продукти, овочі, фрукти, горіхи та ковбаси. На практиці мита підвищилися на значно більший перелік товарів – окрім продукції сільського господарства та харчової промисловості, також туди ввійшла продукція хімічної промисловості, металургії та машинобудування [185]. «Росія виходить з тих домовленостей, які були досягнуті на тристоронніх переговорах, одночасно зберігаючи свою позицію. Росія визнає ці домовленості, але готова вжити заходів у відповідь, якщо це (повне набрання чинності Угоди) станеться з порушенням раніше досягнутих домовленостей» [368], – зазначав прес-секретар Президента Росії Д. Песков (зовнішня торгівля України 2014 – 2016 рр. – у додатку X).

Таким чином, методом «гібридної війни» Росія намагалася вплинути на зовнішню торгівлю України, яка зазнала відчутного удару внаслідок

російської агресії (2014 р.). По-перше, необхідність воєнного захисту України вплинула на обсяги і структуру видатків державного бюджету, що, у свою чергу, вплинуло на обсяги та структуру української зовнішньої торгівлі, особливо імпорту товарів до України. По-друге, «гібридна війна» з Росією найрадикальнішим чином вплинула на зміни в географічній структурі української зовнішньої торгівлі, особливо на обсяги та структуру товарообігу з Росією. Хоча в деяких випадках вплив цей не завжди був однозначний, як, наприклад, у випадку фактичної експропріації російсько-терористичними бойовиками українських вугільних шахт у окупованих районах Донбасу, про що йтиметься далі. Згадані вище зміни знайшли своє відображення у відповідних даних офіційної статистики [368].

Згідно з даними НБУ, у 2012 р. на Російську Федерацію припадало 29,6% від сукупної вартості українського експорту товарів і послуг, на країни СНД загалом – 40,9%, на Європейський Союз – 23,0%, а на країни Європи загалом – 24%. У 2017 р. ситуація з українським експортом була вже кардинально іншою: на Росію припадало 13,3% від сукупної вартості українського експорту товарів і послуг, на країни СНД загалом – 21,2%, на Європейський Союз – 35,1%, а на країни Європи загалом – 37,1%. Хоча й меншою мірою, але протягом зазначеного періоду зросла також роль країн Азії, Африки, Америки як отримувачів експорту українських товарів і послуг [368].

Обсяг експорту товарів та послуг з України у 2016 р. становив 44,9 млрд доларів США, імпорту – 44,5 млрд доларів США. Динаміка показників була різноспрямованою. Так порівняно з 2015 р. експорт скоротився на 4,1%, а імпорт збільшився на 3,7%. Як наслідок, позитивне сальдо зовнішньоторговельного балансу становило лише 0,3 млрд доларів США, хоча ще у 2015 р. воно було понад як удесятеро більшим – на 3,8 млрд доларів США [485].

Експорт товарів у 2016 р. дещо скоротився і становив 36,4 млрд доларів США, що на 1,8 млрд доларів США, або на 4,6%, менше, ніж у 2015 р. Водночас експорт товарів до країн ЄС зріс до 13,5 млрд доларів США, що на 3,7% більше відповідного показника 2015 р. [485].

Водночас експорт товарів до країн СНД становив 6 млрд доларів США, що на 22,7% менше відповідного показника 2015 р. Скорочення експорту до країн СНД, передусім до Російської Федерації (на 25,6%), стало визначальним негативним фактором скорочення загального показника експорту з України. Загалом експорт товарів до РФ за три роки «гібридної війни» знизився понад як у чотири рази – з 14,9 млрд доларів США у 2013 р. до 3,6 млрд доларів США у 2016 р. [485].

Для кращої ілюстрації «товарних воєн» порівняємо обсяги українського експорту до Російської Федерації до і після Євромайдану. Найбільше зменшення експорту до Росії відбулося за рахунок Донецької та Луганської областей, АР Крим: за перші сім місяців 2013 р. експорт становив 2,44 млрд доларів США, а за той самий період 2016 р. – тільки 0,32 млрд доларів США. Ці втрати безпосередньо пов'язані не з «розривом економічних зв'язків», а з російською агресією [357]. Як свідчать дані Федеральної митної служби Росії, увесь російський імпорт за той час теж зменшився майже вдвічі – від 179,3 млрд доларів США до 94,8 млрд доларів США [357].

Згідно з даними Державної служби статистики експорт України до Росії за перше півріччя 2017 р. склав понад 19,3 млрд доларів США – на 26,4% більше, ніж за аналогічний період торік. Імпорт з Росії оцінюється майже в 30 млрд доларів США, що на 41,5% перевищував минулорічні показники. Таким чином, товарообмін із країною-агресором не тільки не припинився на четвертий рік війни, але й збільшився на користь Росії [475] (про експорт Російських товарів до країн СНД – у додатку Ш).

Заступниця міністра економічного розвитку і торгівлі Н. Микольська звертає увагу на те, що постачання деяких російських товарів в Україну припинилося природним чином завдяки громадській позиції українців. «Ця наша громадська акція «Не купуй російське!» дійсно спрацювала. Російські мережеві автозаправки стоять практично порожні, немає і близько тих об'ємів продажу нафтопродуктів по російських заправках «ТНК», «Лукойл», які були раніше» [475], – констатує голова Комітету економістів України А. Новак. Але самі нафтопродукти, зауважує одразу, все ще є у переліку критичного імпорту, від яких Україна наразі не може відмовитись. Окрім пального, за словами економіста, до таких товарів належить також газ, який Україна отримує реверсом з Європи, та ядерне паливо для українських АЕС [475].

Отже, попри «гібридну війну» Україна продовжує торгівлю з агресором. «Значна частина українського машинобудування не може знайти ринків збуту поза пострадянським простором з огляду на багаторічні виробничі зв'язки та схожість технологічного відставання. На рівні держави не були відпрацьовані механізми інтеграції відповідних українських підприємств до європейських виробничих циклів, а їхні власники шукають шляхи збереження економічних зв'язків з Росією, а не готують масштабні інвестиційні проєкти для кардинального переоснащення виробництва», – із сумом констатують учені [252, с. 61].

У розпал російсько-української війни Російська Федерація продовжувала застосовувати «транзитні війни», що, зокрема, проявлялося в обмеженні транзиту українських товарів до Киргизстану і продовженні таких обмежень до Казахстану (експорт – імпорт товарів 2012 – 2018 рр. – у додатку Ц). Українські урядовці для боротьби з «транзитними війнами» зверталися до СОТ та вдавалися до «дзеркальних» заходів щодо транзиту російських товарів територією України. Водночас «Укрзалізниця»

пропонувала альтернативні шляхи доставки товарів, вказуючи на перспективи розвитку «Шовкового шляху» [487]. Обмеження транзиту до Киргизстану і продовження обмежень транзиту до Казахстану вже вилилось для України в конкретні цифри: за даними МЕРТ, в перші дні на російському кордоні було затримано 43 фури і 22 вагони з українськими товарами [487].

ЗМІ з посиланням на Національну палату підприємців Казахстану «Атамекен», повідомляли, що близько 50 машин з українськими вантажами на адресу казахстанських компаній простоюють на російсько-білоруській ділянці державного кордону [487].

Питання російських обмежувальних заходів щодо транзиту українських товарів було винесено на обговорення в рамках засідання комітету Асоціації Україна – Європейський Союз. Заступник міністра економічного розвитку і торгівлі України Н. Микольська повідомила, що «Українська сторона закликала Європейський Союз посилити тиск на Росію для негайного скасування обмежувальних заходів щодо транзиту» [487].

Руйнування економіки окупованого Російською Федерацією Донбасу – ще один метод економічної «гібридної війни» Російської Федерації (найбільш негативні наслідки «гібридної війни», згідно з опитуванням населення, показані у додатку А). Я. Базилук зазначає, що методичне знищення економічного потенціалу захоплених територій, яке здійснюється Росією через пошкодження і / або вивезення із захоплених територій майна фізичних і юридичних осіб (в т.ч. державного), демонтажу економічної інфраструктури, руйнації та розкрадання виробничих основних фондів та інших незаконних дій призводить до комплексного розвалу економіки окупованих територій, загострення соціально-економічних проблем на території Донбасу [562].

Згідно з даними Мінрегіону України станом на 1 вересня 2014 р. у Донецькій та Луганській областях пошкоджено або зруйновано 217 об'єктів

освіти, 45 – охорони здоров'я, 51 – культурного і спортивного призначення, 81 адміністративну будівлю, 14 об'єктів торгівлі та 132 промислових об'єкти на загальну суму 4 млрд 788 млн гривень. Без житла залишилось понад 710 тис. осіб. У Донецькій області зруйновано та пошкоджено близько 4740 житлових будинків, у Луганській області – понад 690. Відновлення об'єктів житлового фонду, за попередніми оцінками фахівців міністерства, потребуватиме близько 1 млрд 750 млн грн. [555].

Згідно з інформацією Міненерговугілля України внаслідок бойових дій пошкоджень різного ступеня завдано об'єктам інфраструктури (будівлі, комунікації) всіх ТЕС Донбаської енергосистеми. До складу Донбаської енергосистеми входять: Старобешівська ТЕС; Слов'янська ТЕС; Курахівська ТЕС; Зуївська ТЕС; Луганська ТЕС; Вуглегірська ТЕС; Миронівська ТЕС [555]. Попередня орієнтовна вартість аварійно-відновлюваних робіт на пошкоджених об'єктах електроенергетики складає 693 млн грн. Крім того, у разі прийняття рішення щодо виконання термінових заходів з переведення споживачів регіону на електричне опалення, вартість таких робіт додатково збільшиться на 400 – 450 млн грн [555].

Згідно з даними НАК «Нафтогаз України» станом на 12 серпня 2014 р. пошкоджено майже 1000 розподільних газопроводів (767 – низького, 158 – середнього та 54 – високого тиску), зруйновано (демонтовано) 1,4 км газопроводів, один газонаповнювальний пункт, відновлення потребують 53 газорозподільні пункти та близько 200 шафових газорозподільних пунктів газопостачальних компаній, зупинено експлуатацію 5 АЗС та 4 АГНКС, викрадено 60 одиниць автотранспортної та спеціальної техніки, 11 пошкоджено. За оцінками спеціалістів компанії, проведення аварійно-відновлюваних робіт об'єктів газопостачання потребуватиме близько 500 млн грн [555].

Із 93 шахт регіону, що підпорядковані Міненерговугілля, 24 працюють в нормальному режимі, 58 – в режимі життєзабезпечення (вентиляція та водовідведення), 11 повністю знеструмлені. Збитки, пов'язані з припиненням електропостачання шахт, їх затопленням, втратою майна і обладнання, затопленням прилеглих територій, а також забрудненням підземних вод та питної води у всьому вугільному басейні, сьогодні достеменно оцінити неможливо [555].

Значна кількість металургійних і коксохімічних підприємств Донецької та Луганської областей сьогодні опинилися на окупованій території (ПАТ «Єнакієвський металургійний завод» («ЄМЗ») (з Макіївською філією), ПАТ «Алчевський металургійний комбінат» («АМК»), ПрАТ «Донецьксталь» – металургійний завод («Донецьксталь»), ПАТ «Донецький металопрокатний завод» («ДМПЗ»), ПрАТ «Донецький електрометалургійний завод» («ДЕМЗ»), ПАТ «Харцизький трубний завод» («ХТЗ»), ПАТ «Стахановський завод феросплавів» («СЗФ»), ПАТ «Ясинівський коксохімічний завод» («ЯКХЗ»), ПрАТ «Макіївкокс», ПрАТ «Єнакієвський коксохімпром» («ЄКХП»), ПАТ «Донецьккокс», ПАТ «Алчевський коксохімічний завод» («Алчевськкокс»)) [555].

З початку конфлікту падіння виробництва відбулося у всіх основних галузях промисловості Донецької та Луганської областей, що спричинило зменшення експорту приблизно удвічі (внесок регіонів в економіку України до початку російської збройної агресії – у додатку Б).

Тільки у 2014 р. обсяги промислової продукції зменшилися у Донецькій області – на 31,5%, у Луганській – на 42,0%. Зокрема у Донецькій області скорочення обсягів промислового виробництва склало: у виробництві, передачі та розподілі електроенергії – 18,3%; у металургійному виробництві і виробництві готових металевих виробів – 27,7%; у виробництві коксу та продуктів нафтопереробки – 31,5%; у вугільній промисловості – 36,8%; у

машинобудуванні – 41,1%; у виробництві хімічних речовин і хімічної продукції – 47,5%. У базових галузях промисловості регіону порушені традиційні виробничі ланцюжки «вугілля – кокс – метал» та «вугілля – електроенергетика». На працюючих підприємствах Донецької та Луганської областей знижено обсяги виробництва продукції через перебої з постачанням сировини і вивезенням готової продукції, пошкодженням виробничих та інфраструктурних об'єктів, мереж водопостачання, електроживлення, призупиненням банківських операцій [555].

Можемо підрахувати загальноекономічні втрати ВВП України. Найбільш пікові роки таких втрат – це 2014–2015, коли наша держава втратила майже 20% ВВП країни через російську агресію. Також можемо порахувати втрати від девальвації курсу гривні, оскільки це також пряме зниження доходів усіх українців. Далі потрібно рахувати втрати інвестицій. До 2014 року в Україну надходило 5-6 млрд доларів інвестицій щороку. Від 2014 р. цей прямий потік інвестицій зменшився у 2-3 рази [474].

Згідно з даними Німецького інституту економічних досліджень «DIW Berlin» унаслідок «гібридної війни» на Донбасі валовий регіональний продукт (ВРП) у розрахунку на душу населення Донецької області скоротився у 2013 – 2016 рр. у середньому на 43% щодо базового року, а в Луганській області – на 52% [431]. Для Донецького регіону ВРП на душу населення впав на 4630 доларів США, для Луганського – на 3326 доларів США [431].

Зіставлення контрфактичного і спостережуваного ВВП показало, що Україна втратила в середньому 15,1% ВВП на душу населення у воєнний період (2013 – 2017 рр.), або 9,2% ВВП у 2014 р. і 19,6% ВВП у 2015 р., 19,8% ВВП у 2016 р. і 21,7% ВВП у 2017 р. [431]. У 2018 р. USAID уже надавав допомогу на розвиток економіки Донбасу – агентство виділило 125 млн доларів США на підтримку жителів регіонів, які найбільше постраждали від бойових дій [474].

«Окупант не має мети розвивати окуповану територію. Мета – грабувати окуповану територію», – зазначав А. Новак. – Зараз на захопленій частині Донбасу економіки практично немає. І, за дописами людей, які там живуть, у соцмережах, навіть більшість харчових продуктів завезені з Росії: з Краснодарського краю, з Кубані. Тому економіка ОРДЛО повністю зруйнована, і ці утворення «ЛДНР» повністю фінансуються з Москви. Максимум, це напівконтрабандний продаж вугілля» [474].

Згідно з оцінками міжнародних експертів у зазначених областях на початку 2015 р. на непідконтрольних уряду територіях загалом втрачено 5,9% ВВП, в тому числі у промисловому виробництві – 3,7%, сільськогосподарському виробництві – 0,1%, роздрібній торгівлі – 1,7%, будівництві – 0,3% відповідно [459, с. 48].

Попередня оцінка потреби у відбудові східних областей становить (2015 р.) – 1,52 млрд доларів США, зокрема у таких напрямках, як: 1) інфраструктура та соціальні послуги (1,257 млрд доларів США), в тому числі на транспорт (558,2 млн доларів США), соціальну допомогу (329,4 млн доларів США), охорону здоров'я (184,2 млн доларів США); 2) економічне відновлення (135 млн доларів США), в тому числі на зайнятість (40 млн доларів США), продуктивні сили та засоби до існування (33 млн доларів США), підтримку малого та середнього бізнесу (30 млн доларів США), фінансові послуги (25 млн доларів США); 3) соціальна стійкість, розбудова миру та громадська безпека (126 млн доларів США), психосоціальна підтримка (28,4 млн доларів США), відновлення громадської безпеки (23,9 млн доларів США), підготовка до роззброєння, демобілізації та реінтеграції (20,4 млн доларів США) [459, с. 45].

«Криза в Україні є небезпечною, її наслідки поки важко виміряти, ризик її поширення на інші країни навряд чи передбачуваний. Однак це може мати серйозні економічні наслідки», – зазначала керівник МВФ К. Лагард в інтерв'ю німецькому виданню «Handelsblatt» [322]. Міністр економічного

розвитку, торгівлі та сільського господарства України Т. Милованов зауважував, що прямі втрати у 2014 – 2015 рр. склали 15–20% ВВП країни, а загальні втрати складають від 50 до 150 млрд доларів США (наприклад, А. Аслунд дає оцінку близько 100 млрд доларів США) [229].

Обсяг економічних збитків України від російської агресії зазначив 25 березня 2018 р. тодішній Президент України П. Порошенко: «Через анексію Криму Україна втратила 3,6% ВВП, 80% своїх нафтогазових покладів у Чорному морі, 10% портової інфраструктури. Через окупацію частини Донбасу ми недорахувалися 15% ВВП, 25% промисловості, майже чверті товарного експорту. На окупованій території залишилося близько 100 шахт, активи банків майже на 5 млрд доларів США. Це те, що ми втратили під час війни, через бойові дії» [228] (про імовірність подолання відчуження між громадянами України і Росії – у додатку Т).

Багатоваріантність воєнних конфліктів, які не завжди мають форму власне воєнного протистояння, вимагає зміни економічної стратегії розвитку держави, що являє собою важливі цілі та методи їхньої реалізації [544, с. 56]. В. Мартинюк пропонує класифікацію гібридних загроз економічній безпеці України на сучасному етапі, з-поміж яких виокремимо: діяльність незаконних збройних формувань на території України, що спрямована на дестабілізацію внутрішньої економічної, соціально-політичної ситуації в Україні, на порушення функціонування органів державної влади, органів місцевого самоврядування та блокування важливих об'єктів промисловості й інфраструктури; політичні та лобістські заходи на Заході, які використовуються Росією для формування сумніву у правильності позиції країн Європейського Союзу щодо продовження санкційного впливу на Росію, а також для легітимації анексії Криму; збереження присутності російських банків в Україні, які продовжують контролювати значну частину фінансів бізнесу і громадян; контроль над важливими економічними

активами в Україні, зокрема в енергетичному секторі (обленерго, облгаз), з боку російських або проросійськи налаштованих власників, що робить можливим тихі диверсії (саботаж, умовні аварії та простої), впровадження шкідливого програмного забезпечення для подальших кібератак, руйнування стратегічних підприємств; зовнішній економічний вплив на діяльність великих підприємств, що створює передумови для впливу на великі робітничі колективи та маніпулювання (шахтарські протести) [400, с. 87–89].

«Ні в політичній, ні в економічній, ні в зовнішньополітичній чи безпековій сферах Москві не вдалося повернути Україну під свій протекторат», – зазначав В. Огризко [434, с. 19].

Забезпечити економічну безпеку України в умовах економічної «гібридної війни» Російської Федерації можна шляхом: регламентації сфери державних закупівель, де мають бути встановлені критерії участі російських суб'єктів господарської діяльності або суб'єктів підприємницької діяльності з російськими бенефіціарами, аж до заборони такої участі; обмеження діяльності російських фінансових установ на території України, заборони розміщення коштів державних установ на рахунках банків-резидентів Росії; припинення всіх видів співробітництва у військовій сфері; обмеження можливості виведення коштів з України російськими фінансовими установами; регламентації можливості використання транзитного потенціалу України для потреб Російської Федерації за погодженням з Європейським Союзом; заборони псевдосуверенним утворенням використання транзитного потенціалу України; інформування українських експортерів щодо ризиків та загроз співробітництва з Російською Федерацією; заборони українських інвестицій до Російської Федерації тощо [201, с. 55].

Отже, на сучасному етапі українського державотворення Російська Федерація активно викривує методи «гібридної війни» в економічній сфері. Економічний фактор країна-агресор вдало використовує для:

а) підриву проєвропейського курсу України та недопущення її інтеграції до Європейського Союзу і НАТО; б) створення та утримання під управлінням Російської Федерації внутрішньополітичної кризи в Україні на фоні послаблення економіки; в) повернення України під вплив Росії з метою її поступової реінтеграції до російських пострадянських структур.

Висновки до Розділу 4

Більшість сучасних військово-політичних міждержавних протистоянь не мають форми класичних збройних конфліктів і в політологічній науці іменуються «DIME-конфліктами» (заволодіння ресурсами противника із застосуванням економіко-дипломатичних засобів впливу). З-поміж українсько-російських DIME-конфліктів останніх двох десятиріч яскраво виділяються «газові війни». Власне сфера газопостачання упродовж останніх трьох десятиліть слугувала Російській Федерації інструментом досягнення своїх геополітичних цілей у взаємовідносинах з Україною та країнами Європейського Союзу. «Газові війни» стали незмінною складовою частиною «гібридної війни», яку Російська Федерація веде проти України.

«Торгівельні війни» – незмінний атрибут зовнішньої політики Росії. Їх стратегічна мета: 1) прив'язування країн пострадянського простору до ринку Російської Федерації; 2) захоплення ключових економічних активів з їх подальшим знищенням або екстенсивним використанням без суттєвої модернізації; 3) експансія на фінансовий ринок і в сферу банківських послуг; 4) поширення / толерування корупційних практик та схем; 5) консервація енергетичної залежності новоутворених країн від Російської Федерації та енергозатратності їхніх економік. Можемо з впевненістю констатувати, що безпосередньою передумовою активної фази «гібридної війни» Російської Федерації в Україні стала її економічна / фінансова залежність від країни-агресора, що сприяло внутрішній дестабілізації в Україні зважаючи на

різноманітні торговельні заборони, економічні санкції, навіть припинення транзиту українських товарів російською територією.

Упродовж 2014 – 2018 рр. економічний фактор Російська Федерація вдало використовує для 1) підриву проєвропейського курсу України та недопущення її інтеграції до Європейського Союзу і НАТО; 2) створення та утримання під управлінням Російської Федерації внутрішньополітичної кризи в Україні на фоні послаблення економіки; 3) повернення України під вплив Росії з метою її поступової реінтеграції до російських пострадянських структур. Водночас «гібридна війна» з Росією вплинула на зміни в географічній структурі української зовнішньої торгівлі, особливо на обсяги та структуру товарообігу з Росією.

ВИСНОВКИ

1. У дисертаційній роботі проведено комплексний теоретичний аналіз економічної складової «гібридної війни» Російської Федерації проти України, узагальнено досвід та надано пропозиції щодо підвищення рівня національної безпеки Української держави в економічній сфері. Відзначено, що у законодавчих, нормативно-правових актах Російської Федерації, особливо стратегічного рівня (Стратегія національної безпеки, Концепція зовнішньої політики, Енергетична стратегія, Воєнна доктрина, Концепція довгострокового соціально-економічного розвитку, Стратегія розвитку інформаційного суспільства та ін.) закладено окремі положення, які мають ознаки «гібридної війни». У руслі російського експансіонізму упродовж 1990–2000-х років побачили світ тисячі псевдонаукових праць ідеологів «русского мира», в яких з позицій «великоросійського шовінізму» їх автори (політики, громадські діячі, політичні експерти, політтехнологи) обґрунтовували ідею гегемонії Росії на теренах колишнього СНД, відкрито виступали за обмеження суверенітету нових незалежних держав, які виникли на пострадянському просторі після 1991 р., за допомогою економічних та політичних важелів тиску. Після приходу до влади В. Путіна окреслені концепції отримали схвалення у вищого керівництва держави, і, як результат, після Помаранчевої революції в Україні почався новий етап «гібридної війни» Російської Федерації проти нашої держави, в якій економічним чинникам відводилось надважливе місце.

2. Становлення незалежності України синхронізувалось у часі з кардинальними геополітичними трансформаціями, зумовленими дезінтеграцією СРСР та формуванням нового наддержавного утворення – СНД. Економічна криза (1990-х років), ядерне роззброєння, наростання протиріч у середовищі української політичної еліти стали тими детермінантами, які сприяли початку «гібридної війни» Російської Федерації

проти нашої держави. Ототожнюючи де-факто кордони СРСР із кордонами сучасної Росії, наголошуючи на масштабних економічних втратах Російської Федерації від розвалу Радянського Союзу, Президенти Росії (В. Путін, Д. Медведєв) де-факто не тільки толерували «гібридну війну» в економічній сфері проти України, але й стали одними з визначальних символів російського експансіонізму. У руслі кампанії повномасштабної інтеграції, яку ініціювала Росія на пострадянських теренах, у 1990-х роках провідну роль відведено СНД. Однак постійні протиріччя між двома неформальними блоками у цій міжнародній наднаціональній структурі – інтеграційним (на чолі з Росією) і дезінтеграційним (на чолі з Україною) поступово, особливо після 2004 р., паралізували ефективну роботу СНД та перетворили Співдружність на об'єкт критики як національно-свідомої політичної еліти окремих пострадянських республік, так і представників «русского мира».

3. Стратегічне геополітичне завдання Росії полягає не тільки у збереженні свого економічного та політичного впливу на Україну, але й його поетапному розширенні за допомогою інтеграційних проєктів. На зламі ХХ – ХХІ ст. ідея створення нової союзної держави на теренах СНД як кінцевої мети «гібридної війни» втілюється Російською Федерацією у низці нових міжнародних інтеграційних проєктів, в основі яких лежить економічна складова – Єдиний економічний простір, ЄврАзЕС, Євразійський економічний союз та ін. Спекуюючи на культурній, релігійній близькості українського та російського народів, використовуючи економічні засоби тиску (застосування торговельних обмежень щодо української продукції молокопереробної галузі, рослинництва; посилення процедур митного контролю для всіх товарів, які експортувалися до Російської Федерації; запровадження ембарго на імпорт продуктів із України та створення штучних перешкод для транзиту українських товарів до країн Центрально-Східної Азії тощо), у 2000-х роках одне із базових завдань «гібридної війни» Росії полягало у втягненні України до цих структур, що де-факто

унеможливило євроатлантичний вектор розвитку нашої держави. Центральні органи влади України не тільки не усвідомлювали (не бажали усвідомлювати) характеру існуючих загроз планомірній економічній дестабілізації України країною-агресором, але й фактично не були здатні дати їм адекватну відповідь, зважаючи на стагнацію економіки 1990-х років та залежність від російських енергоносіїв у 2000-х роках. Останні широко використовувались Росією для налагодження «співробітництва з державами СНД».

4. Газові, торгові, продуктові, транзитні та інші «війни» Російської Федерації проти України, які у науковій літературі отримали назву «DIME-конфлікти», стали віддзеркаленням її експансіоністської зовнішньої політики на пострадянському просторі. Пропагуючи ідею відновлення у цьому регіоні авторитарної «євразійської» моделі «керованої демократії», шляхом створення інтеграційної співдружності за зразком Радянського Союзу, Російська Федерація у 1990–2000-х роках спровокувала низку «газових воєн», де-факто безпідставно виступила ініціатором транзитних та продовольчих «війн». Найефективнішим засобом тиску на Україну, як показує практика, виявився енергетичний тиск. Ототожнюючи енергоресурси з енергетичною зброєю, Російська Федерація планомірно змушувала Українську сторону підписувати не вигідні газові угоди, зменшувати ціну транзиту газу територією нашої держави, неодноразово звинувачувала керівництво останньої у зриві поставок «блакитного палива» за кордон. Доволі ефективними для Росії виявилися і торгові війни, проте їх результати не дали бажаного для країни-агресора ефекту, зважаючи на швидку переорієнтацію українських виробників на європейські та азійські ринки збуту товарів.

5. Із теоретично-ідеологічної у площину практичної парадигма «гібридної війни» Російської Федерації в економічній сфері перейшла де-факто від часу відновлення Української державності (1991 р.) у період

президентства Б. Єльцина та була продовжена його наступниками – В. Путіним та Д. Медведєвим. У 2014 р. започатковано сучасний етап російської «гібридної війни», який показав, що українська економічна модель виявилася не готовою протидіяти російській економічній «зброї» асиметричними заходами. На сучасному етапі українського державотворення, в умовах російсько-української війни, країна-агресор для послаблення військово-політичного потенціалу нашої держави активно використовує економічні важелі тиску, серед яких провідну роль відіграють: контроль над важливими економічними активами в Україні, зокрема в енергетичному секторі; будівництво експортних нафтопроводів в обхід України з метою послаблення її ролі на європейському континенті; руйнування промислових підприємств у зоні АТО, ООС; фінансова підтримка російського приватного капіталу в Україні тощо. Поєднання політичних та економічних методів ведення «гібридної війни» проти України – одна з характерних рис російської зовнішньої політики сьогодення, що вимагає від нашої держави: (а) якісного наукового осмислення її загроз, (б) зваженої зовнішньої політики та (в) консолідації суспільства на ґрунті ідеї територіальної цілісності та європейського майбутнього України.

Перспективний напрям подальших досліджень – комплексне вивчення основних аспектів воєнно-економічної безпеки держави у контексті сучасної «гібридної війни» Російської Федерації проти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Архів Верховної Ради України

Ф. 1. Верховна Рада України.

Оп. 22.

1. Спр. 6099. Комітет з питань національної безпеки і оборони. Звіт про роботу комітету за період третього скликання, 27 арк.

2. Спр. 8504. Документи про розробку Закону України від 13 січня 2005 року «Про внесення змін до Закону України «Про Збройні Сили України» (текст Закону, подання Кабінету Міністрів України, подання Комітету на перше та друге читання, висновок, листування, стенограма), 28 арк.

3. Спр. 8526. Звіт про діяльність Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони за період роботи Верховної Ради України четвертого скликання (червень 2002 р. – травень 2006 р.), 12 арк.

Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ

України

(ГДА МЗС України)

Ф. 1. Документи основної діяльності Міністерства закордонних справ України.

Оп. 4.

4. Спр. 600. Питання правонаступництва України щодо договорів колишнього СРСР, 70 арк.

5. Спр. 7045. Концепція національної безпеки і воєнна доктрина України. Офіційні документи і заяви з питань забезпечення національної безпеки, воєнної політики України та роззброєння, 63 арк.

6. Спр. 7162. Міжнародні конфлікти. Посередництво України у врегулюванні міжнародних конфліктів, 23 арк.

7. Спр. 9293. Ситуація в українсько-російських відносинах (переговори щодо розподілу ЧФ, питання про Севастополь). Стан в Криму, 9 арк.

8. Спр. 10413. Концепція національної безпеки і воєнна доктрина України. Офіційні документи і заяви з питань забезпечення національної безпеки, військової політики України та контролю над роззброєнням, 250 арк.

Галузевий державний архів Міністерства оборони України (ГДА МОУ)

Ф. 3696. Накази Міністра оборони України.

Оп. А1П (30715).

9. Спр. 2041. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 246 арк.

10. Спр. 2042. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 251 арк.

11. Спр. 2044. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 248 арк.

12. Спр. 2053. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 297 арк.

13. Спр. 2055. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 270 арк.

14. Спр. 2060. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 251 арк.

15. Спр. 2063. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 251 арк.

16. Спр. 5297. Копії вихідних документів за підписом Міністра оборони України до міністерств та відомств, держустанов та організацій, 244 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО України)

Ф. 1. Верховна Рада України.

Оп. 22.

17. Спр. 5876. Документи про розробку законів України «Про ратифікацію угоди КМУ і урядом Російської Федерації про умови резервних поставок і оплати російського природного газу в Україну у 2001 році», «Про ратифікацію угоди між КМУ і урядом Російської Федерації про гарантії транзиту російського природного газу на території України», 76 арк.

Ф. Р-2. Кабінет Міністрів України.

Оп. 15.

18. Спр. 3832. Листування з урядом Російської Федерації з питань укладання міждержавних угод та їх виконання, 302 арк.

19. Спр. 5623. Листування з Президентом України, Адміністрацією Президента, Верховною Радою, народними депутатами з питань взаємовідносин з Російською Федерацією, 68 арк.

20. Спр. 8981. Листування з міністерствами і центральними органами виконавчої влади з питань забезпечення економічної безпеки України, 151 арк.

21. Спр. 9247. Листування з підготовки матеріалів до засідань Ради глав урядів СНД (частина 1), 29 арк.
22. Спр. 9249. Листування про роботу Ради глав держав і Ради глав урядів СНД (частина 3), 141 арк.
23. Спр. 9503. Листування з виконавчим комітетом СНД з підготовки матеріалів до засідань Економічної ради СНД, 278 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України)**

Ф. 270. Народний Рух України.

Оп. 1.

24. Спр. 6. Тексти і тези виступів делегатів на з'їзді НРУ.

Ф. 328. Документи Соціалістичної партії України.

Оп. 1.

25. Спр. 38. Заяви Соціалістичної фракції у Верховній Раді України на захист голови Верховної Ради України Мороза О.О. і депутатів-соціалістів (у справі є «економічна програма запобігання національній катастрофі»), 56 арк.

ЗАКОНОДАВЧІ, НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ

26. Алма-Атинская декларация. *Правда*. 1991. 23 декабря. С. 1.
27. Ашгабатська Декларація про розвиток співробітництва і зміцнення довіри у відносинах між державами–учасницями Співдружності Незалежних Держав. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/997_288.

28. Декларація про державний суверенітет Української РСР. Київ: Політвидав України, 1990. 11 с.
29. Декларація про доповнення Хартії про особливе партнерство між Організацією Північно-Атлантичного договору та Україною, підписаної 9 липня 1997 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/950_021
30. Декларація про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держав–учасниць Співдружності Незалежних Держав від 15 квітня 1994 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_480.
31. Державна програма будівництва і розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року. *Військо України*. 2000. Вип. 11–12. С. 32–54.
32. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006
33. Договір о зоне свободной торговли. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=3183>
34. Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества от 10 октября 2000 г. (с изменениями от 25 января 2006 г. и 6 октября 2007 г.). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.evrazes.com/docs/view/3>
35. Доктрина інформаційної безпеки України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514/2009>
36. Енергетична стратегія України до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/signal/kr06145a.doc>
37. Енергетична стратегія України на період до 2020 р. із змінами і доповненнями, внесеними розпорядженням Міністерства палива та

енергетики України від 26 березня 2008 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://energetyka.com.ua/normatyvna-baza/384-energetichna-strategiya-ukrajini-na-period-do-2030-roku>

38. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава: Програма економічних реформ на 2010 – 2014 роки / Комітет з економічних реформ при Президентові України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/docs/Programa>

39. Заявление по итогам встречи на высшем уровне в Уэльсе. Обнародовано главами государств и правительств, участвующими в заседании Североатлантического союза в Уэльсе – 4-5 сентября 2014. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm?selectedLocale=ru

40. История советской Конституции (в документах). 1917–1956 / под ред. С. Студенкина. Москва: Б.в., 1957. 129 с.

41. Конституція України [офіційний текст]. Київ: Правова Єдність, 2013. 45 с.

42. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 30 ноября 2016 г.). [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents//asset_publisher/CptICkV6BZ29/content/id/2542248

43. Концепция международной деятельности Евразийского экономического сообщества от 25 января 2008 года: Решение Межгоссовета ЕврАзЭС. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.evrases.com/docs/view/88>

44. Концепция национальной безопасности: Утверждена Указом Президента РФ № 24 от 10 января 2000 г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.scrf.gov.ru/documents/1/1.html>.

45. Ленін В. Про утворення СРСР. Лист Л.Б. Каменєву для членів Політбюро ЦК РКП(б). *Повне зібрання творів: у 55 т.* Москва, 1975. Т. 5. С. 201–202.
46. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економіки України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.zakon.nau.ua>.
47. Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ, 2011. 416 с.
48. О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года: Указ Президента РФ от 12 мая 2009 г. № 537. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/12345>
49. О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации: Указ Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 года № 683. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/98673>
50. О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации: Указ Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 года № 683. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://rg.ru/2015/12/31/nac-bezopasnost-site-dok.html>
51. О ходе выполнения Плана мероприятий по реализации второго этапа (2012–2015 годы) Стратегии экономического развития Содружества Независимых Государств на период до 2020 года. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=5151>
52. О Концепции национальной безопасности Российской Федерации: Указ Президента Российской Федерации от 10.01.2000 г. № 24. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/14927/page/1>
53. О Концепции национальной безопасности Российской Федерации: Указ Президента Российской Федерации от 10.01.2000 г. № 24.

[Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/14927/page/1>

54. Об итогах выполнения Плана мероприятий по реализации первого этапа (2009–2011 годы) Стратегии экономического развития Содружества Независимых Государств на период до 2020 года. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=3507>

55. Об утверждении Энергетической стратегии России на период до 2020 года. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/901872984>

56. Об учреждении Евразийского экономического сообщества: Заявление глав государств Республики Беларусь, Республики Казахстан, Кыргызской Республики, Российской Федерации и Республики Таджикистан. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.evrazes.com/docs/view/2>

57. Об утверждении Концепции национальной безопасности Российской Федерации: Указ Президента Российской Федерации от 17.12.1997 г. № 1300. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/11782/page/1>

58. План мероприятий по реализации третьего этапа (2016–2020 годы) Стратегии экономического развития Содружества Независимых Государств на период до 2020 года и его выполнения в 2016 – 2018 гг. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://old.economy.gov.ru/minec/activity/sections/foreignEconomicActivity/cooperation/economicsng/>

59. Положение об Экономическом совете Содружества Независимых Государств. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=5672>

60. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации (2005 г.). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>

61. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации (2006 г.). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/23577>

62. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации (2007 г.). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24203>

63. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации (2008 г.). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/1968>

64. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации (2009 г.). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/5979>

65. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации (2010 г.). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/9637>

66. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации (2011 г.). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/14088>

67. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации (2012 г.). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/17118>

68. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации (2013 г.). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/19825>

69. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации (2014 г.). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/47173>

70. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации (2015 г.). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/50864>

71. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации (2016 г.). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/53379>

72. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации (2018 г.). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/56957>

73. Приоритетные направления развития ЕврАзЭС на 2003–2006 и последующие годы: Решение Межгоссовета ЕврАзЭС. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.evrazes.com/print/docs/30>

74. Про альтернативні джерела енергії: Закон України. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text>

75. Про вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення Президента України та органів державної влади: Указ Президента України. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/887/2000>

76. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку: Закон України. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/887/1995>

77. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ: НІСД, 2012. 256 с.

78. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ: НІСД, 2013. 576 с.

79. Про Воєнну доктрину України: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/648/2004>

80. Про доктрину інформаційної безпеки України: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.prezident.gov.ua>

81. Про енергозбереження: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/94-%D0%B2%D1%80#Text>

82. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України // Офіційний вісник України. 2004. № 15. Ст. 1028.

83. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/823/1994>

84. Про затвердження Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/879-2006-%D0%BF>

85. Про затвердження стратегії інтеграції до Європейського Союзу: Указ Президента України // Офіційний вісник України. 1998. № 24. С. 3–9.

86. Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/anot/2711-15>

87. Про заходи щодо подолання демографічної кризи та розвитку трудових ресурсів потенціалу України: Рішення Ради національної безпеки і

оборони. [Електронний ресурс]. Режим доступу:
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0017525-07>

88. Про заходи щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в автономній Республіці Крим: Постанова Кабінету Міністрів України. *Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культурів*. Київ, 1995. С. 59–72.

89. Про Збройні Сили України: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/887/1992>

90. Про Інститут проблем національної безпеки: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1396/2003>

91. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України: Постанова Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3/97-%D0%B2%D1%80#Text>

92. Про Концепцію захисту населення і територій у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій: Указ Президента України. *Офіційний вісник України*. 1999. № 13. Ст. 510.

93. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/321/1997>

94. Про невідкладні заходи щодо забезпечення енергетичної безпеки України: Рішення РНБО. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001525-09>

95. Про оборону України: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/887/1999>

96. Про основи національної безпеки України: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>

97. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 роки: Закон України. *Урядовий кур'єр*. 2007. 14 лютого. С. 2.
98. Про основні напрями зовнішньої політики України: Постанова Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/687/1993>
99. Про Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/717/2000>
100. Про основні напрями фінансового забезпечення заходів щодо підвищення життєвого рівня населення у 2008 році: Рішення РНБО. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0016525-07>
101. Про підпорядкування Україні внутрішніх військ, що дислокуються на її території: Указ Президії Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/187/1991>
102. Про позаблоковий статус України: проект Закону України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=3069>
103. Про політичну обстановку на Україні і негайні дії Верховної Ради України по створенню умов неповторення надалі військового перевороту: Постанова Верховної Ради. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1428-12>
104. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України. *Основи міграційної та етнополітики України*. Київ, 1994. Вип. 3. С. 15–18.

105. Про програму боротьби з незаконною міграцією на 2001 – 2004 рр.: Указ Президента України. *Офіційний вісник України*. 2001. Вип. 3. С. 6–7.

106. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/887/1998>

107. Про Річну національну програму з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/298/2009>

108. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 червня 1997 року «Про невідкладні заходи щодо впорядкування системи здійснення державної інформаційної політики та удосконалення державного регулювання інформаційних відносин»: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/663/97>

109. Про функціонування паливно-енергетичного комплексу в особливий період: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/307-16#Text>

110. Соглашение о создании Содружества Независимых Государств. *Дипломатический вестник*. 1992. № 1. С. 4–6.

111. Стратегия экономического развития Содружества Независимых Государств на период до 2020 года. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=2533>

112. Стратегия экономического развития Содружества Независимых Государств на период до 2020 года. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=2533>

113. Стратегія національної безпеки України: Указ Президента України. Київ, 2007. 15 с.

114. Угода між Україною і Російською Федерацією про врегулювання питань правонаступництва стосовно зовнішнього державного боргу та активів колишнього Союзу РСР. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_055

115. Угода між Урядом України та Урядом Російської Федерації про ціни на природний газ і тарифи по його транспортуванню. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/>

116. Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: щорічне Послання Президента України до Верховної Ради [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://niss.gov.ua/publikacii/poslannya-prezidenta-ukraini/ukraina-v-2007-roci-vnutrishne-i-zovnishne->

117. Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації. Експертна доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до Послання Президента України В. Януковича до Українського народу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2010-12/ukr.pdf>

118. Экономическое сотрудничество со странами СНГ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://old.economy.gov.ru/minec/activity/sections/foreignEconomicActivity/cooperation/economicsng/>

МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА

119. Горбачев М. О судьбе Советского Союза. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ons.gfns.net/1998/5/09.htm>

120. Горбачев М. Хаос пожирает демократию и парализует народ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.viperson.ru/wind.php?ID=321055&soch=1>.
121. Горбулін В. Через роки, через відстані... Держава та особистість. Київ: Саміт-книга, 2006. 306 с.
122. Грызлов Б. Будущее за нами. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ng.ru/ideas/2011-11-15/1_future.html.
123. Ельцин Б. Записки президента. Москва: Огонек, 1994. 234 с.
124. Ельцин Б. Президентский марафон. Москва: АСТ, 2000. 424 с.
125. Зленко А. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен. Харьков: Фолио, 2004. 559 с.
126. Зленко А. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Худож.-оформлювачі Б. П. Бублик, В. А. Мурликін. Харків: Фоліо, 2003. 240 с.
127. Зленко А. Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму: Виступи. Промови. Інтерв'ю. Статті / Упоряд. К.П. Єлісеєв. Київ: Преса України, 2001. 370 с.
128. Иванов И. Внешняя политика России и мир. Статьи и выступления. Москва: МГИМО(У): Российская политическая энциклопедия, 2000. 351 с.
129. Иванов И. Внешняя политика России на современном этапе. Москва: МИД РФ, 2000. 415 с.
130. Костенко Ю. І. Історія ядерного роззброєння України. Київ: Ярославів Вал. 2015. 464 с.
131. Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. Київ, 2002. 392 с.; іл.
132. Кравчук Леонід Макарович. Останні дні імперії... Перші роки надії: Запис бесіди С. О. Кичигіна. Київ: Довіра, 1994. 230 с.

133. Лавров С. Внешняя политика России – вклад в укрепление международной безопасности и стабильности. *Дипломатический Ежегодник*. 2010. С. 3–11.

134. Лавров С. Внешняя политика России и новое качество геополитической ситуации. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.mid.ru/brp_4.nsf/itogi/BB6FDBC9CE863B2C325752E0033D0F9; Лавров С. Сдерживание России: назад в будущее. *Россия в глобальной политике*. 2007. No 4. С. 8–21.

135. Лук'янчук С. Перша газова війна. Нотатки очевидця. Частина 1. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://texty.org.ua/pg/article/newsmaker/read/13022/Persha_gazova_vijna_Notatky_ocheydca_Chastyna_1

136. Мороз О. Куди йдемо? Книга роздумів. Київ: Злагода, 1993. 399 с.

137. Нарышкин С. Над пространством. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.rg.ru/2012/02/24/parlament.html>

138. Николаенко В. Коллективная безопасность России и ее союзников. Военно-политическая интеграция на постсоветском пространстве. Москва: Альба, 2003. 176 с.

139. Плющ І. Хто ми і куди йдемо: Доповіді, виступи, статті, інтерв'ю. Київ: Україна, 1993. 151 с.

140. Примаков Е. Годы в большой политике. Москва: Совершенно секретно, 1999. 438 с.

141. Примаков Е. Мир после 11 сентября. Москва: Мысль, 2002. 190 с.

142. Путин В. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/502761>

143. Путин В. Россия сосредотачивается – вызовы, на которые мы должны ответить [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/511884>

144. Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упор. В. Чорновіл; передмова М. Мариновича. Київ: Смолоскип, 2011. Т. 7.

145. Чорновіл В'ячеслав. Пульс української незалежності / Упор. В. Скачко. Київ: Либідь. 2000. 624 с.

146. Ющенко В. А. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті. Харків: Фоліо, 2014. 511 с.

**ПСЕВДОНАУКОВІ ПРАЦІ
РОСІЙСЬКИХ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ,
ПУБЛІЦИСТІВ, ІДЕОЛОГІВ «РУССКОГО МИРА»**

147. Александр Дугин о событиях на Украине: «Это великая война континентов». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.blagogon.ru/digest/451/>

148. Александр Дугин: Нам нужна свободная Украина. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://ukraina.ru/exclusive/20171020/1019404891.html>

149. Воссоединение. ЕЭП формирует общую стратегию развития. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.odnako.org/blogs/vossoedinenie-eeep-formiruet-obshchuyu-strategiyu-razvitiya/>

150. Вячеслав Никонов: «Порвав отношения с Россией, Украина ни на шаг не продвинулась в направлении интеграции в ЕС». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://regnum.ru/news/573913.html>

151. Вячеслав Никонов: Россия в современном мире. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://svop.ru/main/15999/>

152. Глазьев С. «Мы слишком долго отступали...». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://lgz.ru/article/-21-6645-30-05-2018/my-slishkom-dolgo-otstupali->

153. Глазьев С. Выход из хаоса. Для отражения американской агрессии нужна национальная система экономической безопасности и управления развитием страны. *Военно-промышленный курьер*. 2014. № 45 (563). С. 15–17.

154. Глазьев С. Украинская катастрофа. От американской агрессии к мировой войне? Москва: Книжный мир, 2015. 75 с.

155. Глазьев: Таможенный союз потерял Украину после подписания ассоциации с Евросоюзом. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://ru.krymr.com/a/25440281.html>

156. Грызлов Б. Будущее за нами. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.ng.ru/ideas/2011-11-15/1_future.html.

157. Депутаты РФ и Украины выступают в Мариуполе за усовершенствование подхода к формированию единого экономического пространства. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.0629.com.ua/news/152518/deputaty-rf-i-ukrainy-vystupaut-v-mariupole-za-usoversenstvovanie-podhoda-k-formirovaniu-edinogo-ekonomiceskogo-prostranstva>

158. Дугин А. Битва за Украину. Постсоветское пространство начинает интегрироваться в единый стратегический блок. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/2011/Dugin_bitva_za_Ukrainu.htm

159. Дугин А. Виктор Ющенко как зеркало российской геополитики. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://rg.ru/2005/01/26/yushenko-geopolitika.html>

160. Дугин А. Новая экономическая империя. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://rg.ru/2003/11/04/Novaya.html>
161. Дугин А. Приднестровье – авангард Большой России. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://olvia.idknet.com/ol95-10-06.htm>
162. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва, 1997. 608 с.
163. Дугин А. США строят на Украине неонацистский порядок. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://politobzor.net/show-13023-aleksandr-dugin-ssha-stroyat-na-ukraine-neonacistskiy-poryadok.html>
164. Дугин А. Россия готовится к вооруженному конфликту с Украиной по грузинскому сценарию. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/931625-dugin-rossiya-gotovitsya-k-vooruzhennomu-konfliktu-s-ukrainoj-po-gruzinskomu-scenariyu>
165. Затулин К. Борьба за Украину: что дальше? [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://globalaffairs.ru/number/n_4464
166. Затулин К. Хотят ли русские войны? [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crysis/Khotyat-li-russkie-voiny-17083
167. Интервью Глеба Павловского Газете. Ру. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.kreml.org/media/70083034/>
168. Киев от вхождения в ЕЭП мог бы получать по \$11–12 млрд в год за счет РФ – Глазьев. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://oilcapital.ru/news/export/03-09-2013/kyev-ot-vhozhdeniya-v-eeep-mog-by-poluchat-po-11-12-mlrd-v-god-za-schet-rf-glaziev>
169. Константин Затулин: российский национальный интерес состоит в том, чтобы сохранить постсоветское пространство. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://ukranews.com/interview/598-konstantyn-zatulyn>

170. Кремль, кроме Украины, хочет видеть в Евразийском союзе Турцию, Таджикистан «с его природными ресурсами» и Грузию «после смены политического режима». [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://censor.net.ua/news/152773/kreml_krome_ukrainy_hochet_videt_v_evraziyskom_soyuze_turtsiyu_tadjikistan_s_ego_prirodnymi_resursam

171. Никонов В. Россия сохраняется как мировой центр силы, но не ставит глобальных целей. *Индекс безопасности*. 2013. Т. 19. Вып. 2. С. 19.

172. Никонов В. Ситуация с газом выгодна Киеву. «Пусть пеняют на себя». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://frazza.ua/news/17950-nikonov-situaciya-s-gazom-vygodna-kievu-pust-penyayut-na-sebya>

173. Павловский Г. Пузыри не вечны. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Puzyri-ne-vechny>

174. Павловский Г. Рах Medvedica. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://guralyuk.livejournal.com/1453904.html>

175. Президент фонда «Политика» Вячеслав Никонов. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.svoboda.org/a/24248684.html>

176. Путин В. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/502761>.

177. Россия, Белоруссия и Казахстан пытаются создать новый СССР. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.crimea.kp.ru/radio/26511/3419913/>

178. Сергей Глазьев: «В этой гибридной войне мы являемся направлением главного удара». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.businessgazeta.ru/article/144348>
<https://www.business-gazeta.ru/article/144348>

179. Сергей Глазьев: Зачем России Украина и наоборот. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.ras.ru/news/shownews.aspx?id=3e440f7b-fb35-4b07-868d-a3209c1d1277>

180. Сергей Марков: «Современная российская элита – это подлая элита». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://med.org.ru/article/2832>
181. Участники Евразийского союза заявят о себе на мировой арене. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://er.ru/news/66595>
182. Холмогоров Е. Последний акт в драме разделения Украины. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://aftershock.news/?q=node/223525>
183. Холмогоров Е. Путь Украины. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ruskline.ru/monitoring_smi/2005/12/19/put_ukrainy/
184. Что будет, если Украина распадется? Выступление А. Дугина на радио «Эхо Москвы». 04.12.2004. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.evrazia.org/modules.php?name=News&file=article&sid=2089>

МОНОГРАФІЇ, НАУКОВІ, НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІ СТАТТІ

185. Аврамченко К. Торговельна війна з Росією. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iser.org.ua/analitika/ekonomichnii-analiz/torgovelnna-viina-z-rosieiu>
186. Актуальні питання реформування та розвитку структур безпеки і оборони України: наук.-інформ. зб. / ред. В.П. Горбулін. Київ: Євроатлантикінформ, 2006. 176 с.
187. Алавердя Л., Романенко О. Сучасні реалії та перспективи розвитку зовнішньої торгівлі України з іншими країнами світу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/4_2019/55.pdf
188. Алексієвець Л., Прийдун С. Теоретико-методологічні основи дослідження трансформації зовнішньої політики України до європейсько-атлантичного процесу (1991–2015). *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2018. Вип. 21. С. 207–2015.

189. Аналитический материал о Договоре о зоне свободной торговли. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.cis.minsk.by/page/18968>
190. Андрушків Б., Кирич Н., Погайдак О. Гібридна війна як метод реалізації агресивних планів. *Галицький економічний вісник*. 2014. Т. 47. Вип. 4. С. 57–69.
191. Андрушків Б. Економічна та майнова безпека підприємства і підприємництва. Антирейдерство. Тернопіль: ТОВ Терно-граф, 2008. 424 с.
192. Антонов В. Поняття та зміст національної безпеки. *Правова держава: щорічник наукових праць*. 2008. Вип. 19. С. 153–161.
193. Антонов В. Система національної безпеки і оборони України. *Правова держава: щорічник наукових праць*. 2004. Вип. 15. С. 121–127.
194. Артёмова Т. Концепція національної безпеки та перспективи її втілення в економіці України. *НаУКМА*. 2012. Т. 133. «Економічні науки». С. 3–8.
195. Артюшин Л., Костенко Г. Теоретичні аспекти стратегії воєнної безпеки суспільства і держави. Харків: Вид-во Національного ун-ту внутрішніх справ, 2003. 176 с.
196. Архипов А., Городецкий А., Михайлов Б. Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения. Вопросы экономики. 1994. Вып. 12. С. 36–44.
197. Аслунд А. Війна Росії проти економіки України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Aslund_Vijna_Rosii_proty_ekonomiky_Ukrainy.htm
198. Бабаджанов А. Анализ военных доктрин государств–участников ОДКБ. *Вестник МГИМО*. Москва, 2005. С. 63–64.
199. Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з німецької. Київ: К.І.С., 2007. 190 с.

200. Баграмов Э. Евразийство – национальная идея России? *Обозреватель*. 2001. Вып. 9. С. 4.
201. Базилюк Я. Забезпечення економічної безпеки України в умовах гібридної війни. *Стратегічні пріоритети*. 2015. Вып. 3. С. 47–55.
202. Бакаєва І. Проблеми конвергенції країн Центральної та Східної Європи з ЄС. *Економіст*. 2003. Вып. 2. С. 36–38.
203. Баранівський В. Демократизація Збройних Сил України. Київ: Центр практ. філос., 2001. 111 с.
204. Безсмертний Р. Чи здатна Росія на цивілізоване розлучення? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/opinion/chi-zdatna-rosija-na-tsivilizovane-rozluchennja--2512395.html>
205. Белов П. Вызовы национальной безопасности России в XX веке. *Обозреватель*. 2000. Вып. 4. С. 40–43.
206. Белов П. Какой должна быть концепция национальной безопасности. *Обозреватель*. 2000. Вып. 1. С. 8–10.
207. Березовець Т. Анексія: Острів Крим. Хроніки «гібридної війни». Київ: Брайт Стар паблішинг, 2015. 392 с.
208. Белов О., Пирожков С. Про глобальні пріоритети розвитку України в програмі «Україна – 2010». *Стратегічна панорама*. 1999. Вып. 1-2. С. 20–24.
209. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Москва: Международные отношения, 2009. 468 с.
210. Бжезінський З. Україна в геостратегічному контексті. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. 101 с.
211. Білорусь і Казахстан шукають альтернативу інтеграції з Росією, а Вірменія зізнається у вимушеності свого вступу в ЄврАзЕС. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://dt.ua/WORLD/jevrazes-pidtverdiv-vtratu-vplivu-rosiyi-na-postradyanski-krayini-foreign-policy-160850_.html

212. Білоус В. Координація боротьби з економічною злочинністю. Ірпінь: Акад. держ. податков. служби України, 2002. 449 с.
213. Богайчук В., Мулява В. Основні чинники військового будівництва в контексті національної безпеки України. *Держава і право. Юридичні і політичні науки: збірник наукових праць*. 2007. Вип. 36. С. 571–576.
214. Богданович В. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення. Київ, 2002. 323 с.
215. Богданович В. Роль та місце воєнно-політичної моделі держави у розробленні та здійсненні політики забезпечення її воєнної безпеки. *Наука і оборона*. 1999. С. 34–37.
216. Богданович В. Теоретические основы анализа проблем национальной безопасности государства в военной сфере. Київ: Основа, 2006. 296 с.
217. Бодрук О. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: Монографія. Київ: НІПМБ, 2001. 300 с.
218. Боришполец К., Чернявий С. СНГ и задачи Евразийской интеграции. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mgimo.ru/upload/iblock/83d/borishpolets.pdf>
219. Бородюк В., Турчинов О., Приходько Т. Оцінка масштабів тіньової економіки та її вплив на динаміку макроекономічних показників. *Економіка України*. 1996. Вип. 11. С. 9–13.
220. Борохвостов В. Україна – НАТО – проблемні питання українського оборонно-промислового комплексу. *Стратегічна панорама*. 2005. Вип. 2. С. 129–135.
221. Бостан С. Методологічний інструментарій конституційно-правового дослідження. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. Вип. 3. С. 24–29.

222. Брежнев Л. О пятидесятилетии СССР. Москва: Изд-во полит. лит., 1972. 267 с.
223. Буданов Р. Ціна енергетичної безпеки: скільки коштуватиме Україні американський газ із Польщі? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://gordonua.com/ukr/publications/-tsina-energetichnoji-bezpeki-skilki-bude-koshtuvati-ukrajini-amerikanskij-gaz-z-polshchi-1243798.html>
224. Будацький Є. Третя газова війна. Ретроспектива. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ukranews.com/ua/publication/1022-tretya-gazova-viyna-retrospektyva>
225. Бураков Ю. Теоретичні аспекти класифікації локальних війн та збройних конфліктів сучасності. *Військово-науковий вісник*. 2016. Вип. 25. С. 214–232.
226. Бураковський О. Євразійське економічне співтовариство: наміри і перспективи. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://dt.ua/POLITICS/evraziyske_ekonomichne_spivtovaristvo_namiri_y_perspektivi.html
227. В'ятрович В. Що треба знати про війну з Росією. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Politics/30325>
228. Вишневецький Ю. Що втратила Україна, Росія та Захід від п'ятирічного конфлікту на Донбасі. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.dsnews.ua/minskiy_pat/shcho-vtratili-ukrayina-rosiya-ta-zahid-vid-p-yatirichnogo-konfliktu-02092019230000
229. Вінокуров Я. Втрати України від російської агресії складають \$50–150 млрд. – Мінекономіки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://hromadske.ua>
230. Власюк С. Інтеграція України до європейських та євроатлантичних структур – вимога часу. *Армія України*. 2002. 26 листопада. С. 3.

231. Власюк О. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: вибр. наук. пр. Київ: НІСД, 2016. 527 с.
232. Власюк О. Економічні чинники розбудови європейського безпекового простору в умовах військової агресії проти України. *Стратегічні пріоритети*. 2015. Вип. 2 (35). С. 5–15.
233. Власюк Н. Деякі основи поняття «Гібридна війна» в міжнародному праві. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/item/207-deyaki-osnovy-ponyattya->.
234. Воєнна безпека України на межі тисячоліть / Г. М. Перепелиця та ін. Київ: Стилос, 2002. 394 с.
235. Войціховський А. Співробітництво України з НАТО у миротворчій діяльності. *Право і безпека: науковий журнал*. Харків, 2009. Вип. 3. С. 24–30.
236. Воловик Н. Анализ торгово-экономических отношений Российской Федерации со странами Содружества Независимых Государств. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.acjournal.ru/jour/article/view/98>
237. Волович О. «Енергетичні війни» як чинник консолідації і Європейської інтеграції пострадянських держав. *Енергетична безпека України: збірник статей та аналітичних матеріалів*. Одеса, 2009. С. 20–27.
238. Волович О. Стан і перспективи реалізації проекту будівництва газопроводу «Білий потік». *Енергетична безпека України: збірник статей та аналітичних матеріалів*. Одеса, 2009. С. 91–97.
239. Волович О. Історія як поле змагання «Українського світу» і «Русского мира». *Зовнішні справи. Історичні науки*. 2014. Вип. 12. С. 19–23.
240. Володимир Путін написав статтю, в якій пояснив свою ідею створення Євразійського союзу на теренах колишнього радянського

простору. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tsn.ua/svit/putin-rooyasniv-u-chomu-naspravdi-polyagaye-yogo-plan-vidrodzhennya-srsr.html>

241. Волошин В. Інструменти мінімізації гібридних загроз економічній безпеці України. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2018. Вип. 1 (129). С. 17–21.

242. Воробьев В. Проблемы развития и реформирования СНГ. Москва: Восток-Запад, 2009. 208 с.

243. Воронцов С., Сидоренко А., Сменковський А. Оцінка стану енергетичної безпеки України: методологічні підходи, критерії, індикатори. *Стратегічні пріоритети*. 2012. Вип. 2. С. 22–31.

244. Все, що намагається збудувати В. Путін на пострадянському просторі, нагадує СРСР – експерт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.unn.com.ua/uk/news/488192-vse,-scho-namagaetsya-zbuduvati-v-putin-na-postradyanskomu-prostori,-nagadue-srsr---ekspert>

245. Галайченко І. Євразійські риштування. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Politics/34017>

246. Гбур З. Актуальні гібридні загрози економічній безпеці України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. Вип. 7. С. 97–100.

247. Герасимов В. Мир на гранях войны. Мало учитывают сегодняшние вызовы, надо прогнозировать будущее. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vpk-news.ru/articles/35591>.

248. Герасимов В. По опыту Сирии. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://topwar.ru/92056-po-opytu-sirii.html>.

249. Гетьманчук М. Політологія / [М. П. Гетьманчук та ін.]. Київ: Знання, 2011. 415 с.

250. Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції: зб. наук. праць / За заг. ред. В.С. Курило, С.В. Савченко, О.Л. Караман. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. 432 с.
251. Гібридна» війна Росії – виклики і загрози для Європи. Київ, 2016. 320 с.
252. Гібридні загрози Україні і суспільна небезпека. Досвід ЄС і Східного партнерства. Київ, 2018. 280 с.
253. Гладенко В. Співробітництво України з Альянсом: проблеми та перспективи. Світова та європейська інтеграція. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://lib.chdu.edu.ua>.
254. Гладій І. Концепція «воріт у глобальний світ» та інтеграція країн Східної Європи. *Журнал Європейської економіки*. 2003. Вип. 3. Т. 2. С. 335–349.
255. Глобальна та національна безпека / авт. кол. В.І. Абрамов, Г.П. Ситник, В.Ф. Смолянчук. Київ: НАДУ при Президентові України, 2016. 784 с.
256. Голибард Є. Злочинна рука Росії в Україні. Фрагмент сучасного літопису (1994 – початок 2015 рр.). Факти, особи, коментарі. Київ: Український пріоритет, 2015. 416 с.
257. Головка В., Їжак О., Ткачук Н., Шевцов А. Оборонно-промислова політика України: можливості застосування досвіду Вишеградських країн. Донецьк: ДФ НІСД, 2008. 292 с.
258. Головка В. Україна в умовах антитерористичної операції та російської збройної агресії (2014 р.). *Український історичний журнал*. 2015. Вип. 3. С. 176–193.

259. Гольцов А. Євразійський Союз як неоімперський проект Російської Федерації. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://irbis-nbuv.gov.ua>
260. Гончар М. Від «величі Росії» до «Великої Євразії»: війна гібридного типу як механізм геополітичної експансії РФ. *«Гібридна» війна Росії – виклики і загрози для Європи*. Київ, 2016. С. 62.
261. Гончар М., Чубик А., Іщук О. Традиційна система бізнес-координат (обсяг – ціни – борги – контрактні умови) недостатня для розуміння того, що відбувається в енергетичних відносинах між Україною та Росією, Росією та ЄС. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://dt.ua/energy_market/gibridna-viyna-kremlya-proti-ukrayini-i-yes-energetichniy-komponent-.html
262. Гончар М., Чубик А., Іщук О. Гібридна війна Кремля против України и ЕС: энергетический компонент. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://geostrategy.org.ua/ua/analitika/item/585->
263. Горбулін В. Архітектура системи європейської безпеки: вплив на стратегію національної безпеки України і наступні кроки у подальшій інтеграції. *Стратегічна панорама*. 2001. Вип. 3-4. С. 5-6.
264. Горбулін В. Виклики для нового президента. *Українська правда*. 2009. 29 грудня. С. 3.
265. Горбулін В. Камо грядеши? *Дзеркало тижня*. 2013. 27 грудня. С. 2.
266. Горбулін В., Качинський А. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія. Київ: НІСД, 2011. 286 с.
267. Горбулін В. Україна стала ключовою державою протистояння Заходу і Росії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2170805-volodimirgorbulin-direktor-nacionalnogo-institutu-strategicnih-doslidzen.html>.

268. Горбулін В. Український фронт Четвертої світової війни. *Дзеркало тижня*. 2006. 4 серпня. С. 2.
269. Горбулін В., Бегма В., Шемаєв В., Мокляк С., Шимов Ю., Діденко Н. Оборонна політика України на початку ХХІ ст. Київ: Інтертехнологія, 2009. 103 с.
270. Горбулін В., Качинський А. Засади національної безпеки України. Київ: Інтертехнологія, 2009. 270 с.
271. Горбулін В., Литвиненко О. Великий сусід визначився. Що Україні робити далі? *Дзеркало тижня*. 2009. 25 вересня. С. 3.
272. Горбулін В., Литвиненко О. Європейська безпека: можливий шлях послабити виклики і загрози. *Дзеркало тижня*. 2009. 13 листопада. С. 3.
273. Горбулін В., Литвиненко О. Політика нацбезпеки України: актуальні виклики – адекватні відповіді. *Стратегічна панорама*. 2009. Вип. 2. С. 3-4.
274. Горбулін докладно проаналізував, як Росія роками готувалася до агресії проти України. Навіть масова культура – елемент війни. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/65583/Gorbulin_dokladno_proanalizuvav_jak_Rosija_rokamy_gotuvalasa
275. Горбулін В. Світова гібридна війна: український фронт: [колект. монографія] / ред.: В.П. Горбулін; Нац. ін-т стратег. дослідж. Київ: НІСД, 2017. 494 с.
276. Гордієнко В., Гончарова М. Енергетична складова в системі економічної безпеки України. *Інноваційна економіка*. 2012. Вип. 4. С. 34-35.
277. Гошовська В. Соціальна домінанта національної безпеки. *Стратегічна панорама*. 2003. Вип. 2. С. 94–99.

278. Грабовський С. «Гібридна війна»: історія і сутність. До постановки питання. *Українознавство*. 2016. Вип. 1 (18). С. 19–21.
279. Гречанінов В. «Партнерство заради миру» як загальноєвропейська перспектива. *Урядовий кур'єр*. 1995. 25 травня. С. 3.
280. Гречанінов В. Відсутність знань, що породжує міфи. *Атлантична панорама*. 2006. Вип. 2. С. 23–25.
281. Гринберг Р. Постсоветское пространство: возможности и пределы. *Информационно-аналитический бюллетень*. 2005. Вып. 2. С. 10–16.
282. Гриневецький С. Позаблоковість України в «мінливому світі». *Дзеркало тижня*. 2011. Вип. 36. С. 4.
283. Грицаенко А. Внешнеторговое сотрудничество России со странами СНГ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ej.kubagro.ru/2006/06/pdf/29.pdf>
284. Губаренко О. Основні принципи застосування миротворчих підрозділів ЗСУ. *Військо України*. 1999. Вип. 9-10. С. 11-12.
285. Губський Б. Пріоритети забезпечення економічної безпеки в контексті глобалізації української економіки. *Національна програма забезпечення економічної безпеки в контексті стратегії соціально-економічного розвитку України: матеріали Круглого столу* / [Відп. ред. С.І. Пирожков, Б.В. Губський, А.І. Сухоруков]. Київ, 2001. С. 118–122.
286. Гузьо Н. Ідеологія «руського міра» як ідейна основа російської агресії проти України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/34823/1/170.pdf>
287. Гумилев Л., Ермолаев В. Горе от иллюзий. *Вестник высшей школы (Alma Mater)*. 1992. Вып. 7–9. С. 12–14.

288. Гуржи В. Наслідки реалізації доктрини «Русській мір» в Україні. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uisgda.com/ua/nasldki_realzac_doktrini_russkj_mir.html
289. Гуржій О. Проблемні питання сучасної української воєнної термінології. *Воєнні конфлікти другої половини ХХ століття: Зб. наук. статей*. Київ, 2004. С. 6–13.
290. Данилевский Н. Россия и Европа. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://books.google.com.ua>
291. Данилишин Б. Україна і Росія. Кому вигідні торговельні війни? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/25436820.html>
292. Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ: Основи, 2014. 1464 с.: іл.
293. Дейнега В. Історія газових війн України: коли все почалося та чим закінчиться. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://24tv.ua/istoriya_gazovih_viyn_ukrayini_koli_vse_pochalosya_ta_chim_zakinchitsya_n942253
294. Дергачов О. Небезпека як атрибут державності. *Політична думка*. 1997. Вип. 1. С. 89–100.
295. Державна фіскальна служба України. Митна статистика. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/ms>
296. Дзьобань О. Стабільність соціальної системи в контексті її безпеки (синергетичний аспект). *Культура народів Причорномор'я* (Научный журнал). 2003. Вып. 43. С. 254–257.
297. Дзюба К. правонаступництво активів та боргів СРСР для України та Росії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11856/1/Dzyba.pdf>

298. Динис Г. Сучасні гібридні збройні конфлікти (приклад агресії Російської Федерації проти України). *Геополітика України: історія та сучасність*. 2016. № 2. С. 108–112.

299. Дмитерко О. Компоненти іміджевої привабливості України в умовах ведення гібридної війни (за матеріалами загальнонаціонального телеканалу «1+1» та обласного телеканалу «Запоріжжя»). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Журналістські науки*. Львів, 2018. Вип. 896. С. 41–47.

300. Дмитренко М. Суспільні трансформації та політичні аспекти загроз національній безпеці України. Київ: Знання України, 2006. 348 с.

301. До чого призведе вихід України з СНД: прогнози експертів. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://24tv.ua/do_chogo_prizvede_vihid_ukrayini_z_snd_prognози_ekspertiv_n954696

302. Додонов Р. Світовий досвід постконфліктної реабілітації та замирення в контексті подій на Сході України. *Нова парадигма*. 2016. Вип. 129. С. 15–25.

303. Додонов Р. Две стратегии разрешения конфликта на Донбассе. *Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. 2016. Вип. 35. С. 72–79.

304. Доклад НАТО: РФ присутня на Донбасі, анексувала Крим, порушує «Мінськ». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/11/19/7127331/>.

305. Долішній М. Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ століть: нові пріоритети. Київ: Наук. думка, 2006. 512 с.

306. Дорошенко А. Гібридна війна в інформаційному суспільстві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2015. № 2 (25). С. 21–28.

307. Дорошко М. Російський реваншизм і Україна. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://journals.iir.kiev.ua>
308. Дугієнко Н., Костюк В. Пріоритети та перспективи участі України в міжнародних інтеграційних проектах. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://global-national.in.ua/archive/14-2016/11.pdf>
309. Дудченко М., Рубцова М. Міжнародні економічні відносини. *Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. Київ, 2004. Т. 2. С. 100–101.*
310. Евразийская интеграция как глобальный геополитический проект России: его сила и слабость. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://hvylya.org/analytics/geopolitics/evraziyskaya-integratsiya-kak-globalnyiy-geopoliticheskiy-proekt-rossii-ego-sila-i-slabost.html>
311. Евразийство (Кузнецов). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ponjatija.ru/node/146>
312. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 2. / Б. Гаврилишин, А. Гальчинський, В. Геєць та ін. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. 848 с.
313. Економічна безпека України: проблеми та перспективи. Матеріали «круглого столу». *Стратегічна панорама*. 1998. Вип. 1-2. С. 91–98.
314. Економічні наслідки виходу України з СНД будуть мінімальними – експерт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.unian.ua/economics/other/898741-ekonomichni-naslidki-vihodu-ukrajini-z-snd-budut-minimalnimi-ekspert.html>
315. Енергоатом вивчає можливість заміни діючих енергоблоків АЕС на малі модульні реактори в майбутньому. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://economics.unian.ua/energetics/1830141-energoatom-vivchae-mojlivist-zamini-diyuchih-energoblokiv-aes-na-mali-modulnireaktori-v-maybutnomu.html>.

316. Ермошенко Н. Теневая экономика и экономическая безопасность государства. *Финансовая тема*. 1999. Вип. 4. С. 34–42.
317. Етапи м'ясо-молочної війни між Росією і Україною. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://milkua.info/uk/post/etapi-maso-molosnoi-vijni-miz-rosieiu-i-ukrainou>
318. Євразійське економічне співтовариство припинило існування. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zahid.net/jevraziyske_ekonomichne_spivtovaristvo_pripinilo_isnuvannya_n1325695
319. Євразійський економічний союз схвалив статус спостерігача для Молдови. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ukr.lb.ua/world/2017/04/14/363957_ievraziyskiy_ekonomichniy_soyuz.html
320. Євроатлантична інтеграція України: військово-політичні аспекти / відп. ред. В.П. Горбулін. Дніпропетровськ: Пороги, 2003. 163 с.
321. Зануда А. Рік торговельної війни: від цукерок до молока. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/business/2014/07/140728_ukraini_russia_export_az
322. Зануда А. Україна-Росія: «торговельна війна» чи «певні проблеми»? [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/business/2013/08/130815_customs_ukraine_russia_az
323. Заседание Межгосударственного совета ЕврАзЭС. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.evrazes.com/news/>
324. Затинайко О. Реформування Збройних Сил України в контексті глобальних викликів та інтеграції до євроатлантичної співдружності. *Наука і оборона*. 2003. Вип. 4. С. 3–6.
325. Значимость Украины для Евразийского союза [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://mymedia.org.ua/articles/shmzhii/perspektivy_razvitiya_evraziyskogo_soyuz_a_bez_ukrainy.html?print=1.

326. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991 – 2003) / Відп. ред. С.В. Віднянський. Київ, 2004. 75 с.
327. Іващенко П. Пріоритетні напрямки формування економічної безпеки України. Вісник АПН України. Харків: Право, 1997. Вип. 4 (11). С. 136–138.
328. Іліопулус І. «Гібридні війни як інструмент глобалізації». [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http:// spkurdyumov.ru/economy/gibridnye-voyny-kak-instrument-globalizacii](http://spkurdyumov.ru/economy/gibridnye-voyny-kak-instrument-globalizacii).
329. Історія газового конфлікту: Роки незалежності. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2009/01/15/177711/>
330. Кабан П. Економічні аспекти євроатлантичної інтеграції. *Актуальні проблеми економіки*. 2003. Вип. 8. С. 6–18.
331. Кабаненко І. Участь України в операції «Активні зусилля» – євроатлантичний прорив нашої держави. *Чорноморська безпека*. 2006. Вип. 1. С. 88–90.
332. Каженов А. Организационно-правовой механизм деятельности Содружества Независимых Государств. Минск: БГУ, 2002. 284 с.
333. Каліновська О. Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015. 512 с.
334. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. Львів, 2005. 625 с.
335. Каспрук В. Везіння Путіна закінчилося після нападу на Україну. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https:// glavcom.ua/columns/kaspruk/vezinnya-putina-zakinchilosya-pislya-napadu-na-ukrajinu-633842.html](https://glavcom.ua/columns/kaspruk/vezinnya-putina-zakinchilosya-pislya-napadu-na-ukrajinu-633842.html)
336. Касьянов А. Славянская доктрина. *Национальная безопасность и геополитика России*. 2003. Вип. 3-4. С. 118–131.

337. Квашин А. Основные вызовы в сфере безопасности. *Международная жизнь*. 1999. Вып. 12. С. 69–79.
338. Китай зводить нанівець плани Кремля. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://radio.suspilne.media/news.html?newsID=66052>
339. Кінь О., Захаров О., Гончарова Н. Аналіз тенденцій реформування збройних сил провідних і суміжних з Україною держав та визначення напрямів розвитку Збройних сил України. *Системи озброєння і військова техніка*. 2007. Вип. 1. С. 30–34.
340. Климин И. Содружество независимых государств: прошлое, настоящее, будущее. Санкт-Петербург: Нестор, 2009. 346 с.
341. Княжанський В. Історії газових воєн. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/istoriyi-gazovyh-voeyn>
342. Княжанський В. Газовий фронт гібридної війни. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/gazoviy-front-gibridnoyi-viyni>
343. Колесніков В. Актуальність мобілізаційної стратегії розвитку економіки держави в аспекті забезпечення обороноздатності. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2016. Вип. 2. С. 121–126.
344. Коляда О., Омельченко М. Зовнішня торгівля товарами України: сучасний стан та перспективи розвитку. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.economyandsociety.in.ua/journal/9_ukr/10.pdf
345. Комиссия по экономическим вопросам при Экономическом совете СНГ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://cis.minsk.by/page/show?id=358>
346. Кондратенко О. Євразійське економічне співтовариство як перехідна модель інтеграційної стратегії Російської Федерації. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://journals.iir.kiev.ua>

347. Копейчиков В. Концепція національної безпеки України. *Право України*. 1994. Вип. 6. С. 4–8.
348. Корнієвський О. Громадські об'єднання як суб'єкт політики національної безпеки: до постановки проблеми. *Стратегічні пріоритети*. Київ, 2009. Вип. 1. С. 43–50.
349. Корнієвський О. Ефективність взаємовідносин держави і громадянського суспільства як чинник забезпечення національної безпеки. *Стратегічна панорама*. Київ, 2009. Вип. 1. С. 158–165.
350. Корнієвський О. Національна безпека. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 489–490.
351. Корогодський Ю. Чи почалася війна між Україною та Росією? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/01/16/3675864/>
352. Коротченко И. Хочешь мира – готовься к войне. *Военно-промышленный курьер*. 2008. 20 августа. № 33 (249). С. 12–15.
353. Косевцов В. Національна безпека України: проблеми та шляхи реалізації пріоритетних національних інтересів. Київ: Національний ін-т стратегічних досліджень, 1996. 54 с.
354. Котвицька О. Сучасні тенденції процесів євразійської інтеграції (в контексті геоекономічних спрямувань України). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://international-relations-tourism.karazin.ua/resources/0b582ed9e47af8e4b1088b7c7605e38f.pdf>
355. Кравець Є. Національна безпека України: до концепції законодавства. *Вісник АПрН України*. 1994. Вип. 1. С. 83–90.
356. Кравченко В. Теорія «гібридної війни»: український вимір. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Політологія*. 2015. Вип. 2. С. 139–140.

357. Крамар О. Економічний контрудар. Хто лобіює співпрацю з Росією. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Economics/175481>
358. Крамар О., Павленко Р. Війна і міф. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Politics/30325>
359. Кревельд М. Трансформація війни / пер. с англ. Москва: Альпіна Паблишер, 2005. 344 с.
360. Кремлев С. Новое воссоединение Украины с Россией. *Военно-промышленный курьер*. 2008. 5 марта. С. 2.
361. Кремлівські байки про українську ГТ або як Україна перемогла Кремль у «газових війнах». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.5.ua/suspilstvo/ukrainska-hts-nash-hazovyi-shchyt-abo-yak-ukraina-peremohla-kreml-u-hazovykh-viinakh-182183.html>
362. Криворог В. Яким бути Фонду підтримки національної безпеки? / В. Криворог // Підтекст. 1996. № 1 (5). С. 4–6.
363. Куди крокує професіоналізація Збройних Сил України? [Аналітична доповідь Центру Разумкова]. Національна безпека і оборона. 2008. Вип. 5 (99). С. 2–12.
364. Кузнецов А. В стороне оставаться нельзя. *Военно-промышленный курьер*. 2009. 4 ноября. № 43 (309); Туранський М. Пропагандистська кампанія Росії у підготовці до анексії Кримського півострова. *Військово-історичні меридіани. Електронний науковий фаховий журнал*. 2017. С. 67–80.
365. Кузьмук О. Стратегічна перспектива безпеки і оборони України. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2013. Вип. 2. С. 6–13.
366. Кузьмук О. Формування та еволюція Воєнної організації (сектору безпеки і оборони) України (1991–2012). Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2013. 435 с.

367. Кулатов С. Стратегія захисту критичної інфраструктури. *Стратегічні пріоритети*. 2012. Вип. 3. С. 107–114.
368. Кулицький С. Економічні аспекти нинішнього українсько-російського протистояння. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=387:ekonomichni-aspekti-ninishnogo-ukrajinsko-rosijskogo-protistoyannya-4&catid=8&Itemid=350
369. Кульчицький С. Суспільно-політичне й соціально-економічне становище України в 2010 – першій половині 2015 рр. *УІЖ*. 2015. № 3. С. 154–175.
370. Курас А. Національна безпека України: військово-політичні парадигми. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2014. Вип. 2. С. 230–240.
371. Куценко В. Трансформація соціальної сфери України: регіональний аспект. Київ: Оріяни, 2005. 400 с.
372. Лазоренко О. Гуманізація ідеології безпеки – стратегічна вимога сучасності. *Стратегічна панорама*. 1999. Вип. 4. С. 79–86.
373. Ландик В. Промислова політика України в контексті переходу до інноваційної моделі зростання. *Вісник Академії економічних наук України*. 2008. Вип. 1. С. 53–57.
374. Левик Б. Розвиток концепції національної безпеки і оборони України в програмних документах українських політичних партій в період 1992–2009 рр. (воєнно-історичний аспект): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «Військова історія». Львів, 2010. 17 с.
375. Левик Б. Україна і Росія – сучасний військово-історичний вимір. *Аналітично-інформаційний журнал «Схід»*. Донецьк: Український культурологічний центр, 2012. Вип. 4 (118). С. 98–105.

376. Леонова О. Евразийский союз: два проекта. *Обозреватель-Observer*. 2012. Вип. 4. С. 29–35.
377. Литвиненко О. Тотальна війна по-путінськи: «гібридна» війна РФ проти України. *«Гібридна» війна Росії – виклики і загрози для Європи*. Київ, 2016. С. 47–49.
378. Ліпкан В. Національна безпека України: навч. посіб. Київ: Кондор, 2008. 552 с.
379. Ліпкан В. Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення. Київ: Текст, 2003. 180 с.
380. Ліпкан В. Теоретико-методологічні засади управління у сфері національної безпеки України. Київ: Нац. акад. внутрішніх справ України, 2005. 350 с.
381. Ліпкан В. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України. Київ, 2003. 600 с.
382. Ліпкан В. Націобезпекознавча парадигма. *Право України*. 2003. Вип. 2. С. 120–123.
383. Лісничук О. Наукові дискусії про національні інтереси. *Політична наука в Україні. 1991 – 2016*. У двох томах. Т. 2: Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень. Київ: Парламентське видавництво, 2016. С. 635–649.
384. Лозинський П. Воєнно-політичне співробітництво країн СНД на шляху пошуків гарантування національної безпеки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://vlp.com.ua/files/21_9.pdf
385. Лопатин В. Информационная безопасность России: Человек. Общество. Государство. СПб.: Фонд «Универсум», 2000. 428 с.
386. Лоссовський І. Зовнішньополітична стратегія Росії щодо України як реалізація «Нової доктрини обмеженого суверенітету» («доктрина Путіна»). *Зовнішні справи. Політичні науки*. 2015. № 5. С. 12–15.

387. Лукашенко А. О судьбах нашей интеграции. *Известия*. 2011. 17 октября. С. 2.
388. Луник О. Формування системи залучення Збройних Сил України до врегулювання воєнних конфліктів (1992–2002 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 20.02.22. Київ, 2003. 238 с.
389. Луценко О. Енергетична (не)безпека України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Politics/26455>
390. Любкемейер Э. Безопасность в мире после Берлинской стены: немецкая точка зрения / Э. Любкемейер // *Національна безпека країн перехідного періоду: Навчальний посібник*. Київ, 1996. С. 124–126.
391. Магалецька В. Що виграє Україна від торгової війни з РФ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/opinion/shcho-vigraje-ukrajina-vid-torgovoji-vijni-z-rf-90378.html>
392. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 304 с.
393. Магда Є. Європі доведеться змінюватися – в нинішньому вигляді вона є вразливою для російських технологій «гібридної» війни. *«Гібридна» війна Росії – виклики і загрози для Європи*. Київ, 2016. С. 23–30.
394. Магда Є. Гібридна війна: питання і відповіді. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridna_viyna_pitannya_i_vidpovidi/undefined/?media=print.
395. Магда Є. Гібридна війна: сутність і структура феномену. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/0/view/2489/2220.
396. Малиновська О. Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС. Київ: Бланк-Прес, 2004. 320 с.

397. Малко Р. Операція «Повернення Малоросії». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Society/186121>
398. Мартинюк В. Вибухонебезпечна земля Донбасу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://dt.ua/internal/vibuhonebezpechna-zemlya-donbasu-.html>
399. Мартинюк В. Внутрішні і зовнішні засоби протистояння російській агресії. *«Гібридна» війна Росії – виклики і загрози для Європи*. Київ, 2016. С. 15–17.
400. Мартинюк В. Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і східного партнерства. Київ, 2018. 106 с.
401. Марчук В. Співпраця Україна-НАТО в умовах зміни зовнішньополітичного курсу / *Північноатлантичний альянс: історія, функції, структура та відносини з Україною*. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2018. С. 317–326.
402. Масандрівські угоди. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://don-katalan.dreamwidth.org/1828486.html>
403. Матола В. Росія зводить свою зовнішню політику до торговельних війн з сусідами. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/News/89104>
404. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці: Книги – XXI, 2016. 552 с.
405. МВФ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.imf.org/external/datamapper/index.php?db=FM>
406. Медведєв Ю. Стан та проблеми обороноздатності України в економічному аспекті, шляхи їх вирішення. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Військово-спеціальні науки*. 2011. Вип. 26. С. 42–47.

407. Мельник О. Оборонна реформа: певні успіхи, непевні перспективи. *Національна безпека і оборона*. 2010. Вип. 4. С. 42–44.
408. Мельничук І. Євразійська ідея та особливості її інституалізації на пострадянському просторі. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.irbis-nbuv.gov.ua>
409. Механізми реформування і реалізації державної політики протидії злочинності у сфері національної безпеки України: наук.-практ. посіб. / ред. В.П. Горбулін. Київ: Євроатлантикінформ, 2006. 268 с.
410. Мирончук А. Армія нарощує м'язи. *Атлантична панорама*. 2007. Вип. 4. С. 48–52.
411. Миротворцы ОДКБ готовы к возможности участия в миссии на Украине [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ria.ru/world/20140829/1021900972.html>
412. Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки / Г.М. Перепелиця та ін. Київ: Стилос, 2002. 313 с.
413. Михайленко А. Становление и развитие Содружества Независимых Государств: политологический анализ. Москва: РАКС, 2004. 327 с.
414. Михайлов Н. Национальная безопасность России: взгляд в будущее. *Вестник военной информации*. 1999. Вип. 11. С. 3–5.
415. Місько В. Світова гібридна війна: український фронт: рецензія. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2017. Вип. 2. Ч. 3. С. 85–89.
416. Міхеєва О. Як формувалась регіональна ідентичність Донбасу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/12/11/146063/>

417. Міщенко М. Україна та Росія – кінець братерства. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uain.press/articles/kinets-braterstva-797169>
418. Моисеев Е. Международно-правовые проблемы деятельности Содружества Независимых Государств. Москва: Моск. гос. юрид. акад., 2002. 323 с.
419. Моисеенко Е. Экономическая безопасность государства (понятие, содержание, структура, схема): монография. Минск: Институт национальной безопасности Республики Беларусь, 2001. 130 с.
420. Москвин Л. СНГ: распад или возрождение? (Взгляд 15 лет спустя). Москва: САМПО, 2007. 208 с.
421. Мунтіян В. Економічна безпека України. Київ: КВІЦ, 1999. 463 с.
422. Назарбаев Н. Евразийский союз: идеи, практика, перспективы, 1994–1997. Москва: Фонд содействия развитию соц. и полит. наук, 1997. 480 с.
423. Назарбаев Н. Евразийский союз – от идеи к истории будущего. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://sk.kz/topblog/view/44>.
424. «Нафтогаз» і «Газпром»: історія газових відносин. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2019/11/07/infografika/polityka/naftohaz-hazprom-istoriya-hazovux-vidnosyn>
425. Національна безпека України: стратегічні пріоритети та шляхи їх реалізації: матеріали круглого столу. Київ, 2011. 315 с.
426. Національна безпека: порядок денний для України / В.П. Горбулін, О.Ф. Белов, О.В. Литвиненко. Київ: Стилос, 2009. 126 с.
427. Немирич С. Гібридна холодна війна. *Дзеркало тижня*. 2016. Вип. 38–39. С. 23–24.
428. Немирич С. Російсько-український конфлікт: проміжні підсумки. *Дзеркало тижня*. 2015. Вип. 40. С. 16.

429. Никуличев Ю. Содружество независимых государств: очерк современной истории. Москва: Ин-т соц. наук, 2002. 90 с.
430. Нікітюк В. Тенденції розвитку миротворчої діяльності в Європі у сучасному геополітичному і міжнародно-правовому середовищі. *Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки*. Київ: НАОУ, 2004. 386 с.
431. Німецькі економісти підраховали втрати для економіки Донбасу через війну. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/news/nemetskie-ekonomisty-podschitali-poteri-ekonomiki-1559316589.html>
432. Оборонна політика України на початку XXI століття / В.П. Горбулін та ін. Київ: Інтертехнологія, 2009. 104 с.
433. Обсяг торгівлі України і Росії за три роки впав на \$30 млрд. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukr.lb.ua/economics/2017/02/14/358638_obsyag_torgivli_ukraini_i_rosii_tri.html.
434. Огризко В. Мета російської агресії – знищення української державності. *«Гібридна» війна Росії – виклики і загрози для Європи*. Київ, 2016. С. 19–21.
435. От ГКЧП до АТО: этапы российской агрессии. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2017/08/23/7152531/>
436. Оценка экономического эффекта участия Украины в процессах евразийской интеграции. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://rusukrforum.com/documents-sp-148659671/190-assessment-of-the-economic-effect-of-ukraine.html>
437. Пагіря О. Олександр Мотиль: «Росії не вдасться відновити імперію, оскільки тамтешній режим не має ні «твердої», ні «м'якої» сили».

Електронний часопис Тиждень. UA № 30(247). 6 серпня 2012. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Politics/56433>

438. Палій А. Євроатлантичні перспективи України: десять років потому. *Людина і політика*. 2003. Вип. 6. С. 21–23.

439. Панфілов О. Політичний фактор як складова воєнно-силових можливостей держави. *Наукові записки Харківського університету Повітряних сил. Серія: Соціологія, філософія, психологія*. 2007. Вип. 3. С. 105–111.

440. Панюк А. Збройні Сили України в системі міжнародних зв'язків. *Держава і армія*. 1999. Вип. 377. С. 206–214.

441. Папікян А. Збройні Сили України ХХ століття. Львів: ALP, 2002. 320 с.

442. Парахонський Б., Яворська Г. Онтологія гібридної війни: гра прихованих смислів. *Стратегічна панорама*. 2017. Вип. 1. С. 7–15.

443. Парламентський контроль над Збройними Силами: досвід європейських країн: монографія / кер. авт. кол. Г.М. Перепелиця. Київ: Стилос, 2002. 552 с.

444. Пасічко В. Обороздатність держави: теоретичні основи системного дослідження. *Політичний менеджмент*. 2008. Вип. 2. С. 135–137.

445. Пасічник В. Система національної безпеки та її основні елементи. *Ефективність державного управління*. 2011. Вип. 27. С. 68–69.

446. Пастернак-Таранушенко Г. Результати дослідження шляхів забезпечення економічної безпеки України. *Економіка України*. 1999. Вип. 2. С. 21–28.

447. Пендюра М. Національні інтереси – фундаментальний елемент національної безпеки України в умовах євроінтеграції. *Держава і право*. 2004. Вип. 26. С. 48–52.

448. Передборський В. Економічна безпека держави. Київ: Кондор, 2005. 614 с.
449. Перепелиця Г., Мунтіян В., Соболев А. Воєнна політика України: проблеми і пріоритети. Київ: НІСД, 1997. 163 с.
450. Перепелиця Г. Без'ядерний статус і національна безпека України. Київ: НІСД, 1998. 108 с.
451. Перепелиця Г. В ролі миротворця. Про нову роль армії в урегулюванні воєнно-політичних конфліктів. *Політика і час*. 1994. Вип. 2. С. 6–11.
452. Перепелиця Г. Ідеологія «руського міра» як загроза безпеці світу та Україні (миру, безпеці, демократії та процвітання). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=81655&lang=ukr
453. Перепелиця Г. Російсько-український конфлікт: гібридний мир проти гібридної війни. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2017/1/hibr.html>
454. Підрахували втрати економіки Донбасу через війну. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2019/06/01/novyna/polityka/pidrahuvaly-vtraty-ekonomiky-donbasu-cherez-vijnu>
455. Плани МЗС щодо виходу з органів СНД та денонсації Договору про дружбу з Росією. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tsn.ua/groshi/cina-agresiyi-chi-vdarit-po-ukrayini-rozriv-ekonomichnogo-dogovoru-z-rosiyeyu-1127748.html>
456. Поживанов М. Чому Україна продовжує торгувати з Росією? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://blog.liga.net/user/mpozhyvanov/article/26788.aspx>.
457. Політологія: підручник / Ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. Київ, 2003. 528 с.

458. Полумієнко С. Гібридна війна, її окремі передумови, стратегії та наслідки. *Вісник Національної академії наук України*. 2017. Вип. 8. С. 72–82.
459. Полчанов А. Втрати української економіки від військового конфлікту. *Агросвіт*. 2017. Вип. 11. С. 40–46.
460. Полянников Т. По тропам Химеры, или размышления о евразийстве и «новом мировом порядке». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1039820400>.
461. Попович К. Гібридна війна як сучасний спосіб ведення війни: історичний та сучасний виміри. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2016. Вип. 2 (35). С. 75–79.
462. Попович О. Торговельні війни Росії. Чи вистоїть Україна на шляху до ЄС? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://naszwybir.pl/torgovelni-vijni-rosiyi-chi-vistoyit-u/>
463. Поручник А. Національний інтерес України: економічна самодостатність в глобальному вимірі. Київ: КНЕУ, 2008. 352 с.
464. Потехін О. Друга «холодна війна»: попередні підсумки. *Зовнішні справи: Історичні науки*. 2015. № 10. С. 14–17.
465. Поточний стан українсько-російських відносин. *Національна безпека і оборона*. 2014. Вип. 5–6. С. 3.
466. Поцепцов Г. Из истории понятия гибридной войны в США и России. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://psyfactor.org/psyops/hybridwar6.htm>
467. Почепцов Г. Національна безпека країн перехідного періоду. Київ, 1996. 136 с.
468. Почепцов Г. Від покемонів до гібридних війн: нові комунікативні технології XXI століття. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2017. 260 с.

469. Почепцов Г. Гібридна війна: інформаційна складова. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Pochepcov_Gibr_vijna_inf_skladova.htm.
470. Пошедін О. Воєнно-політична складова європейського безпекового простору: завдання для України та її Збройних Сил. *Військово-науковий вісник*. 2011. Вип. 16. С. 76–82.
471. Предборський В. «Гібридна» війна як відбиття закономірностей розвитку суспільства незавершеної модернізації. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2014. № 10. С. 13–18.
472. Прес-секретар Путіна заявив, що від Києва очікують конкретних кроків щодо Мінських домовленостей. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tsn.ua/politika/v-ukrayini-gromadyanska-viyna-u-kremliprokomentovali-ideyu-referendumu-schodo-peregovoriv-z-rf-1349469.html>
473. Присяжнюк Д. Застосування маніпулятивних технологій з боку Росії в ЗМІ України (на прикладі Криму). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1108/23>
474. Проаналізували втрати України через війну на Донбасі та витрати Росії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/30264799.html>
475. Просто бізнес: що і чому Україна досі купує в агресора? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://report.if.ua/groshi/prosto-biznes-shcho-i-chomu-ukrayina-dosi-kupe-v-agresora/>
476. Пулим О. Збройні Сили України як фактор створення та забезпечення існування системи колективної безпеки у Європі: дис. ... канд. істор. наук: 20.02.22. Львів, 2001. 179 с.

477. Пулим О. Антиправова, антигуманна сутність гібридної війни Росії проти України та її соціальні наслідки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Сер. Юридична*. 2016. Вип. 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://journal.lvduvs.edu.ua>.
478. Путін веде в Україні гібридну війну – генерал Каппен. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/25363591.html>
479. Путін і Помаранчева революція. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/opinion/putin-i-pomarancheva-revoljutsija-802368.html>
480. Рабінович П. Методології вітчизняної юриспруденції: сучасні проблеми перетворення. *Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. Т. 1*. С. 354.
481. Радецький В. Вступ до Альянсу як вирішення складової національної безпеки України. *Військо України*. 2006. Вип. 1. С. 10–12.
482. Радецький В. Початок року: будівництво, навчання, миротворство. *Народна армія*. 1994. 25 лютого. С. 2.
483. Радковець Ю. «Гібридна політика» сучасної Росії як стратегія реалізації її національної геополітики. *Бінтел*. 2015. Спеціальний випуск. С. 4–11.
484. Радянська Україна / під ред. М.П. Базган. Київ: Акад. наук УРСР, 1970. 340 с.
485. Регіони на експорт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.visnuk.com.ua/ru/publication/100004547-regioni-na-eksport>
486. Розумний М. Європі потрібен чіткий алгоритм колективного реагування на перші ознаки «гібридної» агресії. *«Гібридна» війна Росії – виклики і загрози для Європи*. Київ, 2016. С. 8.
487. Росія відкрила ще один «транзитний фронт» проти України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://>

kyrgyzstan.mfa.gov.ua/news/4680-rosiya-vidkrila-shche-odin-tranzitniy-front-proti-ukraini

488. Рубан Ю. Україна як суб'єкт і об'єкт сучасних міжнародних інформаційних воєн. *Стратегічні пріоритети*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2009. № 2 (11). С. 5–9.

489. Рудченко А. Управління державним сектором: проблеми та перспективи. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2011. Вип. 2. С. 13–16.

490. Русский мир. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ephsheir.phdpu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/8989898989/2159/%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%BC%D0%B8%D1%80-2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

491. Рущенко І. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія. Харків, 2015. 268 с.

492. Рущенко І., Рущенко Ю. Гібридна агресія та громадянський спротив у Харкові 2014 р.: уроки першої фази російсько-української війни. *Український соціум*. 2016. Вип. 3. С. 88–99.

493. РФ не влаштує тристоронній консорціум з управління ГТС України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/news/-/297396/rf-ne-vlashtuye-trystoronnij-konsortsium-z-upravlinnya-gts-ukrayiny>

494. Сабрі К. Інформаційно-іміджевий аспект гібридної війни. *Молодий вчений*. 2018. Вип. 5 (57). С. 206–210.

495. Самсонов К. Элементы экономической безопасности / Вопросы экономики. 1994. Вып. 12. С. 14–24.

496. Савінок В. Енергетичні реалії України в умовах російської агресії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://rcrs.sumdu.edu.ua/all-news/107-2016-05-26-07-51-07.html>
497. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 420 с.
498. Селіванов В. До проблеми розроблення концепції розвитку вітчизняної юридичної науки. *Право України*. 2001. Вип. 7. С. 11–18.
499. Сенченко О. Новий виклик людству – гібридна війна. *Вісник книжкової палати*. 2017. Вип. 5. С. 44.
500. Ситник Г. Державне управління національною безпекою України. Київ: Вид-во НАДУ, 2004. 408 с.
501. Ситник Г. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади). Київ: НАДУ, 2012. 544 с.
502. Скиба П. «Будівництво і розвиток» Збройних Сил України або як пройти шлях від воєнної організації держави до з'єднання. Славута, 2013. 269 с.
503. Складено список найбільших російських активів в Україні. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ukr.lb.ua/economics/2014/03/19/259973_sostavlen_spisok_krupneyshih.html.
504. Скороход Л. Про концепцію національної безпеки України / Л. Скороход, Ю. Скороход. *Вісник міжнародних відносин*. 1993. Вип. 1. С. 50–59.
505. Слободян О. Еволюція воєнно-доктринальних оглядів Російської Федерації (досвід пострадянського періоду). [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/22659/1/VPSP2015-3-4_7-12.pdf
506. Смирнова М. Этапы формирования Таможенного союза. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2010. Вып. 8. С. 121–126.

507. Смолянук В. Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років). Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2000. 466 с.
508. Смолянук В. Національна безпека України: термінологічний баласт чи державотворча необхідність? *Суспільно-політичні процеси*. 2017. Вип. 2-3. С. 68–87.
509. Смолянук В. Фактор НАТО у формуванні військової могутності української держави / В. Смолянук // *Людина і політика*. 2000. № 3. С. 24–33.
510. Соболев А. Особливості формування воєнно-політичної стратегії України в контексті трансформації європейської архітектури безпеки. Київ: НІСД, 2012. 82 с.
511. Сойкін Є. Економічна складова гібридної війни. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://forum.pravda.com.ua/index.php?topic=831517.0>.
512. Соціальна безпека: теорія та українська практика: монографія / І. Гнибіденко, А. Колот, О. Новікова. Київ, 2006. 342 с.
513. Стратегії розвитку України: теорія і практика / за ред. О.С. Власюка. Київ: НІСД, 2002. 864 с.
514. Суботін А. Зовнішня політика. *Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т.* Київ, 2004. Т. 1. С. 458.
515. Суботін А. Міжнародні відносини. *Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т.* Київ, 2004. Т. 2. С. 100.
516. Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1991. 420 с.
517. Сухоруков А. Економічна безпека України в умовах сучасних гео економічних змін. *Стратегічна панорама*. 2007. Вип. 2. С. 30–44.
518. Тарасюк В. Інформаційна політика сучасних медіа. *Держава і право. Сер. Політичні науки*. 2016. Вип. 71. С. 154–168.
519. Тихомиров О. Методології науки поняття. *Міжнародна юридична енциклопедія: у 10 т.* Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. Т. 1. С. 354–355.

520. Ткаченко В. Росія та Захід: реінкарнація геополітики. *УІЖ*. 2016. Вип. 1. С. 162–175.
521. Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора. Київ, 2016. 256 с.
522. Ткачук П., Харук А. Основні історичні етапи розвитку Збройних Сил України у 1991–2016 рр. *Військово-науковий вісник*. 2016. Вип. 26. С. 3–14.
523. Тодоров І. Внутрішні витоки та зовнішні чинники російської агресії на Донбасі. *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.)*. Київ: «МП Леся», 2016. С. 250–256.
524. Толстов С. Координація політики США та ЄС у реагуванні на українську кризу. *Зовнішні справи: Політичні науки*. 2015. № 1. С. 16–21.
525. «Торговельна війна» Росії проти України: удар по власних позиціях. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://dif.org.ua/article/torgovelnna-viyna-rosii-proti-ukraini-udar-po-vlasnikh-pozitsiyakh>
526. Торговий шантаж: мета Росії і перспективи стосунків. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://glavcom.ua/publications/121799-torgovij-shantazh-meta-rosiji-i-perspektivistosunkiv.html>.
527. Торговля России с союзниками по ЕАЭС растет. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ritmeurasia.org/news--2016-06-24--torgovlja-rossii-s-sojuznikami-po-eaes-rastet-24315>.
528. Требін М. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації. Харків: Видавничий Дім «ІНЖЕК», 2004. 404 с.
529. Требін М. «Гібридна» війна як нова українська реальність. *Український соціум*. 2014. № 3 (50). С. 113–127.
530. Требін М. Феномен «гібридної» війни. *Гілея: наук. вісн.* 2014. Вип. 87. С. 366–371.

531. Третя газова криза за мовчання ЄС: хроніка нової війни «Газпрому» проти України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/02/7/7061050/>

532. Трофимович В. Російська агресія проти України як загроза світовій системі безпеки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2017. Вип. 26. С. 135–142.

533. Троцюк М. Стан національної безпеки України в постпомаранчевий період / М. Троцюк // *Студентські наукові записки. Серія «Політичні науки»*. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. Вип. 4. 150 с.

534. Троян С. Сучасні українсько-російські відносини у форматі інтеграційних планів Російської Федерації. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://periodicals.karazin.ua>

535. Трубецкой Н. История. Культура. Язык. Москва: Прогресс, 1995. 215 с.

536. Трюхан В. «Гібридні» війни Росії – це засіб виживання сучасної російської держави. *«Гібридна» війна Росії – виклики і загрози для Європи*. Київ, 2016. С. 10.

537. Туранський М. Пропагандистська кампанія Росії у підготовці до анексії Кримського півострова. *Військово-історичні меридіани. Електронний науковий фаховий журнал*. 2017. С. 67–80.

538. Турченко Ф. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 166 с.

539. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / відп. ред. А. Кудряченко. Київ, 2009. 487 с.

540. Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства / О.П. Дергачов, В.С. Корендович, С.І. Мітряєва, Г.М. Муляр. Київ: Вид. дім «Стилос», 2004. 407 с.

541. Україна піде до Євразійського простору? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/2189683.html>
542. Україна-Росія: історія суперечок. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://real-economy.com.ua/publication/22/42585.html>
543. Український бізнес представлений в Росії набагато скромніше. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ukr.lb.ua/economics/2014/03/19/259973_sostavlen_spisok_krupneyshih.html
544. Федотова Ю. Збройні конфлікти: енумерація та взаємозв'язок з економікою. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 29. С. 54–57.
545. Федуняк С. Політичний вимір системи безпеки євроатлантичного простору і нових незалежних держав / С. Федуняк. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора політологічних наук. Київ, 2006. 35 с.
546. Фесенко В. У питанні врегулювання конфлікту на Донбасі склалася патова ситуація. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1426238-u-pitanni-vregulyuvannya-konfliktuna-donbasi-sklalasya-patova-situatsiya-ekspert.html>
547. Фесенко В. Якщо Захід і ЄС залишать Україну сам на сам з агресором, це лише розпалить агресивні інстинкти путінської Росії. *«Гібридна» війна Росії – виклики і загрози для Європи*. Київ, 2016. С. 24–28.
548. Феськов І. Основні методи ведення гібридної війни в сучасному інформаційному суспільстві. *Актуальні проблеми політики*. 2016. Вип. 16. С. 66–76.
549. Фісенко Т. Прояви гібридної агресії на масовокомунікаційному рівні. *Вісник Книжкової палати*. 2016. № 11. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.irbis-nbuv.gov.ua>.
550. Флоровский Г. Евразийский соблазн. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vehi.net/florovsky/evraziistvo.html>

551. Фокина А. К вопросу о русском мире. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://filos.univorel.ru/_media/issue/1/2014-01-04.pdf
552. Хижняк В. Проблеми впровадження в Україні військової системи стандартизації НАТО. *Системи озброєння і військ. техніка*. 2005. Вип. 2. С. 3–6.
553. Хомра О., Русанова Т. Соціальна безпека: виклики, загрози, критерії. *Стратегічна панорама*. 2004. Вип. 1. С. 73–79.
554. Храбан І. Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур. Київ: Варта, 2005. 544 с.
555. Ціна війни: економічні і соціальні наслідки конфлікту на Донбасі. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mediarnbo.org/2014/09/17/tsina-viyni-ekonomichni-i-sotsialni-naslidki-konfliktu-na-donbasi/>
556. Чалий Є. Зовнішня політика України на новому етапі / Є. Чалий // *Національна безпека і оборона*. 2010. № 2. С. 16–17.
557. Чекаленко Л. Євразійські економічні та політичні структури та Україна. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.personal.in.ua/article.php?ida=512>.
558. Чекаленко Л. Про поняття «гібридна війна». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/4615/>.
559. Червінчук А. Концепт «війна» в українському інформаційному просторі. *Діалог: медіа студії*. 2017. Вип. 23. С. 90–98.
560. Червінчук А. Концепт «війна» в українському інформаційному просторі. *Діалог: медіа студії*. 2017. Вип. 23. С. 90–98.
561. Чому не варто боятися економічних наслідків виходу України з СНД. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/10129190-chomu-ne-var-to-boyatisya-ekonomichnih-naslidkiv-vihodu-ukrajini-z-snd.html>

562. Чорна книга Кремля. Війна Росії проти України. Лютий 2015. Втрати і збитки, які несе Україна внаслідок тимчасової окупації Російською Федерацією Криму та агресії, що триває в окремих районах Донецької і Луганської областей. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http:// mfa.gov.ua/ mediafiles/files/misc/2015-02 20/Kremlin_Black_Book_February_2015.pdf](http://mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2015-02_20/Kremlin_Black_Book_February_2015.pdf)

563. Шамборовський Г. Розвиток інтеграційних процесів та аналіз зовнішньоекономічної діяльності країн – членів Євразійського Економічного Союзу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/09/Nvuumevcg_2016_9_42.pdf

564. Шамборовський Г. Розвиток інтеграційних процесів та аналіз зовнішньоекономічної діяльності країн – членів Євразійського Економічного Союзу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/09/Nvuumevcg_2016_9_42.pdf

565. Шаповалова А. Возможности и перспективы Евразийского Союза. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http:// www.geopolitica.ru](http://www.geopolitica.ru)

566. Шевцова Л. «Украина – это пощечина российской политической элите». [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http:// lb.ua/news/2014/03/02/257882_ukraina-poshchetchina_rossiyskoy.html](http://lb.ua/news/2014/03/02/257882_ukraina-poshchetchina-rossiyskoy.html).

567. Шишков Ю. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ. Москва: НП «III тысячелетие», 2001. 479 с.

568. Шкідченко В. Відбувається перехід від «традиційної» до «сучасної» миротворчості. *Народна армія*. 2002. 4 липня. С. 3.

569. Шкідченко В. Еволюція поглядів України на НАТО. *Наука і оборона*. 2002. Вип. 4. С. 3–8.

570. Шлемко В., Бінько І. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення. Київ: НІСД, 1997. 144 с.

571. Шпура М., Романов І., Саганюк Ф., Вещицький С., Вербицький С. Погляд на безпеку України у контексті сучасної геополітики: аспекти державного управління. Київ, 2006. 257 с.
572. Що варто знати про сучасну російсько-українську війну. До 5-річчя від початку збройної агресії РФ проти України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/01/16/3675864/>
573. Экономический совет Содружества Независимых Государств. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://cis.minsk.by/page/19069>
574. Экономическое сотрудничество стран СНГ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&cat=mcat&mcat=212&type=news&p=4&newsid=1199>
575. Яку роль культура відіграє у гібридній війні? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://bookforum.ua/yaku-rol-kultura-vidigraye-u-gibrydnij-vijni-dyskutuvaly-ukrayinski-intelektualy-u-ramkah-26bookforum/>
576. Яценко Н. Регіональна економічна безпека у контексті національної економічної безпеки. *Актуальні проблеми економіки*. 2002. Вип. 2. С. 3–6.
577. Яцино О., Кінь О. Кадрова політика в Збройних Силах України: історія, досвід, методологія. Київ, 2011. 239 с.
578. Яцько А. Проблеми національної безпеки у контексті сучасної взаємодії етносів / А. Яцько // *Нова політика*. 2000. № 1. С. 36–40.
579. Beissinger M. How Nationalisms Spread: Eastern Europe Amist the Tides and Cycles of Nationalist Contention. *Social Research*. 1996. Vol. 63. P. 115–119.
580. Brzezinski Z. Confronting Russian Chauvinism. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.the-american-interest.com/2014/06/27/confronting-russian-chauvinism/2/>
581. Cambridge Dictionary. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://dictionary.cambridge.org/ru/>

582. Deutscher I. *Stalin: A Political Biography*. New York: Oxford Univ. Press, 1966. 315 p.

583. EU Council (2017), «Joint Report to the European Parliament and the Council on the implementation of the Joint Framework on countering hybrid threats a European Union response», available at: <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST115392017INIT/en/pdf>

584. EURLex Access to European Union law (2016), «Joint Communication to the European Parliament and the Council. Joint Framework on countering hybrid threats Union response», available at: <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/>

585. International Trade Center. Trade Statistics. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.intracen.org/itc/market-info-tools/trade-statistics/>

586. Pipes R. *The Formation of the Soviet Union*. New York: Atheneum, 1968. 220 p.

587. Popescu N. *EU Foreign Policy and Post-Soviet Conflicts: Stealth Intervention*. London: Routledge, 2010. 176 p.

588. Renz B., Smith H. *Russia and Hybrid Warfare: Going beyond the Label*. Report 1/2016, available at: <http://vnk.fi/en/government-s-analysis-assessment-nd-research-activities>

589. Szporluk R. *Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State*. *Daedalus*. 1997. Vol. 126. P. 85–119.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Розділи у колективних монографіях

1. Марцінко Н. Діяльність Об'єднаних центрів цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України. *Цивільно-військове співробітництво на території Донецької та Луганської областей: моделі, тенденції, перспективи: колективна монографія*; [відп. ред. І.Г. Патер]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018. С. 271–278.
2. Марцінко Н. Економічна ретроспектива України та країн Європейського Союзу. *«Ідея Європи» в суспільному дискурсі сучасної України: колективна монографія*; [відп. ред. І.Я. Соляр]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019. С. 56–68.

Статті у наукових фахових виданнях

3. Марцінко Н. Економічне підґрунтя євразійських утворень: історичний аспект. *Військово-науковий вісник*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2016. Вип. 26. С. 264–275.
4. Марцінко Н. Економічна складова гібридної війни. *Virtus: Науковий журнал*. Монреаль: СРМ «ASF», 2018. Вип. 21. С. 259–262.
5. Марцінко Н., Івахів О. Гібридна війна: економічна складова. *Współczesna polityka bezpieczeństwa aspekty politycznego spodarcze i militarne*. Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2018. Т. 2. S. 110–120.
6. Martsinko N. Securityfactor of Ukraine'sc ooperation with Post Sovietcountries and European integration associations. *Virtus: Науковий журнал*. Монреаль: СРМ «ASF». 2019. Вип. 34. С. 213–220.

7. Марцінко Н. Підтримка сепаратистських рухів Російською Федерацією на сході України і вплив цієї підтримки на безпеку в Європі. *Військово-науковий вісник*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2020. Вип. 33. С. 255–275.

Статті апробаційного характеру

8. Марцінко Н. Виклики євразійства національній безпеці України. *Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції «Виклики політики безпеки: історія та сучасність» (Львів, 16-18 червня 2016 р.)*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2016. С. 47–48.

9. Марцінко Н., Лаврут О., Лаврут Т. Радіостанція «ОРІОН-173»: результати випробовувань у Національній академії сухопутних військ. *Збірник тез доповідей Науково-практичної конференції «Застосування Сухопутних військ Збройних Сил України у конфліктах сучасності» (Львів, 17 листопада 2016 р.)*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2016. С. 46–47.

10. Марцінко Н. Концепція Євразійства як одна із складових військово-політичної та військово-технічної політики Російської Федерації. *Збірник тез доповідей міжнародної науково-технічної конференції «Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ» (Львів, 11-12 травня 2017 р.)*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2017. С. 356.

11. Марцінко Н. Гібридна війна і концепція євразійства: нові реалії міжнародних відносин та міжнародного права. *Збірник праць всеукраїнської науково-практичної конференції «Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення» (Маріуполь, 9 червня 2017 р.)*. Маріуполь: Донецький державний університет управління, 2017. С. 68–71.

12. Марцінко Н. Чорноморська геополітична думка Юрія Липи. *Збірник тез доповідей міжнародної наукової конференції «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття» (Львів, 15-17 червня 2017 р.)*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2017. С. 130–132.
13. Martsinko N., Kulagin K. The system life cycle management of defenseproductin Ukraine: the current state and prospects. *Збірник тез доповідей Науково-практичної конференції «Застосування Сухопутних військ Збройних Сил України у конфліктах сучасності» (Львів, 16 листопада 2017 р.)*. Львів, 2017. С. 136–137.
14. Марцінко Н. Історичні аспекти «агресивної» військової політики РФ. *Збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції «Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ» (Львів, 17-18 травня 2018 р.)*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2018. С. 341.
15. Марцінко Н. Економічні аспекти безпеки. *Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції «Виклики політики безпеки: історія та сучасність» (Львів, 18-19 жовтня 2018 р.)*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2018. С. 137–138.
16. Марцінко Н. Російська Федерація – гібридний агресор. *Збірник наукових праць за матеріалами III Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції «Війна на Донбасі. 2014 – 2018 рр.» (Київ, 19 квітня 2018 р.)*. Київ: Національний військово-історичний музей України, 2018. С. 133–135.
17. Марцінко Н. Діяльність груп цивільно-військового співробітництва на Сході України. *Збірник наукових праць за матеріалами IV Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції «Війна на Донбасі. 2014 – 2018 рр.» (Київ, 11 квітня 2019 р.)*. Київ: Національний військово-історичний музей України, 2019. С. 122–124.

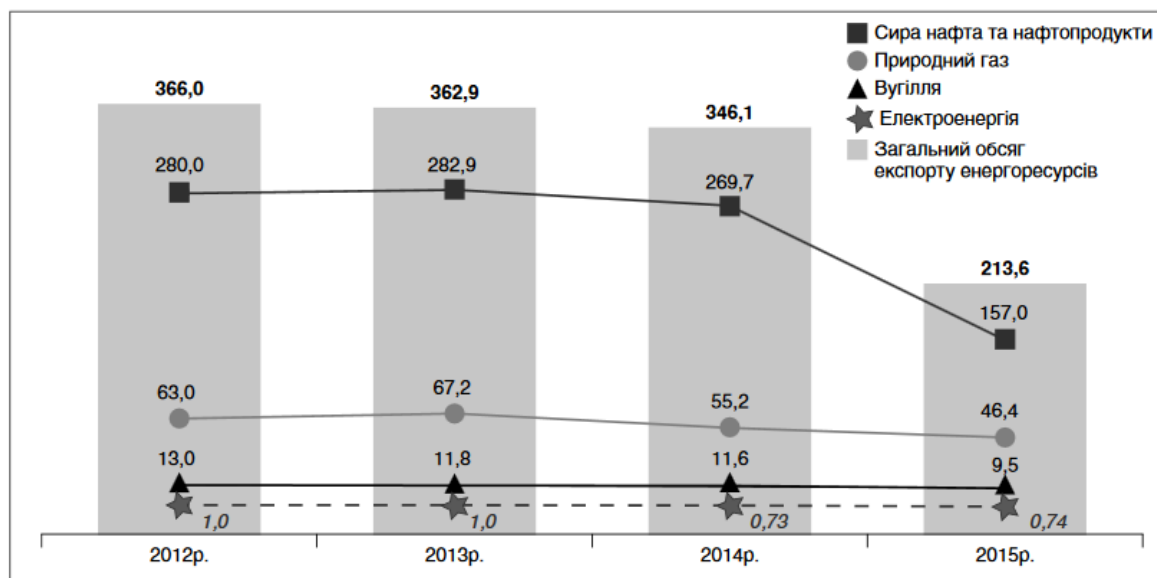
18. Марцінко Н., Івахів О. Доктрини «Герасимов 1.0» та «Герасимов 2.0», як складові військово-політичної та військово-технічної політики Російської Федерації. *Збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції «Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ» (Львів, 16-17 травня 2019 р.)*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2019. С. 335.

19. Марцінко Н., Івахів О. Антропологічні аспекти «гібридної» військової агресії Російської Федерації. *Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн» (Львів, 25-26 червня 2019 р.)*. Львів: НАСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2019. С. 142–145.

20. Марцінко Н., Заболотнюк В. Ретроспектива пригнічення більшовицькою Росією українських емігрантів та євразійців «гібридними методами» (1918 – 1930). *XI International scientific and practical conference (Liverpool, June 24-26, 2020)*. Liverpool, 2020. P. 368–375.

21. Марцінко Н., Заболотнюк В. Питання загальної військової повинності громадян України під час «гібридної» агресії Російської Федерації. *World science: Problems, prospects and innovations. Abstracts of VI International Scientific and practical conference (Toronto, february 23-25, 2021)*. Toronto, 2021. P. 450–458.

**Енергетичний експорт Російської Федерації
(2012 – 2015 рр.), млрд дол. США [260, с. 62]**



СТРАТЕГИЯ

экономического развития Содружества Независимых Государств на период до 2020 года (Витяг) [112]

Введение

Настоящая Стратегия экономического развития Содружества Независимых Государств на период до 2020 года (далее – Стратегия) разработана в соответствии с положениями Концепции дальнейшего развития Содружества Независимых Государств и Плана основных мероприятий по ее реализации, принятых Советом глав государств СНГ 5 октября 2007 года.

О месте СНГ в мировой хозяйственной системе

Содружество Независимых Государств является одним из действующих в мире межгосударственных региональных экономических объединений, развитие которого лежит в русле важнейших мировых тенденций – глобализации и регионализации.

Эффективное использование комплекса возможностей внутреннего и внешнего характера, включая взаимовыгодное экономическое сотрудничество, открывает перед государствами – участниками СНГ реальные перспективы динамичного экономического роста и усиления их влияния на развитие мировой хозяйственной системы.

В настоящее время перед СНГ остро встают вопросы определения места в меняющейся конфигурации современного мира, повышения конкурентоспособности национальной экономики, превращения Содружества в региональное экономическое объединение, способное играть существенную роль в мировой экономике.

Содружество Независимых Государств обладает значительным ресурсным потенциалом. Оно занимает 16,4% мировой территории, на

которой проживает примерно 4,4% мирового населения. На долю СНГ приходится примерно 20% мировых запасов нефти, 40% природного газа, 25% угля, 10 % производства электроэнергии, 25% мировых запасов леса, почти 11% мировых возобновляемых водных ресурсов и 13% пахотных земель. Транспортно-коммуникационные системы государств – участников СНГ играют все большую роль в мировых транспортных связях.

В 2007 году в СНГ было произведено 3,1% мирового валового внутреннего продукта (по курсам национальных валют к доллару США), а экспорт товаров из государств – участников СНГ составлял 3,6% общемирового показателя.

Имеющийся значительный потенциал является достаточной основой для увеличения объемов производства, обеспечения экономической устойчивости и повышения благосостояния граждан государств – участников СНГ.

Общая оценка экономической ситуации в СНГ

Государства – участники СНГ при подготовке Концепции дальнейшего развития Содружества Независимых Государств пришли к выводу, что одним из главных итогов их совместной экономической деятельности за период существования СНГ является повышение заинтересованности в дальнейшем развитии производственных и торгово-экономических отношений.

В настоящее время главы государств – участников СНГ провозгласили взаимное экономическое сотрудничество своим приоритетом, определив полноценное торгово-экономическое взаимодействие необходимым условием устойчивого развития.

Результаты социально-экономического развития государств – участников СНГ в текущем десятилетии свидетельствуют о переходе их экономики к периоду динамичного роста.

В 2007 году экономическая ситуация в государствах – участниках СНГ складывалась благоприятно, сохранялись довольно высокие темпы

экономического роста. В большинстве государств темпы роста основных макроэкономических показателей превышали уровень 2006 года. В среднем производство валового внутреннего продукта (ВВП) увеличилось на 9%, промышленной продукции – на 7%, инвестиции в основной капитал – на 20%, перевозки грузов – на 5%, розничный товарооборот – на 16%.

Рост ВВП в значительной мере был обусловлен положительной динамикой промышленного производства. В ряде государств высокими темпами, наряду с добывающей промышленностью, развивались машиностроение, химическое производство, обработка древесины, производство пищевых продуктов. Опережающий рост ВВП по сравнению с численностью занятых в экономике свидетельствовал об увеличении производительности труда. Во многих отраслях наблюдались рост рентабельности и сокращение числа убыточных предприятий.

Экономический рост способствовал увеличению реальной заработной платы, реальных располагаемых доходов населения. Стабильно развивался потребительский рынок. В большинстве государств – участников СНГ постепенно снижается уровень безработицы.

Укрепились государственные финансы и денежное обращение. В большинстве государств – участников СНГ стабилизировались валютные рынки, возросло доверие к национальным валютам. Увеличиваются объемы золотовалютных резервов, снижается размер государственного внешнего долга.

К позитивным результатам экономического сотрудничества следует отнести укрепление национальной экономики, проведение значительных социально-экономических преобразований в условиях переходной экономики, создание правовых условий для свободного перемещения граждан на пространстве СНГ, вступление государств, исходя из своих национальных интересов, в широкую систему международных экономических отношений.

Эти результаты в значительной мере достигнуты за счет восстановления и развития экономических связей, функционирования зоны свободной торговли и безвизового режима между большинством государств – участников СНГ, установления правил трудовой миграции, расширения взаимных инвестиций. Деятельность органов отраслевого сотрудничества СНГ, созданных на межгосударственном, межправительственном и межведомственном уровнях, способствует установлению прямых экономических связей в производстве продукции и сфере услуг.

Вместе с тем ряд проблем в течение прошедших лет не получил приемлемого разрешения для всех государств – участников СНГ. В рамках Содружества пока не удалось сформировать общее экономическое пространство на базе рыночных отношений и свободного перемещения товаров, услуг, капиталов и рабочей силы. Объемы и темпы роста инвестиций недостаточны для обеспечения устойчивого роста экономики в долгосрочной перспективе. Низки затраты на инновации, вследствие чего многие выпускаемые товары неконкурентоспособны на мировом рынке. Сохраняется необходимость проведения ряда взаимосогласованных институциональных и структурных реформ в целях совершенствования рыночных инфраструктуры и механизмов.

Факторы, влияющие на развитие экономического взаимодействия государств – участников СНГ

На развитие экономического взаимодействия государств – участников СНГ влияют факторы общего характера:

- различие по экономическому потенциалу, структуре экономики, уровню экономического развития и благосостояния населения;
- различия в характере и масштабах рыночных преобразований;
- разноскоростной характер интеграционных процессов;
- невыполнение государствами отдельных принятых в рамках СНГ обязательств.

Кроме того, на экономическое взаимодействие оказывают влияние:

- высокий уровень энерго- и материалоемкости производства;
- критический износ основных фондов, в первую очередь в базовых отраслях экономики;
- большая доля транспортной составляющей в стоимости товаров, что резко снижает их конкурентоспособность;
- наличие значительной доли теневой экономики;
- сложившаяся товарная структура внешней торговли, в которой доля минерального топлива и сырья в среднем по государствам – участникам СНГ составляет более половины общего объема экспорта.

Роль и место государств – участников СНГ в мировой экономике диктуют необходимость совместного решения проблемы экономического роста и достижения заявленных при образовании Содружества Независимых Государств стратегических целей. Промышленный потенциал государств – участников СНГ, в первую очередь высокотехнологичных отраслей, не может устойчиво развиваться без опоры на взаимные кооперационные поставки и рынки сбыта.

Поступательное динамичное развитие производственного и торгового сотрудничества позволит государствам – участникам СНГ получить основные стратегические эффекты: экономический, социальный, экологический, инновационно-технологический.

Общие положения

Государства – участники СНГ, объединенные пространственно-временными связями, имеют все возможности для максимально эффективного использования природно-ресурсного и научно-технического потенциалов, топливно-энергетического, промышленного и агропромышленного комплексов. Заинтересованность государств – участников СНГ в сотрудничестве определяется совпадением многих стратегических интересов и целей экономического развития. В Содружестве могут быть реализованы

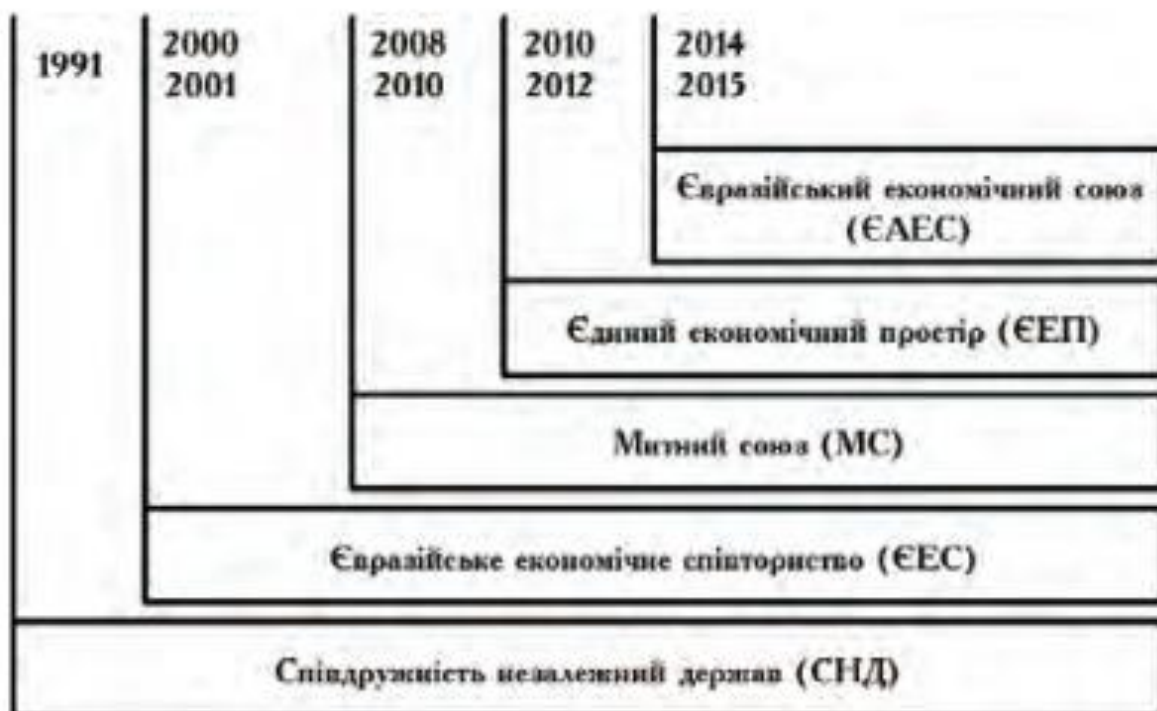
масштабные экономические проекты, которые позволят эффективно развивать экономику каждого государства и СНГ в целом. Это должно стать краеугольным камнем экономического развития Содружества.

Дальнейшему движению по пути создания совместного экономического пространства в рамках Содружества Независимых Государств способствуют:

- наличие емкого регионального рынка (280 млн потребителей);
- самодостаточность и взаимодополняемость по основным видам топливно-энергетических и сырьевых ресурсов;
- имеющийся значительный промышленный потенциал и его технологическая общность;
- осознание необходимости повышения конкурентоспособности экономики государств – участников СНГ и ускорения их социально-экономического развития на основе инноваций.

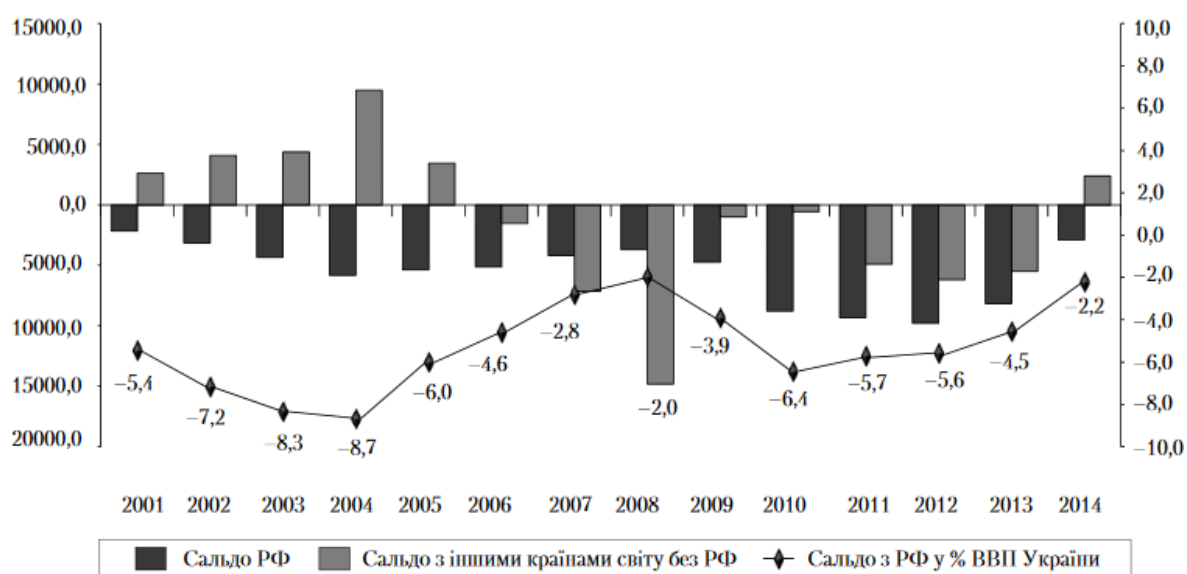
Государства – участники СНГ исходя из понимания важности и необходимости долгосрочного экономического сотрудничества намерены развивать взаимовыгодные торговые отношения и осуществлять совместные инвестиционно-инновационные проекты и программы, что обеспечит согласование между заинтересованными государствами конечных целей социально-экономического развития на среднесрочную и долгосрочную перспективу, наиболее полное использование совокупного ресурсного и инновационного потенциала с учетом международного опыта.

**Часові межі та організаційно-правові форми інтеграційних процесів
на пострадянському просторі [564]**

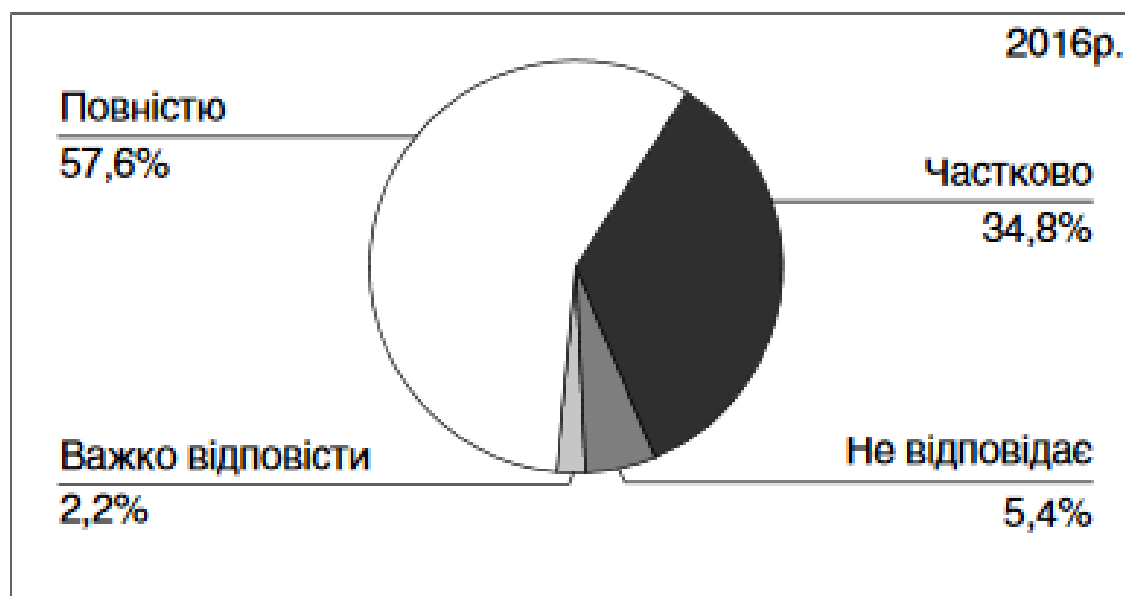


Мета російської «гібридної війни».**Опитування Центру Разумкова (2016 р.) [251, с. 31]**

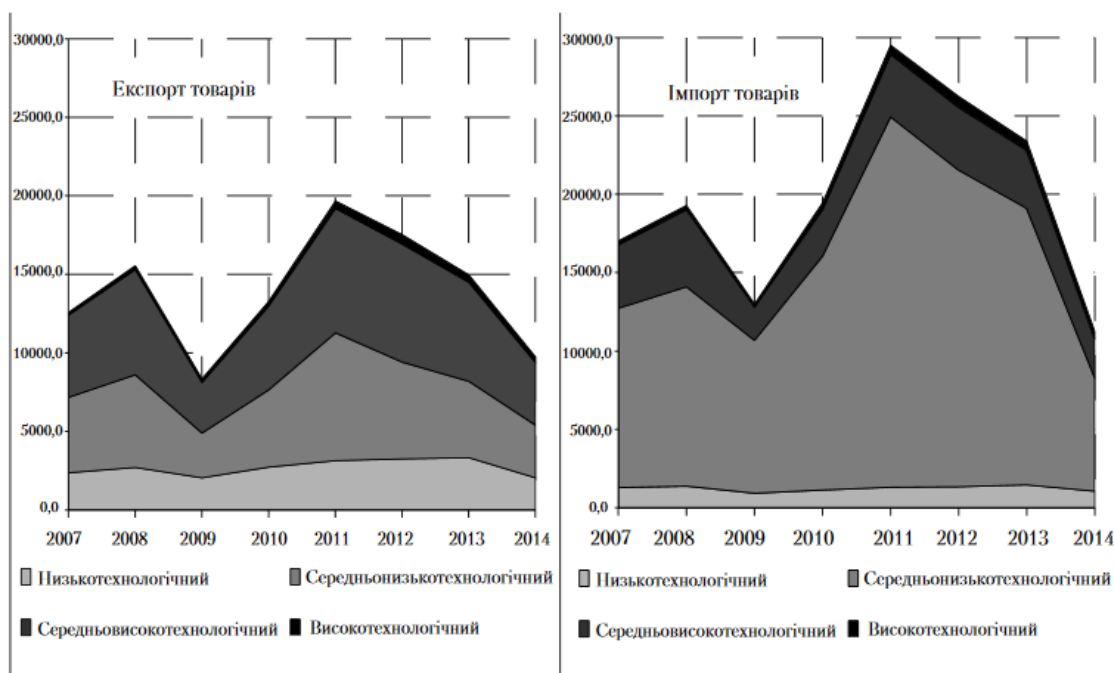
**Динаміка сальдо товарної торгівлі України
з Російською Федерацією та в цілому у 2001 – 2014 рр.,
млн дол. США та % до ВВП [585]**



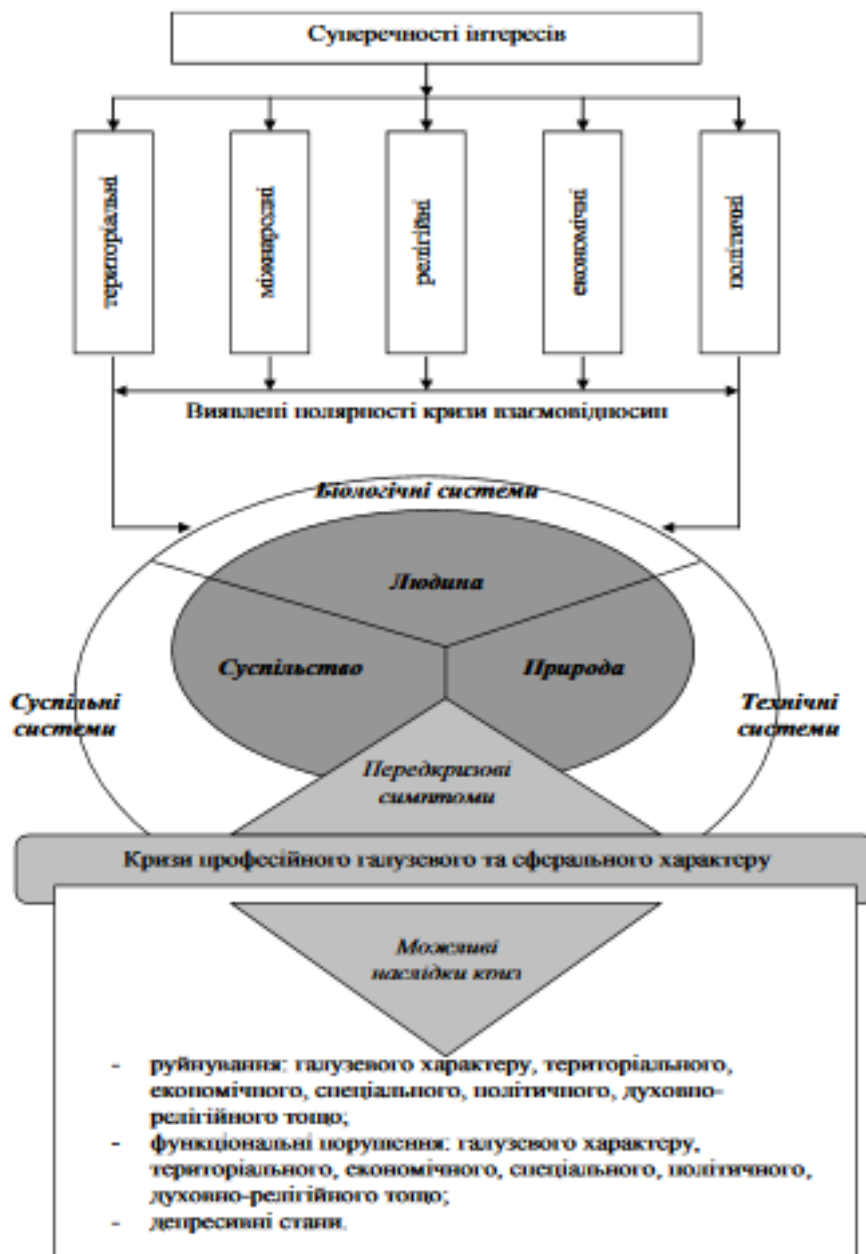
**Відповідність терміна «гібридна війна»
сучасному російсько-українському конфлікту.
Опитування Центру Разумкова (2016 р.) [251, с. 1]**



**Динаміка структури товарної торгівлі між Україною
та Російською Федерацією
за рівнем технологічності, млн дол. США [295]**

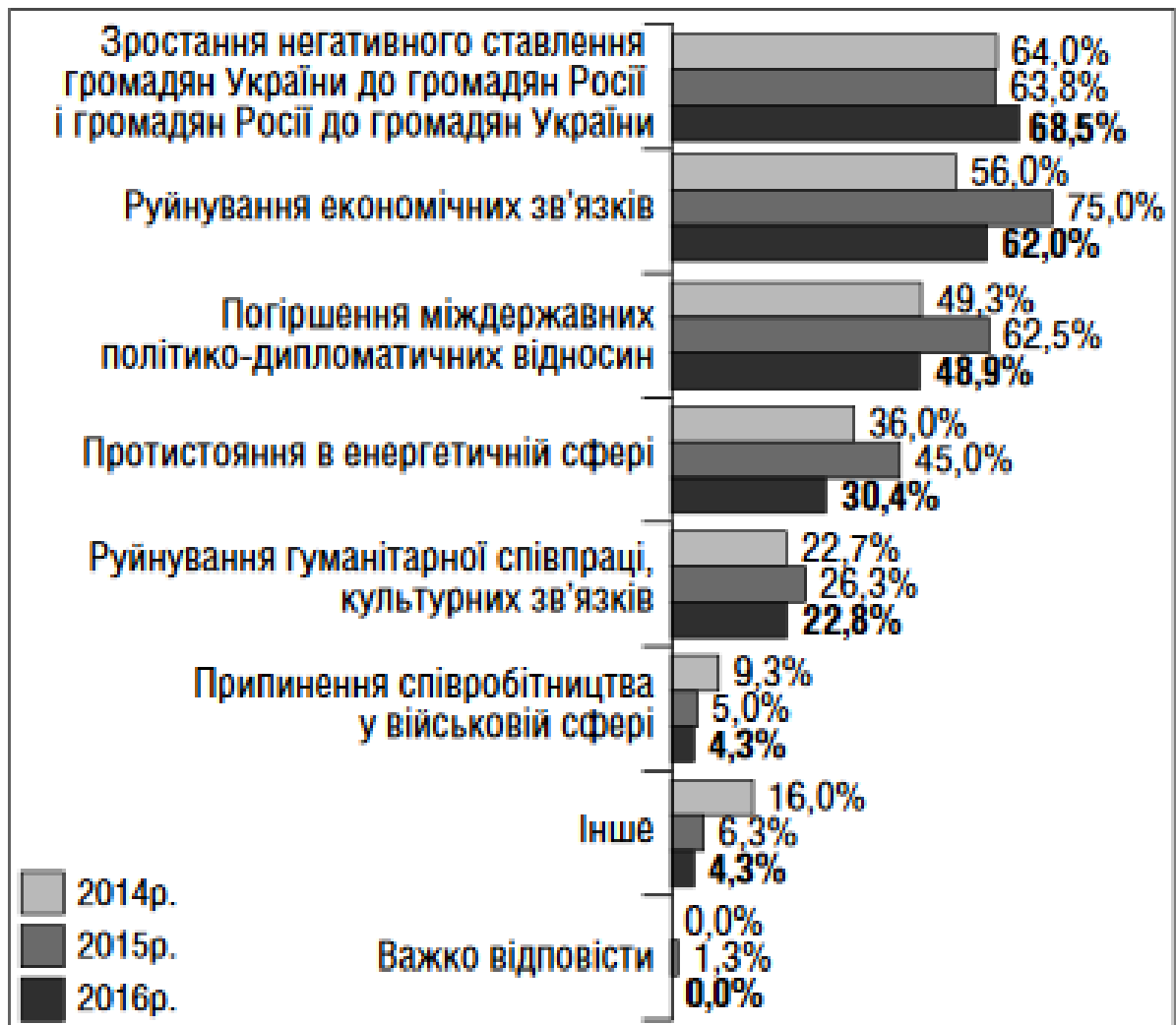


**Природа виникнення та наслідки криз взаємовідносин,
які можуть спричинити «гібридні війни» [190, с. 60]**

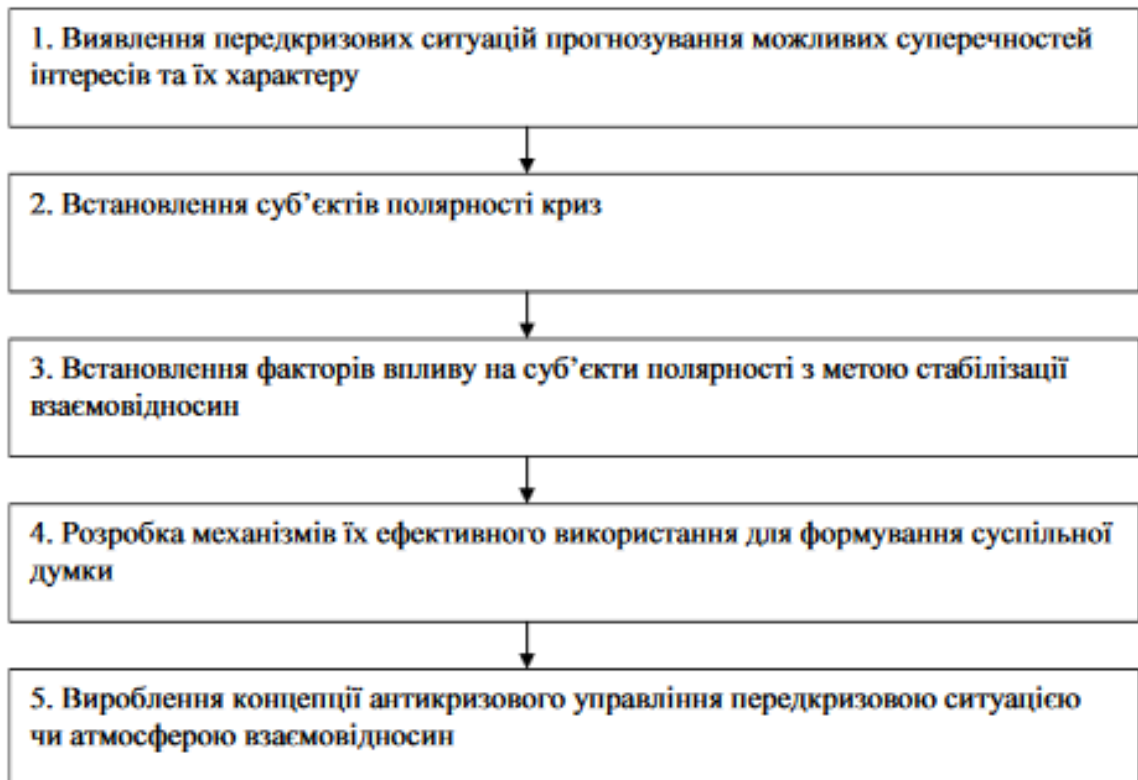


Найбільш негативні наслідки «гібридної війни».

Опитування Центру Разумкова (2014 р., 2015 р., 2016 р.) [251, с. 31]



Етапність управління кризами взаємовідносин з метою попередження виникнення «гібридних війн» [190, с. 62]



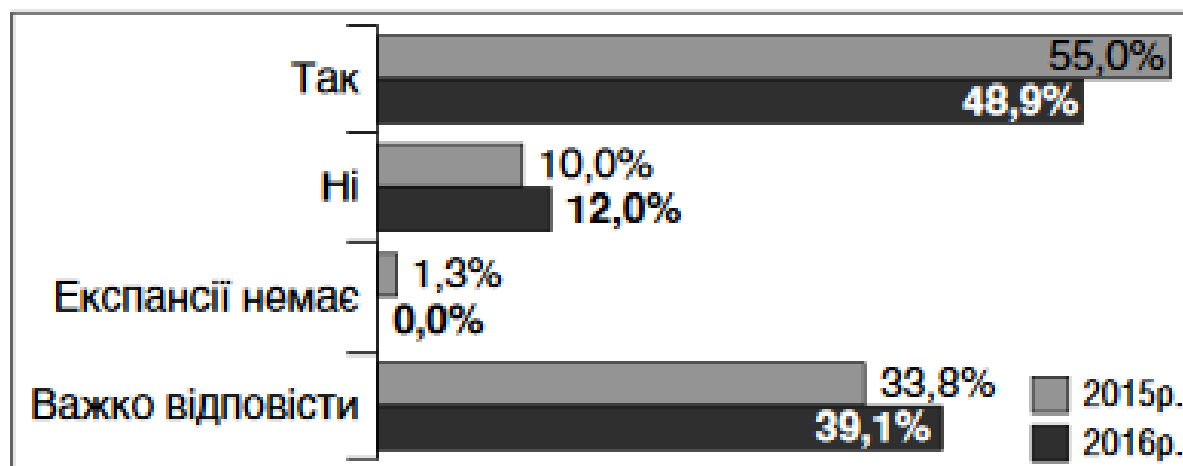
Найбільші активи Росії в Україні [543]

- ✓ Промінвестбанк (держава РФ)
- ✓ Ощадбанк Росії (держава РФ)
- ✓ ВТБ Банк (держава РФ)
- ✓ Індустріальний союз Донбасу (50% – Олександр Катунін)
- ✓ Альфа-банк («Альфа-груп» Михайла Фрідмана)
- ✓ Мегаполіс-Україна (Ігорь Кесаєв)
- ✓ Донецьксталь (Віктор Нусенкіс)
- ✓ Запоріжсталь (50% – Олександр Катунін)
- ✓ Київстар («Альфа-груп» Михайла Фрідмана)
- ✓ ТНК-ВР Коммерс («Роснафта»)
- ✓ Енергостандарт (Костянтин Григоришин)
- ✓ МТС-Україна («АФК Система» Володимира Євтушенка)
- ✓ ПГЗК («Євраз» Романа Абрамовича)
- ✓ VS Energy International (Олександр Бабаков)
- ✓ Лукойл-Україна («Лукойл» Вагіта Алікперова)
- ✓ Газпром збут Україна (держава РФ)
- ✓ Крюківський вагонзавод (25% – Станіслав Гамзалов)
- ✓ Євраз Україна (Роман Абрамович)
- ✓ Альянс ойл Україна (брати Бажаєви)
- ✓ Запоріжтрансформатор (Костянтин Григоришин)
- ✓ Карпатнафтохім («Лукойл» Вагіта Алікперова)
- ✓ Миколаївський глиноземний завод (Олег Дерипаска)
- ✓ ДЕМЗ (Вадим Варшавський)
- ✓ Океан плаза (Аркадій Ротенберг)
- ✓ Луганськтепловоз (Алішер Усманов)
- ✓ М.С.Л. («Альфа-груп» Михайла Фрідмана)

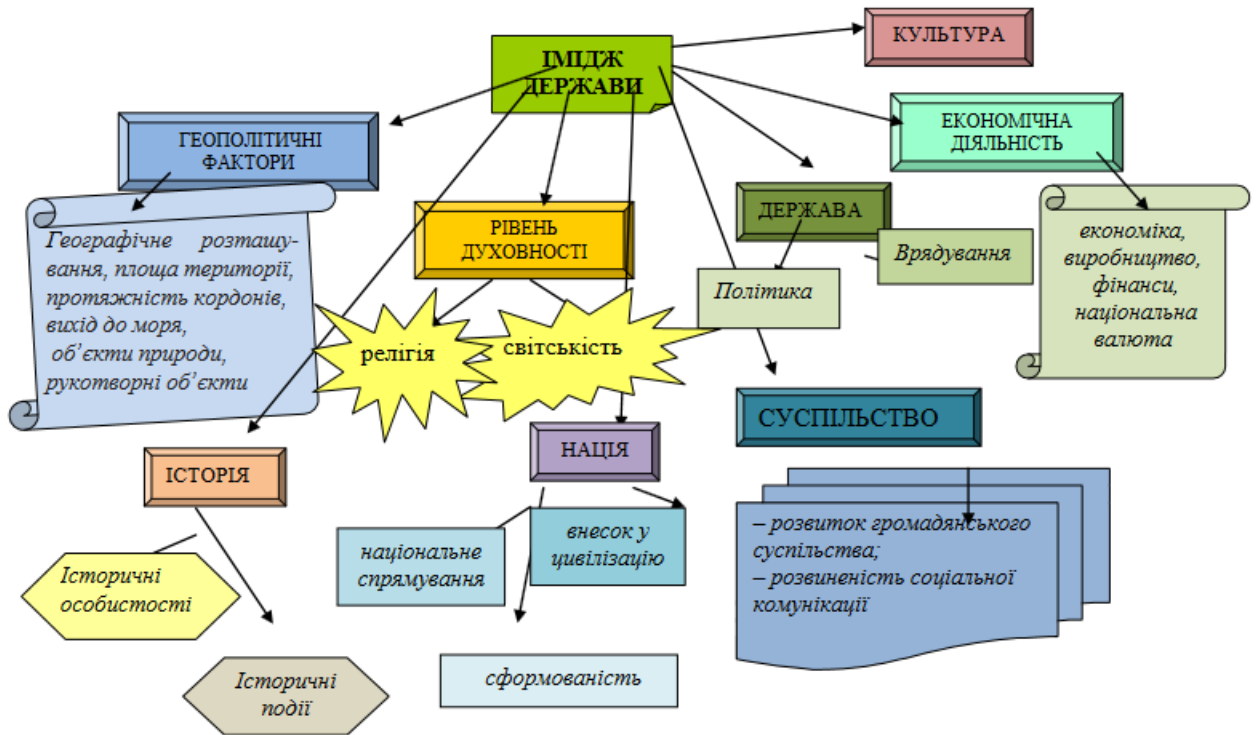
- ✓ Патріот (Finstar Олега Бойка)
- ✓ Побузький феронікелевий комбінат (Олександр Бронштейн)
- ✓ КримТЕЦ (Костянтин Григоришин)
- ✓ Українські агроінвестиції (Михайло Прохоров)
- ✓ Енергомашспецсталь (50% – «Росатом»)
- ✓ Днепрометиз (Олексій Мордашов)
- ✓ Інго Україна («Індержстрах»)
- ✓ Провідна («Росдержстрах»)
- ✓ Альфа страхування («Альфа-груп» Михайла Фрідмана)
- ✓ контейнерний термінал «Іллічівськ» (Global Ports)
- ✓ Прем'єр Палац (Олександр Бабаков)
- ✓ Фармстандарт-Біолек («Фармстандарт»)

**Імовірність поширення «гібридної війни»
на європейський / азійський континент.**

Опитування Центру Разумкова (2015 р., 2016 р.) [251, с. 33]



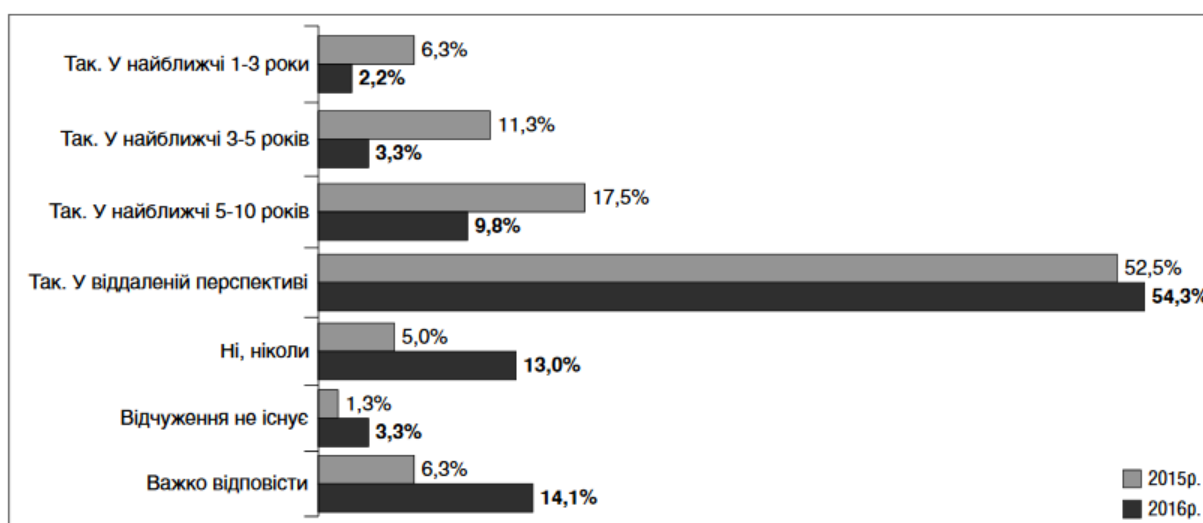
Складові іміджу держави [299, с. 43]



**Імовірність подолання відчуження між громадянами
України і Росії.**

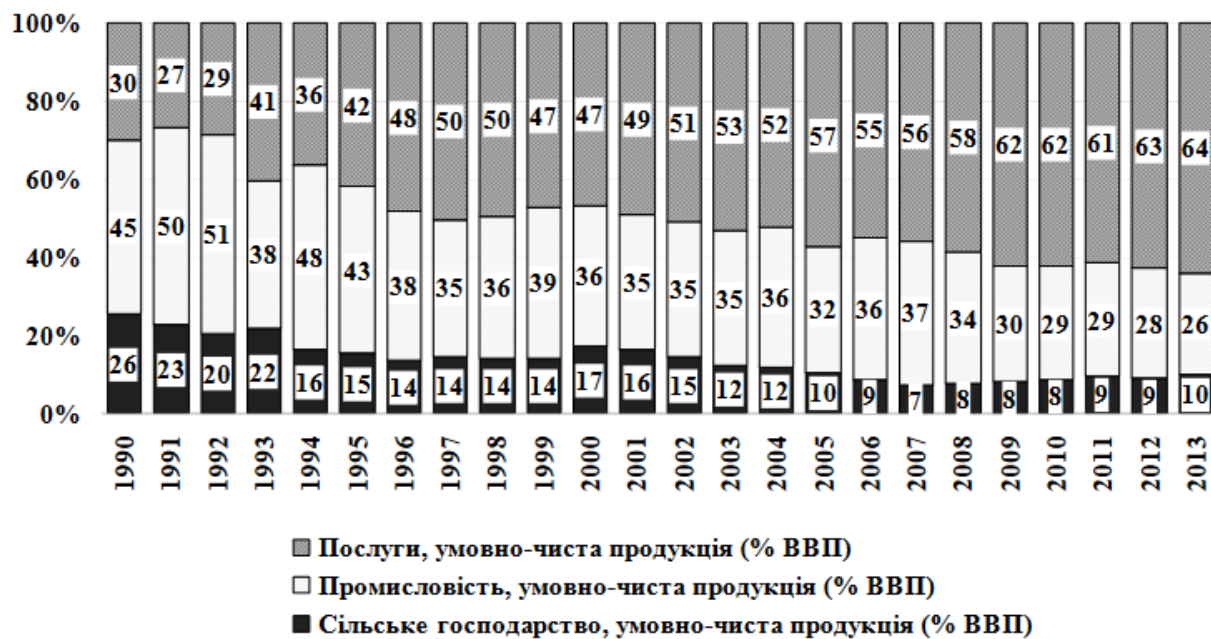
Опитування Центру Разумкова (2015 р., 2016 р.)

[251, с. 35]



Структура національної економіки України (1990 – 2013)

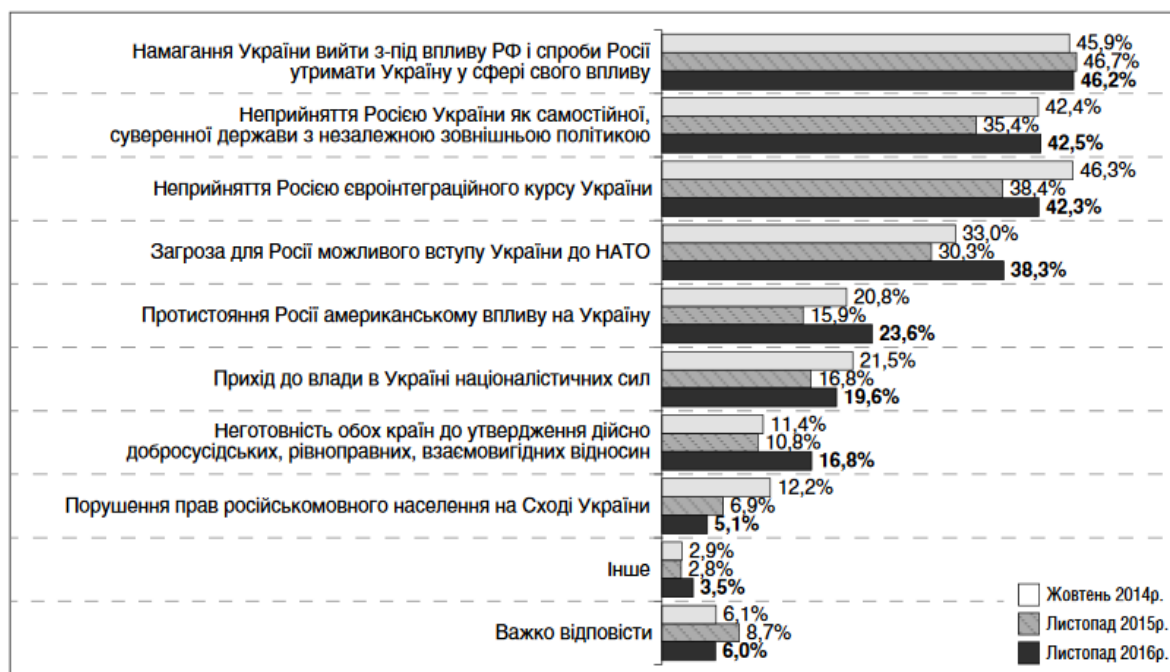
[459, с. 43]



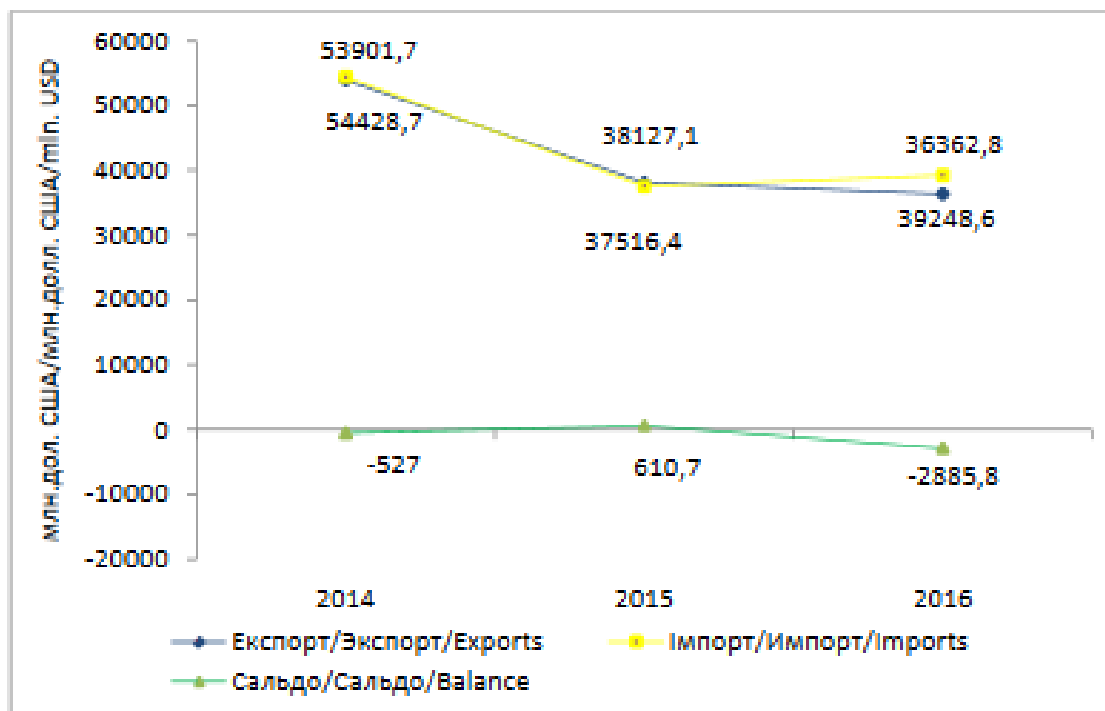
Причини «гібридної війни»

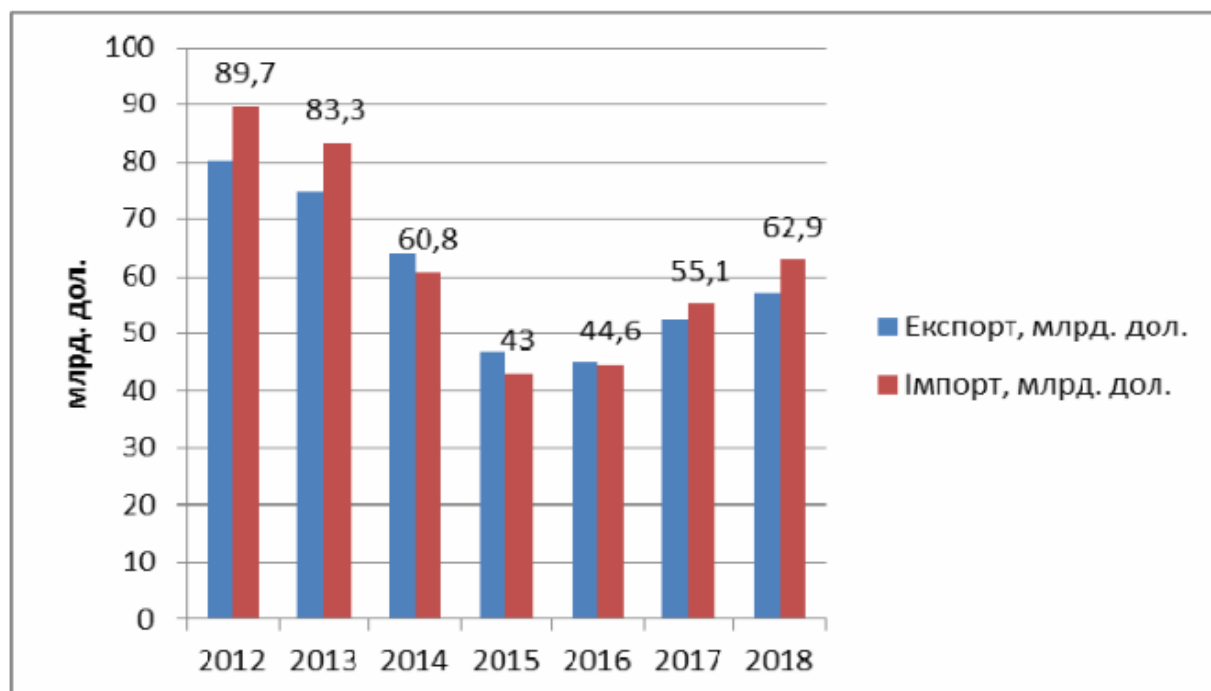
Опитування Центру Разумкова (2014 р., 2015 р., 2016 р.)

[251, с. 38]



Зовнішня торгівля товарами України (2014 – 2016 рр.) [344]



Експорт – імпорт України (2012 – 2018 рр.) [187]

**Динаміка зовнішньої торгівлі Російської Федерації
з країнами СНД [283]**

